

॥ श्रीः ॥

श्रीकार्त्यायनविरचितंश्राद्धसूत्रम् ।

महामहोपाध्यायश्रीमत्कृष्णमिश्राचार्यविरचितया ।

श्राद्धकाशिकासूत्रवृत्त्यासंवलितम् ॥

कात्यायनसूत्र पार्वण श्राद्धानुक्रमणिकान्वितम् ॥

श्रीकाशीस्थसत्यनारायण

मन्दिराध्यापकेन वेदार्थादिपाठकेन

जयन्तिकाधीश्वर मण्डलागतगत लि-

जवाणाख्य ग्रामनिकासिनाप्रभुदत्तशर्माणा

संकलितया सूक्ष्मटिप्पण्यासमुपेतम् तैनेवसु

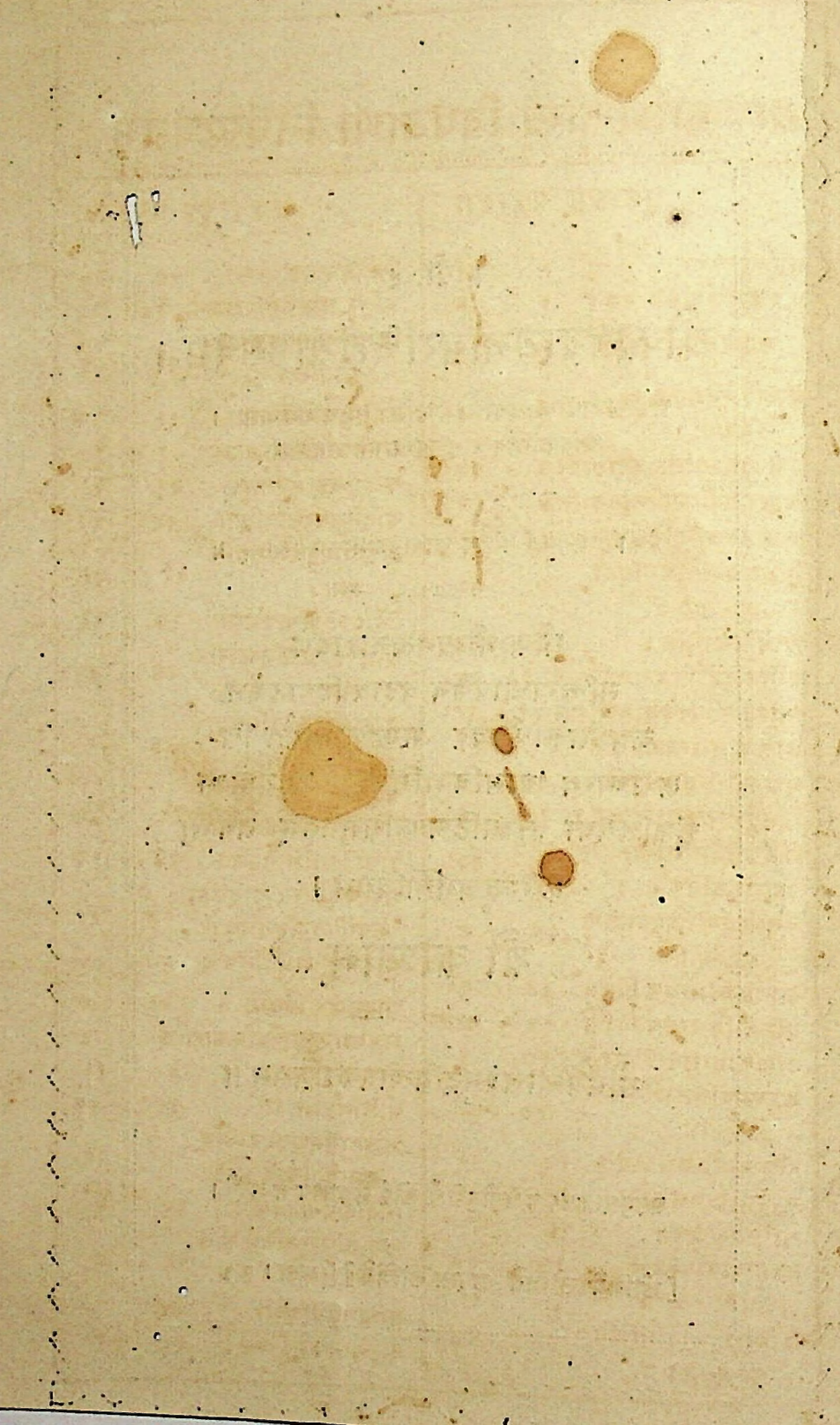
परिष्कृत्यसंशोधितम् ।

ॐ श्री काश्याम् ॐ

श्रीतयन्तालयेमुद्रयित्वाप्रकाशितम् ॥

इसपुस्तकपर रजिद्रोड्ड है कोई महाशय न छापै ।

[लोजिये लोजिये अवश्य लोजिये] [मूल्य २]

श्राद्धकाशिकास्य विषयाणां निर्घण्टपत्रम् ॥

पृष्ठाङ्काः पङ्क्ताङ्काः

मङ्गलाचरणम्	१	१
ग्रन्थकर्तृवंशकीर्तनम् ।	१	८
अपरपक्षनिर्णयः	१	१५
कृत्यविशेषशुक्लकण्ठ निर्णयः ।	३	६
पक्षश्राद्धस्यनित्यकाम्यत्वे ।	३	१३
श्राद्धाधिकरणत्वेनदिनानि४	१२	
एकपार्वणादिनिर्णयः ।	५	८
पितृपक्षस्यषोडशदिना त्मकत्वम् ।	७	२२
श्राद्धङ्गिन्नामिति ।	८	१४
प्रतिपदिदौहित्रश्राद्धनिर्णयः ।	१०	२४
चतुर्थ्युपर्यपरपक्षनिर्णयः ।	११	१८
ब्राह्मणनिमन्त्रणादिनिर्णयः ।	१२	११
ब्रह्मचारिनिमन्त्रणेवि० ।	१३	१
पितृपक्षेष्टताहाधिक्यम् ।	१३	६
पितृपक्षेष्टौर्णमास्यामृत स्यश्राद्धनिर्णयः ।	१३	२२
निमन्त्रणेदैवपूर्वसुतपि तृपूर्वम् ।	१४	८
स्नातकनिमन्त्रणे विशेषः	१४	२०
यतिनोनिमन्त्रणे विशेषः ।	१४	२४
दक्षिणायामनधिकारः ।	१७	५
आश्रमरहितस्थनिमन्त्र णनिषेधः ।	१७	१०
गृहस्थादीन्निमन्त्रयेत्	१७	१६
साधुब्राह्मणलक्षणम्	१८	३
श्रोत्रियलक्षणम्	१८	८
वृद्धब्राह्मणस्वरूपम्	१८	१३
स्वकर्मस्थलक्षणम्	१८	१८
शिष्यमातुलादीन्पनि- मन्त्रयेत् ।	१८	३

पृष्ठाङ्काः पङ्क्ताङ्काः

निषिद्धब्राह्मणानाह ।	१८	२०
अनिष्ट्यामन्त्रणेनापक्रमणम्	२०	२१
निमन्त्रितोन्यदन्नचगृह्य णीयात् ।	२१	१
नापिकुचभोक्तव्यम्	२१	४
स्नाताचान्तेनभोक्तव्यम्	२१	१०
श्राद्धकर्तृर्वर्जनम्	२१	१८
श्राद्धेगण्डलविधिः ।	२२	११
ब्राह्मणोपवेशनेदिङ्नि यमः ।	२२	१८
दैर्घ्यपञ्चेब्राह्मणसंख्या	२३	११
श्राद्धेब्राह्मणविस्तारनि षेधः ।	२३	२०
मातामहानामपिश्राद्धे आवश्यकता ।	२४	२०
सङ्कल्पवाक्येनामगोत्र योरावश्यकता ।	२५	१२
वाक्ये विभक्तिनियमः	२५	२३
अपरपक्षेऽवश्यं श्राद्धवंशा केनापिनपरित्यजेत् ।	२७	१८
श्राद्धेष्टुतकादिनिर्णयः ।	२८	७
श्राद्धकर्तृर्नियमः ।	२८	४
गृहस्थाएवपाकेऽधिकारः	३०	१
तिलकेविचारः ।	३०	११
भोक्तुर्नियमाः ।	३१	१२
काण्डानुसमयपदार्थानु समयोर्विचारः ।	३२	६
नीवीबन्धनविवेकः ।	३२	२०
कुशानांसमूलनिर्मूलयो र्विवेकः ।	३४	५
ब्राह्मणप्रश्नविचारः ।	३५	३
पार्वणानुक्रमणिका ।	३५	१०

पृ०	पं०
आदुधारश्वेदिग्रन्थम् । ३५	१७
आसनेषुदर्मास्तरणम् । ३६	१
आसनदानेस्वधार्मिकेषु । ३६	२१
विश्वेदेवावाहनार्घदानेवि० ३७	६
विश्वेदेवानाह । ३८	२०
पितृणामावाहनार्घदानेवि० ४०	१
तिलप्रक्षेपसम्बन्धे जहवि० ४०	१६
अर्घपात्रनिर्णयः । ४१	८
अर्घपवित्रविचारः । ४२	१
अर्घेतिलयवयोर्वि० । ४३	१
अर्घपात्राख्याह । ४३	११
अर्घदानेतन्त्राभावः । ४५	१
विश्वेदेवार्घविचारः । ४५	८
अर्घस्वधानिषेधः । ४६	३
वैश्वदेवेपादप्रभृतिमूर्द्धा ४६	४
न्तम् ।	
पैलकेशिरःप्रभृतिपादान्तम् ४६	१२
अर्घपात्रन्युत्तीकरणम् । ४६	१७
अर्घपात्रे विशेषः । ४७	२
न्युत्तीक्याचक्षालनीयम् ४७	१८
गन्धादिदानेविचारः । ४८	४
अथधूपाः । ४८	१०
निषिद्धधूपाः । ४८	१७
अथदीपाः । ४८	१८
वस्त्राणि । ४८	१
अथगन्धाः । ४८	२२
गुण्याणि । ४८	२४
अग्नौकरणविचारः । ५२	१
अग्नौकरणपाकेविशेषः । ५२	१७
साग्निंकेतुविशेषः । ५३	१४
अग्नौक० सव्यापसव्यवि० ५३	१८
अतस्मात्ताग्निविषयेवि० ५४	१०
सांक्षिपिकेविशेषः । ५५	२४
हस्ते निकरणम् । ५६	५
पात्रे हस्तशेषप्रदानम् । ५८	३
परिवेषणविधिः । ५८	१२

पृ०	पं०
पात्रालम्भनम् ५८	३
पात्रेष्वङ्गुष्ठनिर्देशनम् । ६०	१२
पात्रे तिलप्रक्षेपनिषेधः । ६०	२०
एकहस्तेनपरिवेषणनिषे० ६१	५
नखच्युतघृतादिनिषेधः । ६१	१८
सूक्तपाठादि । ७०	१६
जपेसव्यापसव्यविचारः । ७२	२१
भोजनविधिः । ७३	३
विकारविधिः । ७४	२१
विकीर्याचामेत् । ७६	८
शुलुकादिदानजपे० । ७६	१३
हस्तिप्रश्नः । ७७	१
बभ्रुनेपुनः पाकविधिः । ७७	७
शेषान्नप्रश्नम् । ७८	१८
उत्सुकविधिः । ७८	४
अवनेजनपिण्डदाने । ७८	२१
परिवेषणे सव्यापसव्यविचारः । ६२	१०
भक्षणीयान्नानि । ६२	१७
अन्नदानेतन्त्रातन्त्रविवेकः ६३	१८
सङ्कल्पोदकोहस्ते नदेयम् ६४	१३
मांसप्रश्ना ६५	६
आदुधमांसविवेकः । ६५	२१
आदुधातिरिक्तमांसभक्ष ६८	२०
णनिषेधः ।	
कुशास्तरणविधिः । ८१	२
एकहस्तद्विहस्तविधिः । ८१	४
पिण्डान्नशब्दयोर्भेदः ८१	६
पिण्डपंक्तिक्रमः । ८१	१६
पिण्डप्रमाणम् । ८२	८
कुशैरेवपिण्डप्रदानम् । ८२	१६
आचान्तेषुपिण्डदा० । ८२	२३
लेपभुजाङ्गुललेपप्रदानम् । ८३	४
हस्तेउदकादिप्रदानम् । ८३	१५
तच्चसव्येनकार्यम् । ८४	१
आत्तमनसाश्वासानुरोधः । ८४	८

पृ०	पं०	पृ०	पं०
अवनेजनेविशेषः ।	८४ १८	एकोद्दिष्टेनामानविधिः	१०१ १०
षडङ्गलयः ।	८५ ३	आमहेमविधिः ।	१०१ १२
पिण्डेसूत्रप्रदानम् ।	८५ ८	अष्टाङ्गत्वम् ।	१०१ १८
पिण्डेजलधारादानम् ।	८५ १७	स्वधावाचनमीमांसा ।	१०२ ५
स्तरणकुशानामग्नौप्रक्षेपः ।	८५ २४	क्षयाहेपार्वण्यैकोद्दिष्ट	१०२ १४
अक्षथ्योदकोत्तराभावः ।	८६ ५	मीमांसा ।	१०२ १४
आशीः प्रार्थनम् ।	८६ ८	श्राद्धेनित्यकर्मविवेकः ।	१०५ ११
स्वधावाचनम् ।	८७ ३	सपिण्डीकरणम् ।	१०६
दक्षिणादानविवेकः ।	८८ ३	कालनियमः ।	१०६ १६
दक्षिणादानेसव्यापसव्य	८८ १	आहितानाहितानि विष	१०८ २
विवेकः ।		येकालनियमः ।	
पात्रचालनम् ।	८० १०	वृद्धापकर्षः ।	१०८ १७
विसर्जनम् ।	८१ २	प्रेतार्घपात्रकरणम्	११० १८
तांबूलादिदानम् ।	८१ ८	व्युत्क्रमसृतानांसपिंड	१११ २४
आचमनविधिः ।	८१ १३	नविधिः ।	
उच्छिष्टमार्जनम् ।	८१ २१	अपुत्रस्यसपिंडीकरणे ।	११२ ११
पिण्डप्रतिपत्तिः ।	८२ १८	प्रेतसन्देहः ।	११३ ८
विकिरप्रतिपत्तिः ।	८३ ८	सहगमनेपत्न्यासपिंड	
नित्यश्राद्धम् ।	८३ १७	नविधिः ।	११४ १२१
शेषभोजनम्	८४ ४	पतिपुत्ररहितायाः	
श्राद्धकर्तुः नक्षत्रपरगृह	८५ ८	सपिंडीकरणम् ।	११७ ८
भोजननिषेधः ।		सहगमनेपाकविधिः	११७ २३
श्राद्धभोक्तुर्नियमाः ।	८५ १७	स्त्रियाः शौचविषयेविवेकः ।	११८ ८
अथैकोद्दिष्टम् ।	८६ १२	पत्नीकर्तृकसपिंडने ।	११८ १२
प्रकृतिश्राद्धनियमोप		असंस्कृतपुत्रविषये ।	११८ १
देशः ।	८६ ३	सपिंडीकृतेपुनर्मासिका	११८ १५
मघादौपिण्डनिषेधः ।	८७ ३	वृत्तिः ।	
प्रेतैकोद्दिष्टेविशेषः ।	८७ १०	षोडशश्राद्धेपार्वण्यैको	११८ १८
तीर्थश्राद्धम् ।	८८ ४	द्दिष्टम् ।	
विवाहाद्यनन्तरमपिण्ड	८८ १३	सपिंडनानन्तरम्प्रेतपि	१२० १५
निषेधः ।		द्व्यब्दविवेकः ।	
महालयादौप्रतिप्रसवः ।	८८ १७	अग्नौकरणमाह ।	१२० २१
आमश्राद्धमीमांसा ।	८८ १८	त्रिवर्षपर्यन्तंश्राद्धम्	१२१ ८
नवश्राद्धम् ।	१०० ३	शुद्धम् ।	
पवित्रलक्षणम् ।	१०० १८	श्राद्धान्नभोक्तुः प्रायश्चि	१२१ १३
		त्तम् ।	

पृ०	पं०	पृ०	पं०
मृताहनिमासिकादश्या	१२२	२१	युग्मानाशयेत् । १४२ २
दधम् ।			दक्षिणायांविशेषः । १४२ २०
एकादशाहविशेषः ।	१२३	५	जीवत्पिष्टकविषयेसंगदे १४३ २२
षोडशश्रादधानांकालम्	१२३	१८	हनिरासः ।
अशौचसंश्लेषिचाद्यम् ।	१२४	८	द्वितीयविवाहेस्वकर्तृक १४४ ११
दशमपिंडविशेषः ।	१२५	१७	नान्दीश्रादधम् ।
आभ्युदयकश्राद्धम्	१२६	४	अथतृप्तिविचारः १४५ १०
वृद्धिश्राद्धनिमित्तानि ।	१२६	८	धान्यादिभिर्मासन्तृप्तिः १४५ १६
वृद्धीश्राद्धतृत्तयेवि० ।	१२७	७	अश्राद्धाह्वाणिधान्यादीनि १४६ २४
ममदश्राद्धमावश्यकम् ।	१२७	१८	ग्राम्याभावेआरण्याभिः । १४८ ८
मातृश्राद्धानामानि ।	१२७	२१	शकादिभिर्वा । १४८ १८
घृतमादृष्टाघनम् ।	१२८	२०	सर्वाभवेच्छादिः । १४८ ११
पूर्वाह्नादिकालः ।	१२८	१	निषिद्धजलानि । १४८ १६
पिच्यमन्त्रवर्जज्ञपः ।	१३०	६	शकानि । १४८ २१
ऋजवोदर्भाः ।	१३१	१	रागखांडवलक्षणम् । १५१ २
वृद्धिश्राद्धमदैवं सदैवंवा ।	१३१	७	फलानि । १५१ १२
यवैस्त्रिलार्थाः ।	१३१	२२	निषिद्धफलानि । १५४ ४
दक्षिणप्रश्नः ।	१३३	१४	सस्कारद्रव्याणि । १५५ ३
आमश्राद्धं पिंडदानादि	१३२	२२	यागार्थच्छागादिहिंसनम् १५७ १
प्रकारः ।			मत्स्यैर्मासद्वयन्तृप्तिः । १६० २०
दधिवदराक्षतैः पिंडां ।	१३३	१३	मत्स्यानाह । १६१ २३
पिंडहीनश्राद्धे ।	१३४	३	हारिणेनमासत्रम् । १६२ १२
वहुमादृकविषये ।	१३५	१	अरण्यामेषमांसेनमास १६३ १६
एकेप्रपितामहानुपूर्वम् ।	१३५	८	चतुष्टयम् ।
लैखाकरणे पिंडपातेविशे०	१३५	२१	पश्चिमांसेनपञ्चमासम् । १६४ १०
नान्दीमुखपित्रावाहनम्	१३६	२२	छागमांसेनषाणमासिकं । १६६ १४
नान्दीमुखत्वेनकीर्तनम्	१३७	८	सप्तकीर्मेण । १६६ २१
जीवन्मादृपिष्टविषये ।	१३७	२१	वराहमांसेनाष्टमांसं । १६७ ४
जीवत्पितृकादेव हिश्रा	१३८	१	नवमेषमांसेन । १६७ १८
दधा वधिकारः ।			दशमाहिषमांसेन । १६८ ३
अन्नयोदकेविभक्ति	१३८	८	चित्रमृगमांसेनैकादश । १६८ २१
निर्ण० ।			दशमाहिषमांसेन । १६८ ३
वृद्धीनवदैवत्यहादशदैव	१४१	१६	गव्यपयसासंवत्सरं १७० ८
त्यंवा ।			पायसेनवा ।
स्वधावाचननिषेधः ।	१४१	१६	वाद्भीनसमांसेनद्वाद १७१ ५
			श्राद्धः ।

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्याङ्काः

अथाक्षय्यतृप्तिः	१७२	३
खड्गादिमांसैः ।	१७३	८
आदधे प्रशस्तवस्तूनि	१७३	५
वर्षासुमघाशादधविचारः	१७३	१३
गजच्छायायोगेश्वभोज	१७५	१
नेचविचारः ।		
पंक्तिपावनब्राह्मणाः ।	१७६	१
शाखाध्यायिनः ।	१७६	८
षडङ्गवेदिनः ।	१७६	१३
न्येष्टसामगः ।	१७७	१
गायत्रीसारमात्रोपे ।	१७७	६
पञ्चाग्निलक्षणम् ।	१७७	१७
स्नातकः ।	१७८	१
त्रिणाचिकेतः ।	१७८	१०
त्रिमधुः ।	१७८	१
त्रिसुपर्णी	१७८	६
धर्मशास्त्रपाठः ।	१७८	१५
ब्राह्मोढापुत्रः ।	१७८	१८
व्याकरणवेत्तायाचिकृष ।	१८०	८
पूर्वोक्ताभावे वेदविदमे	१८१	१३
कांविप्रम् ।		
अनुकल्पः ।	१८२	
वेदविदांप्रशंसा ।	१८२	१४
वर्ज्यब्राह्मणाः	१८२	१८
पापरोगिणः ।	१८४	२१
अथकाम्यानि	१८४	१४
व्यतीपातलक्षणम् ।	१८७	२०
प्रतिपदिस्त्रीलाभः ।	१८८	१४
सन्ध्यासीपुत्रमृति ।	१८८	१०
जीवत्पिढकमृति ।	१८८	१२
द्वितीयायाङ्कन्यालाभः ।	१८०	१४
द्वितीयायांश्रवादिला० ।	१८१	५
चतुर्थ्यामजादिलाभः ।	१८१	८५
माढः श्राद्धमृथक् ।	१८१	१८
पञ्चम्यांपुत्रादिलाभः ।	१८२	५
पर्वणिक्षयाहविचा० ।	१८२	१६

पृष्ठाङ्काः पङ्क्त्याङ्काः

षष्ठांशुतर्षिः ।	१८३	१
सप्तम्यांक्षपिः ।	१८३	१०
वाणिज्यमष्टम्याम् ।	१८३	१८
सूतकान्तेअपरपक्षे० ।	१८४	२
नवम्यामेकशफादिला०	१८४	११
जीवत्पिढकस्यमाढ	१८४	१५
आहवि० ।		
दशम्यान्दिशफला० ।	१८६	५
एकदिनेपार्वणैकोद्दिष्ट	१८६	१४
व्यवस्था ।		
एकपाकनिषेधः ।	१८७	१
एकादश्यान्दास्यादिला०	१८७	३
अपुत्रादीनामेकोद्दिष्टम् ।	१८७	७
द्वादश्यान्धनादिला० ।	१८८	३
द्वयोर्मृताहैक्वेपाकवि०	१८८	१२
त्रयोदश्यांज्ञातित्रैष्टम्	१८८	२१
अनुगमनमृतानांस्मृता	१८८	७
हे आदधन्नवेति ।		
अनेकस्त्रादिभर्तृ सह	२००	१४
गमने		
शस्त्रहतेस्यचतुर्दश्याम् ।	२०१	१
शस्त्रहतेस्यपार्वणैको	२०१	२०
द्दिष्टम् ।		
रणेहतांश्चतुर्दश्याम्	२०२	६
प्रतिप्रसवः ।		
चतुर्दशीआदधस्यप्रति	२०२	१५
प्रसवः ।		
अमावास्यायांर्वआदध	२०४	१
फलानि० ।		
अमावास्यानिरुक्तिः ।	२०४	७
पिढपक्षेनचेद्दीपमालि	२०४	१३
कायांदेयम् ।		
विधवायाःपार्वणैधिकारः	२०४	१६
विधवायाः धवक्षयाहे	२०५	८
पार्वणनिषेधः ।		
अन्यकर्तुः प्रार्थनापद्या	२०५	१
नीति । शम्		

इति श्री गौड़वंशावतंसेन घनश्याम शर्मणा मात्मजेन श्री
प्रमुदत्तशर्मणा श्राद्ध काशिकायाः सूचन पत्रैर्विरच्यमुद्रितम् ।

कात्यायन विरचितं श्राद्धसूत्रम् ।

काशिकाव्याख्यासंवलितम् ।

प्रथमाकण्डिका ।

श्रीगणेशाय नमः ।

यस्य प्रसादपयसा क्रतुपादपास्तं कात्यायनं मुनिवरं शिरसा-
भिवन्दे ॥ सिक्ताःफलन्ति यजुषामिहयाजकानां स्वर्गोद्भवानि वि-
विधानि फलान्यजस्रम् ॥ १ ॥ कर्कोऽव्याख्यदिदं (१) गभीरवचनैः सूत्रं
यतोऽस्मादभूद्दूर्वोऽधश्च ततोऽहत्तायुधइति व्याख्यातथाप्यस्फुटम् ॥
भूयोऽपिप्रतिषेधकारिवचनैः स्मार्तैर्मयाकाशिका सूत्रस्योपरिसंश-
यौघतिमिरध्वंसाय तंतन्यते ॥ २ ॥ सूत्रार्थव्यञ्जनाद्वाक्यैर्विशेषो-
क्तिप्रकाशनात् ॥ अस्यान्वर्थमिदं नाम ग्रन्थस्यश्राद्धकाशिका ॥ ३ ॥
निखानन्दइतीहयान्निकवरो जातस्तदीयः सुतः स्मार्ताग्नौविदि-
तक्रियोतिमुख इत्याख्योजगत्यहुतः ॥ तत्पुत्रोऽप्यभवत्स्मृतिज्ञचतुरः
शास्त्रेष्वधीतौश्रुतौ विष्णुर्मिश्रइमन्निबन्धमकरोत्कृष्णः कृतीतत्सु-
तः ॥ ४ ॥ तत्रपूर्वां पौर्णमासीमुत्तरां वोपवसेदित्यादिना श्रौत-
कर्माख्युपदिश्य अथातोऽग्न्यस्थालीपाकानामित्यादिना स्मा-
र्तान्यथाख्यायावशिष्टम् श्राद्धकर्मवक्तव्यमिति सूत्रमारभते ॥

* अपरपक्षे श्राद्धद्विर्वीत ॥ १ ॥

॥ अपरपक्षः । कृष्णपक्षः चांद्रमासेशुक्लकृष्णपक्षयोः पूर्वा-
परत्वसंभवात् ॥ श्राद्धमितिपिंडप्रदानं कर्म । कुर्वीतेतिविधा-

(१) गभीर इति खपुस्तक पाठः निम्नं गभीरं गभीर मित्यमरोक्तैः

यकंपदं ननु विपदमिदं सूत्रं तत्र पदत्रयेऽप्येकत्वमनुपपन्नं तथा हि
 प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे मासिमासिचैवमिति शौनकः ॥ अनेन वि-
 धिना श्राद्धं चिरदस्येह निर्वपेत् । हेमंतग्रीष्मवर्षासु पांच याज्ञि-
 यमन्वहमिति मनुः ॥ कन्याकुम्भपक्षस्थेर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदेति
 मात्स्यं । यत्तु वचने सर्वापरपक्षेषु कर्तव्यतोपदेशात् ॥ तथा-
 श्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्विनेदिन इति वचनात् प्रतिदिनकर्तव्य-
 तथा श्राद्धानीति वक्तुमुचितत्वात् । ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्यापेक्षया
 कुर्वीरन्निति वक्तुमौचित्याच्चेति अतश्चापरपक्षेषु श्राद्धानि कुर्वीर-
 न्नितिसूत्रमप्रणेतव्यम् अत्रोच्यते अपरपक्षेष्विति बहुत्वमुपपन्नमि-
 तियदुक्तं तन्न तथासति सर्वसामान्येनास्यापरपक्षस्य वैशिष्ट्या-
 नुपपत्तेः । तथाच पुराणसमुच्चये । पक्षैः शुक्लपदैः षष्ठां षट्पक्षा-
 अपरे स्मृताः । तेषां पुण्यतमः पक्षः आषाढ्याः पंचमस्तु यद्व्यादि ।
 यदपि श्राद्धानीति वक्तुमुचितमिति तन्न तथासत्येकोद्दिष्ट पार्वण
 नित्यश्राद्धादीनि प्राप्नुयस्तन्माभूदिति पार्वणरूपत्वेनैक्यमुक्तम् ॥
 तथाचोक्तम् । कन्यागते सवितरि दिनानि दश पंचच ॥ पार्वणे-
 नैव विधिना तत्र श्राद्धं विधीयत इति नन्वेतदैक्ये पार्वणत्वे चतुर्द-
 श्यादौ पार्वणादिनिषेधस्य कागतिरिति चेन्न तस्य श्राद्ध पक्षव्यति-
 रिक्तश्राद्धेषु त्रिभागादिपक्षविभागेषु चतुर्दश्यां पार्वण निषेधस्य प-
 र्यवसानात् मनुरपि कृष्णपक्षे दशस्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 श्राद्धे प्रशस्तास्तिथयो यथैतान तथेतराः । पक्षश्राद्धे तु कृष्णाजिनिः
 नभस्यस्यापरपक्षे श्राद्धं कार्यं दिनेदिने नैव नन्दादि वर्जं स्यान्नैव वज्यां
 चतुर्दशीति यदपि चातुर्वर्ण्यापेक्षया कुर्वीरन्निति तदपि न तथास-
 त्युक्तानां अधिकृतानां अधिकारः स्यात्तन्माभूदिति कुर्वीरत्वेनैव कारि

विशेषणेनैक्यमुक्तम् । ततश्च सर्वापरपक्षेषु हेमन्तग्रीष्मवर्षापरपक्षा-
 स्तेषु कन्याकुम्भदृष्ट्येकैत्रयः । तत्रापि भाद्रपदापरपक्षः मुख्यतमः
 कालस्तत्र पार्वणमधिकारीकुर्यादितिसिद्धम् । एवं सति कालान्तरा
 नुपदेशादमावास्यादौ श्राद्धन्नस्यादिति चेत् । अपरपक्षशब्दस्योप-
 लक्षणतया तत्संग्रहोपपत्तेः । नन्वेवमपि कृष्णपक्षद्वतिवाच्येऽपर-
 पक्षद्वतिगौरवं किमर्थम् ॥ पितृकर्मणि प्रतिज्ञादौ चान्द्रमसोच्चार-
 णज्ञापनार्थमित्यदोषः तथा चोक्तं । आन्दिके पितृकृत्ये च मासश्चा-
 न्द्रः प्रशस्यते । तथा सौरमासो विवाहादौ यज्ञादौ सादनः स्मृतः ।
 पार्वणे चाष्टकाश्राद्धे चान्द्रो मासो महालयद्वति । बृहस्पतिरपि रवे-
 रभ्युदये मानं चन्द्रस्य पितृकर्मणि । तथा तथैव पितृकृत्यादौ मास-
 श्चान्द्रमसः स्मृतः । अपि च विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सादनः
 स्मृतः शेषकर्मसु चान्द्रः स्यादेष्टमासविधिः स्मृत इति । अत्रैत-
 द्धिन्यते । किम्पक्षश्राद्धं नित्यं काम्यं वेति । तच्च काम्यमित्येके ।
 नाश्रन्ति पितरश्चेति कृत्वामनसियो नरः । पक्षश्राद्धं न कुरुते त-
 स्य रक्तम्पि बन्तिते इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । शक्तेनापि नापर-
 पक्षमतिक्रामेदिति सूत्राच्च नित्यमित्यन्ये । नोभयं । पितृगाथा स-
 दैवात् गीयते ब्रह्मवादिभिः ॥ कदानः संततावग्युः सकश्चि
 ज्जविता सुतः । पितृपक्षे सदाश्राद्धं पूर्णपक्षं प्रदास्यतीत्यादिना
 तत्प्रतीक्षामहे सर्वे मुहृष्टिमिव कर्षकः । काम्यदायी भवेत्कश्चि
 त्कुले स्मच्छ्राद्धो नर इत्यादिना काम्यत्वस्य च प्रतीतिः । तस्मादु-
 भयरूपत्वं युक्तम् । तत्र नित्यकाम्ययोः सङ्कटे काम्यस्य बलवत्त्वा-
 न्नित्यस्य सङ्गात् सिध्यतीति न्यायाच्च काम्यानुष्ठानेनैव नित्यस्य अपि-
 सिद्धिः । तथा च सङ्ग्रहकृत् । काम्यं तत्रैव नित्यस्य तत्त्वं श्राद्ध-

सप्त सिध्यतीति । एवं च सतिकाम्ये सर्वांगोपसंहारनियमाङ्गर
णी मघा युगादि रविवारादि निषिद्धकालेपि पिण्डदानं महा
लयेभवतीति तथाचपादौ । बारेपातेचसंक्रातौयुगादौचमहालये
तर्पणेपिण्डदानेच तीर्थेदोषो न विद्यते तर्पणेसिलानां च ब्रह्माण्डेपि
ऋक्षयोगादिविद्धेपि तद्दिने पिण्डपातनं प्रचेताञ्चपि । आभ्युद
यिके संप्राप्ते मघावापिचयोदशौ ॥ क्षयाहेचापिसंप्राप्ते पिण्डनि
र्वपणंस्मृतं दृष्टमनुरपि महालये चतुर्दश्यां मघायां पुत्रवान-
पि पिण्डनिर्वपणं कुर्याद्यस्यशस्त्रहतःपिता कृष्णपक्षेचतुर्दश्यां
मघायुक्तं दिनं यदि पिण्डनिर्वपणं कुर्यात्तृप्त्यर्थं शस्त्रघातिनः ।
अपिच तीर्थेसांवत्सरेश्राद्धेपितृपक्षे महालये पिण्डदानं प्रकुर्व-
तियुगादिभरणीमघे ॥ तथा महालयेक्षयाहेच दर्शपुत्रस्यजन्मनि
तीर्थेषु निर्वपेत् पिण्डान् रविवारादिकेष्वपीति नन्वेवं भरणी म-
घायुगादि रविवारादिषु पिण्डनिषेधकानि अयनेविषुवेचैव
मघायांच युगादिषु श्राद्धकुर्वीतयत्नेनपिण्डनिर्वपणंविना म-
घायुगादौ भरण्यामयने विषुवेतथा पिण्डदानन्नकुर्वीत यदीच्छे-
त्सुतजीवितं याम्यंवापैतृकंवापि पितृपक्षेविशेषतः । तत्संक-
ल्पनं कुर्यात् पितृणांपुष्टिदःसदा मन्वादिष्व युगादिष्व मघाच-
भरणीतथा श्राद्धं तत्प्रकुर्वीत पिण्डनिर्वपणंविना तथामघाभर-
ण्याञ्च त्रयोदश्यांविशेषतः प्रौष्ठपदस्यद्वादश्यां मघार्चं निपतेत्
यदि । तत्संकल्पनं श्राद्धं पिण्डनिर्वापवर्जितं । मघायुगादौ-
भरण्याम् संक्रातौ रविवांसरे ॥ पिण्डदानम् प्रकुर्वीत यदीच्छेज्जी-
वितान्सुतान् सुतश्च मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रोविनश्यति
कनीयांस्तु त्रयोदश्याम् क्षयाहेभ्युदयाहते । मघायुगादौभरण्यां

आहं कुर्यादतंद्रितः पिण्डदानं कुर्वीत तच्च सप्तात्क्षयवासरे ॥
 वैशाखसप्ततीयायां नवम्यां कार्तिकसप्तम्यां आहं संक्रांतिवत्कुर्यात्
 त् पिंडनिर्वपणम्विना युगादौ पितृनक्षत्रे तथा मन्वन्तरादिषु । अ-
 र्धपिंडं न कुर्वीत वैष्णवं आहमाचरेदित्यादीनि वाक्यान् यनर्थकानि
 स्युरिति चेत्सत्यं एतानि वाक्यानि तिथिवारनक्षत्रसंक्रांति युगादिनि-
 मित्तक्रियमाणेषु काव्यश्राद्धेषु पिण्डदानं निषेधन्ति । न पुनः पक्ष-
 श्राद्धतिथ्याश्रयादिनिमित्तश्राद्धेष्वित्यविरोधः । अन्यथा वारेपाते च
 सङ्क्रान्तावित्यादिभिर्विरोधात् (१) अथ पार्वणेनैव विधिनेत्युक्तं ॥
 तत्रैकम्पार्वणं किंवा द्विपार्वणम् उत चतुःपार्वणञ्चेति पक्षश्राद्धे
 विपार्वणे को द्विष्टयोरप्राप्तत्वात् सर्वत्रापि पार्वणधर्मत्वात्तृयाणां वि-
 हितत्वाच्चेति । तथा ह्येकपार्वणे मात्स्यं । ततः प्रभृतिसंक्रा-
 तावुपरागादिकर्मसु । विपिण्डमाचरेद्वा द्विष्टमे को द्विष्टं च ते हनि ।
 प्रजापतिरपि । संक्रांतावुपरागे च वर्षोत्सवं महालये निर्वपेत्
 पिण्डवित्तयमिति ग्राहप्रजापतिरिति । द्विपार्वणेतु कात्यायनः
 कर्षून् समन्वितं मुक्त्वा तथा द्यं श्राद्धबोडशं प्रत्याब्दिकं विशेषेषु पिण्डा-
 स्युः षडिति स्थितिरिति । चतुः पार्वणेतु कात्यायनः । कुर्याद्वाद-
 शदैवत्यम् प्रेतपक्षेतु सर्वदा । यथा तीर्थंगयायाञ्च एष धर्मः सना-
 तनः । आदौ पिता ततो माता ततो मातामहस्तथा । मातामहस्त-
 तो दद्यात्प्रेतपक्षेतु सर्वदा ॥ सुमंतुः । पितृभ्यः प्रथमं दद्यान्मातृभ्य-

(१) किं आहं साम्प्रतिकस्यैवाधिकारः उत्तनिरग्निं कस्यापीत्यत्र कर्त्ताचार्येण निर्णीतं भग्नौ
 करणरूपस्यांगस्याग्न्यधिकरणत्वात् दुपसंहारे आग्निं कस्यैव शक्तिर्नैतरेष्वनपेक्ष्य श्रि-
 योहोमीलौ किकेनौ विधीयत इति निषेधात् तत्र च दारसंग्रहपूर्वकं कर्मावसथाधानं तत्पू-
 र्विकाच्च कर्मन्तरे प्रवृत्तिरित्यतोऽपि नानग्निमतोधिकार इति यतूक्तं अग्न्यभावे तु विप्रस्य
 पाणवेवोपपादयेदिति तदप्युक्तावसथाभ्युदयिकविषयं अनाग्निमतोऽपि आहं धि-

स्तदनन्तरम् ॥ ततोमातामहम्यञ्चतत्पत्नीभ्रास्तथैवच ॥ गया-
याञ्चतथातीर्थेप्रेतपक्षेविशेषतः । कुर्याद्वादशद्वैवत्यमेकोद्दिष्टमतः
परं । एवंचनविप्रतिपत्तावुच्यते । तत्रैकपार्वणचतुःपार्वणयोर्य-
थाक्रममाह्नवमीविषयत्वेनपरिशेष्या द्विपार्वणमेवपक्षश्चाद्वेष्य-
वतिष्ठते । तथाच दृढयाज्ञवल्क्यः । पितापितामहश्चैवतथैवप्र-
पितामहः ॥ समीहन्तेऽनुतान्सर्वमातृपक्षेविशेषतः ॥ भुञ्जन्ति-
विप्रकायेषुपितरोन्तर्हिताःसदा ॥ तस्माद्विप्रान्पितृन्विद्यात्पितृव-
त्तान्प्रपूजयेत् । द्विपार्वणम्प्रकर्त्तव्यंविनाश्चाह्नंक्षयेहनि । पितरो-
यत्रपूज्यन्तेतत्रमातामहादयः ॥ अविशेषेणकर्त्तव्यंविशेषान्तर-
कस्मिन्नेदितिऋष्यशृङ्गवचनात् । व्यासोपि ॥ पितृमातामहा
श्चैव द्विजश्चाह्नेनतर्पयेदिति । पुलस्त्यः । मातुःपितरमारभ्य तयो-
मातामहाश्चृताः । तेषां तु पितृवक्त्राद्भुङ्कुयुर्दुहितृसूनवइति ।
स्कान्दे । पार्वणङ्कुरते यस्तुकोवल्गम् पितृहेतुतः । मातामह्य
नकुर्वते पितृहासोपिजायत इति । सूत्रकारोपि । त्रींस्त्रीन्पि-
ण्डानिति । एकचतुःपार्वणेक्षयाह्नवमीविषये । तथाचपारा-
शरः ॥ पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् । सर्वत्रानेकगो-
चाणा मेकस्यैवमृतेहनि ॥ नवम्यान्तु दृढधयोज्ञवल्क्यः । गयायां
पुष्करेचैवतथैवान्वष्टकासुच ॥ पितृमुख्येनकर्त्तव्यम् पार्वणानाञ्च-

कारइत्येवं विधाप्रसिद्धिस्तुइहवटेयक्षो वसतोतिवदननिश्चितेतिनानग्निमतः आह्ना-
धिकारेप्रमाणमिति । तदिदमनुपन्नं नित्यंनैमित्तिकेषुहि यथाशक्रुयात्तथाकुर्या-
दितिन्यायात्सर्वांगोपहारा शक्तस्याप्यधिकारात् अग्न्यभावेतुपाणौहोविधानात्
अस्यविधानस्यचोक्तविषयविशेषव्यवस्थायाः प्रमाणशून्यत्वात् संतिचाग्नौकरणर-
हितानिआह्निकितेवधिकारानिब्रूतेऽस्य स्त्रीशूद्रानुनीतानामपिआह्नोपदेशात्साग्नि-
कानग्निर्कोभ्याधिकारेणविहितंआह्नमिति सिद्धम् ॥

तुष्टयमिति । नन्वेवमन्वष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाह-
 तम् ॥ पित्रादि मातृमध्यन्तु न्ततोमातामहान्तकमित्यादि वच-
 नविहितम् नवदैवत्यम्बिसु श्येत । मैवं । अन्वष्टकास्विति बहुत्व-
 यत्तिरूपपर्यवसानात् साग्निकार्तकन्नवदैवत्यमन्वष्टकावये त-
 द्बचनम्बिहितमर्हति नापरपक्षनवमीविषयम् । अतोद्वादशदैव-
 त्यमपरपक्षनवमीविषयमिति सिद्धम् ॥ अन्यथा नवदैवत्ये मातृ-
 णां पृथक्त्वेन मातामह्यादौ नामपृथक्त्वेनार्द्धजरतीयापत्तेः ।
 तथाच पुराणसमुच्चये । सर्वासामेवमातृणां श्राद्धं कन्यागते-
 रवौ ॥ नवम्याञ्च प्रदातव्यम् ब्रह्मालम्ब्य वरायतः । पितृमा-
 तृकुलेनार्यो याः काश्चित्समृतास्त्रियः ॥ श्राद्धार्हा मातरो ज्ञेया
 स्तासां श्राद्धम् प्रदापयेत् । दृष्टौ तु मातृपूर्वं हि श्राद्धं कुर्यात् बु-
 द्धिमान् । अन्वष्टकासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् ॥ तामि-
 क्षपक्षे नवमी यापुण्यातु नभस्यके । चत्वारः पार्वणाः कार्यः पितृ-
 पूर्वमनौषिभिः ॥ पितृणां तु त्रयः पिण्डा मातृपूर्वास्तथावयः ।
 मातामहानामथेवं त्रयोमातामहीषु च । एवं कुर्वन् ततः
 श्राद्धम् मातृणाञ्च नदोषभाक् ॥ भवत्येव नरो विप्रा इति
 ब्रह्मानुशासन इति । कात्यायनोपि । नवानां नवकं दृष्टौ त-
 थैवान्वष्टके विदुः ॥ कुर्याद्वादशदैवत्यम् प्रेते तीर्थे गयासु च ।
 तथा उपस्रवे चन्द्रमसोरवे दृष्टौ गयायां गमनागमेषु ।
 अन्वष्टकायां च महोत्सवेषु श्राद्धं क्रियाद्वादशदैवताभ्याम् ॥
 दृष्ट्या च वत्स्योपि ॥ गयायां च कुरुक्षेत्रे राहुग्रस्ते दिवा-
 करे ॥ कुर्याद्वादशदैवत्यं पार्वणानां च तुष्टयमिति । ननु दि-
 नानि दशपञ्चचैत्यत्र तिथिषोडशकं प्रतिविरोधः । तथाच शा-
 ट्यायनः । नभस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकं स्तुयत् । कन्यागतान्वि

तंचेतस्या त्सकालःपितृकर्मसु । ब्रह्माण्डेपि । कन्यागते सवितरि
यान्यहानितु षोडश । क्रतुभिस्तानितुल्यानि तेषुदत्तमथाक्षयं ।
कन्यागतएकदेशेपि । तथाच कार्ष्णाजिनिः । आदौमध्येवसानेवा
यत्नकन्यां ब्रजेद्विः ॥ सपक्षःसफलः पूज्यो श्राद्धषोडशकंप्रतीति-
चेत् । उच्यते । द्वादशकपालेष्वष्टाकपालवत् । षोडशदिनेषु पंच-
दशदिनानुवाद इत्यविरोधः । श्राद्धषोडशकेतु सन्देहः । तत्र के
शुक्लप्रतिपदोसह तिथिषोडशकमाहुः । तथाच देवलः । अहः
षोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदासह । चन्द्रक्षयाविशेषेण सापिद-
र्शात्मिकास्मृतेति । तन्न शुक्लप्रतिपदो दौहित्रकर्तृक माताम-
हश्राद्धविषयत्वात् । तथाच मातृणां नवमीयद्वद्वतानां च च-
तुर्दशी तद्वन्मातामहानां च शुक्लेष्टप्रतिपन्मतेति । अन्येतु ति-
थिद्विविषयं । श्राद्धषोडशकमिति । तदपि न तथासति
बुटिद्वयोः पंचदश सप्तदश श्राद्धसंभवा त्पोडशकविधिवाधा-
पत्तेः । तथाचैवंपठन्ति । तिथयःपंचदशस्युः प्रेतपक्षेतुषोडश ।
अनुमत्यादिकङ्कुर्यात् पितृणां दत्तमक्षयं ॥ नातः पञ्चद-
शेकुर्यान् नातः सप्तदशेतथा । जनेतु नरकांयान्ति ह्यधि-
केश्यादनक्षय इति । तस्मात्बुटिद्वयोर भावे षोडशश्राद्धवि-
धिरितिचेत् । तथासति श्राद्धषोडशकस्य कदाचित्कर्तृत्वेन
नित्यत्वानुपपत्तेः । अतः प्रौष्ठपदीमारभ्य बुटौप्रतिपदमभि-
वाध्य दृष्टौवहिःकृत्य श्राद्धषोडशकं कर्त्तव्यमितिवावस्था
युक्ता । एवंतर्हि प्रतिपदो दौहित्रविषयत्वमित्युक्ति विरुध्येत् ।
तत्बुटिविषयत्वात् तथाषोडशपूरणोपपत्तेः यद्वा एकाहे तिथि
द्वयसंवन्धे श्राद्धद्वयकरणा त्पोडशपूरणम् । ततश्चोभयथा
पि प्रौष्ठपद्यामारम्भः । तथाचसूतः ॥ पूर्णिमाप्रभृति श्राद्धम्

नत्स्मा त्कुर्याद्विचक्षणः । दिनेदिने यज्ञफलं लभते श्राद्धदोनरः ॥
 ब्रह्मांडेपि ॥ श्राद्धञ्च पूर्णिमायांचक्रत्वापूर्णफलं लभेत् । प्रतिपद्य-
 र्थलाभाय द्वितीयार्थायचापरे ॥ पुराणसमुच्चयेपि । प्रशस्ता पौ-
 णिमा सुख्या स्थिरयः षोडशैवताः । यथातिलानांतैलञ्च तुल्यं वै
 श्वेतकृष्णयोः । पौर्णिमाया ममायाञ्च समम्पुण्यफलं द्वयोः ।
 पूर्ण पक्षे नभस्यस्यतिथिः पूर्णाप्रशस्यते । अस्यांदत्ते पितृणांवै
 तृप्तिः सांवत्सरीभवेत् । अमायांश्राद्धं कृच्चैव सर्वान्कामानवाप्नु-
 यात् । पूर्वापराक्षयोः रन्तेयः श्राद्धं कुरुतेनरः । नभस्यस्यद्विजश्रे-
 ष्ठाः पितरस्तेनपुत्रिणः । पौर्वाहिकी पौर्णिमासीद्यमाचैवापरा-
 ह्निकीति । वृद्धयाञ्च वल्क्योपि । कामिकान्तिथिकर्त्तव्यं श्राद्धक-
 र्मद्विजादिभिः । पूर्णिमाश्राद्धदानेन सम्पूर्णं फलमश्नुते । कुर्वन्वै
 प्रतिपच्छ्राद्धं न्यनमानौसमश्नुते । इत्यादिषोडशकम् । वायुपुरा-
 णेपि । पुष्टिं स्मृतां स्मृतिमेधामित्याद्युपक्रम्य पौर्णिमासग्राह्यमा
 वासगांतं तिथिषोडशकमुक्तमित्यलं । ननु श्राद्धं पिंडप्रदानं क-
 र्मेति कथमुक्तं स्मृतिष्वनेकधाश्राद्धशब्दप्रयोगात् तथाहि । श्राद्ध-
 भुगष्टवर्जयेत् । श्राद्धभुक् प्रातरुत्थाय अपि स्यात् सकलेजस्तु भोज-
 येद्यस्तुयोगिन इत्यादिनाभोजने । श्राद्धास्ति यत्तत्तच्छ्राद्धम् । प्रज्ञा-
 श्राद्धार्चा वृत्तिभ्योः । श्राद्धादीयते यस्माच्छ्राद्धान्तेन निगद्यतवृत्ति
 पाणिन्यादिवचनाच्छ्राद्धायोगे । त्रींस्त्रीन्पिण्डदानवनेज्यदद्यात् ।
 नन्दायांभार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि तेषुश्राद्धं नकुर्वीते
 त्यादि वचनात्पिण्डदानेवा । अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दः कर्मप्रोवा-
 वाचेत्यादिनाकर्मणि । एवंविप्रतिपत्तौ पिण्डदानस्य प्राधा-
 न्यात्तद्दानेशन्तनोर्हस्तोत्थानाच्च गयादौ पिंडदानं श्राद्धम् ।
 ब्राह्मणपरीक्षायत्नादप्राज्ञेय भोजने दोषश्रवणार्तं पिण्डरा

हित्येपि श्राद्धसम्भवाच्च युगादौ ब्राह्मणभोजनमेव श्राद्धं दर्शा-
दौतूभयसमुच्चयः श्राद्धमित्येके तदन्येन च मन्ते । अग्न्या-
ग्न्यादि दोषपराहतेः श्रद्धया दीयत इत्यादावग्न्यापकत्वाच्च ।
तदपि न । तथासति हेतुकत्वसंभवे कल्पनागौरवकल्पेः ।
अथैतन्ननुः । श्राद्धशब्दकर्मैति स्मृतिवैयर्थ्यं । तथाचोक्तं ।
पुराणं मानवो धर्मः सांगो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि
चत्वारि न हंत व्यानिहेतुभिरिति । तस्मात्सर्वत्र कर्मत्वाविशेषा
दात्मनायभेदेन कर्मव्यवस्थायुक्ता । तथाच धर्मप्रदीपे यजुषां
पिण्डदानन्तु वहृचां द्विजतर्पणम् । श्राद्धशब्दाभिधेयं स्यादुभयं साम
वेदिनामिति । आपस्तम्बोपि । श्राद्धशब्दः कर्मप्रोवाच पितरो
देवता ब्राह्मणस्त्वाहवनीयार्थमिति । देवतोद्देशेन यथाह
वनीये हीमस्तथापि चुद्देशेन ब्राह्मणे दत्तं श्राद्धमित्यर्थः । ततश्च
कर्मैवोपपन्नमिति । तथाच ब्रह्माण्डे । देशे काले च पात्रे च
श्रद्धया विधानाचयत् । पितृनुद्दिश्य विप्रैर्भ्यो दत्तं श्राद्धमु-
दाहृतमिति । मरीचिरपि । प्रेतं पितृंश्च उद्दिश्य भोज्यं
यत्प्रियमात्मनः । श्रद्धया दीयते यच्च तच्छ्राद्धं संप्रकीर्तित-
मिति । श्रद्धया च वत्स्योपि । पात्रं पत्नी विधिः श्रद्धा देशः कालः
क्षमा दया । एतदेवोच्यते श्राद्धं हविः कर्तृसमन्वितमिति ।
यद्वैकल्यं पारिभाषिक मितरत्रौपचारिकम् । तथाच श्रीधर
पञ्चतौ । होमश्च पिण्डदानं च तथा ब्राह्मणभोजनम् । श्राद्धश-
ब्दाभिधानं स्यादेकस्मिन्नौपचारिकम् । प्रयोगोद्दिश्यते लोके नि-
यमस्तु च ये सतीति । प्राधान्यप्रयोजनं यदकरणं श्रद्धावृत्तिः ।
प्रधानस्याक्रियायत्तु सांगतत्क्रियते पुनरिति वचनात् । यदुक्तं
प्रतिपदि दौहित्यकर्तृकश्राद्धविषयत्वमिति । तत्र किं जीवत्य-

तृको दौहित्रः उत्तमृतपितृकड्वति उभयथाप्रतिक्रमः । तथाच ।
जातमात्रस्तु दौहित्रो विद्यमानेपि मातुले । कुर्यान्मातामहश्राद्धं
प्रतिपद्याश्विने सिते । नन्वेवं त्रिपिण्डं षट्पिण्डं वा उच्यते ।
पित्वादित्रिके जीवति त्रिपिण्डं मृतेतूत्तरमिति । तथाचका-
त्यायनः । मातामहानां दातव्यं प्रतिपद्येव मुख्यकं । त्रिकंहित्वाप्र-
यत्नेन श्राद्धं कुर्यात्सपिण्डकम् । गौतमोपि । मातृपक्षे मृतानाञ्च
देयं भक्त्या तु मुख्यकम् । सर्वेषां पावनं कुर्यात् यथाशक्त्या तु पिं-
डदः । जातमात्रस्तु दौहित्रो विद्यमानेषु पार्वणम् । कुर्यान्मा-
तामहश्राद्धं प्रतिपदेव सर्वदेति । मृतपित्रादि त्रिकेतु गोभिलः ।
मातामहानां प्रतिपद्दौहित्रः स्वयमाचरेत् । तत्रपित्रे स्वयन्देयं
विशेषात्प्रीतिरिष्यते । प्रतिपत्यतिपच्छाद्धं पित्रद्वति पितामहा-
दुपलक्षणम् । प्रत्यक्षपितरन्यत्वा ह्यन्यथा तु ददातियः । सयाति
नरकं घोरं यावद्भूसागरानगा इति । मृते पित्रादित्रिके पितृ
पङ्क्तिपरित्यागेन । प्रत्यवायजनकत्वात् । पञ्चमीपर्यन्तं श्राद्धका-
लत्वाच्च । तथाच यमः । हंसे वर्षासुकन्यस्थे शाकेनापि गृहेव-
सन् । पञ्चम्योरन्तरेदद्या दुभयोरपि पक्षयोः ॥ एकादशी चतुर्द-
श्यादि तिथिश्राद्धानि क्षयाहश्राद्धानितूत्तरत्रप्रपञ्चयिष्यन्ते । ब्रह्म-
त्वपरपक्षादि प्रपञ्चेनालम् । एवं पक्षश्राद्धमुक्त्वा पक्षान्तरमाह ॥

* ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्याः ॥ २ ॥

बाणवदुत्तरोत्तरप्राशस्त्यं सूचयन्मृत्यन्तरोक्तपक्षा न्योतयति ।
ततश्च शक्ततमेन शक्ततरेण शक्तेन च पूर्णिमां पञ्चमीमष्टमीमेका-
दशीमारभ्य शेषदिनेषु यथाक्रमं शक्त्याश्राद्धं कर्तव्यमित्यर्थः ।
तथाच ब्राह्मे । अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धकुर्याद्दिने दिने ॥ त्रि-

भागहीनम्यक्षंवा त्रिभागं त्वर्धमेववा विष्णुधर्मोत्तरेपि । उत्तराद-
यनाच्छाद्रे श्रेष्ठस्यादक्षिणायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते
केशवेधिकम् । प्रौष्ठपद्यापरपक्ष स्तत्रादिचविशेषतः । तन्वे वंपञ्च
मूर्ध्वं ततोप्यतीत्याष्टमूर्ध्वं ततोप्यतीत्यैकादशीमारभ्य आङ्ग-
विदधता वाक्येन । कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीमि-
ति । दशमीप्रभृतिआङ्गविधायकं मनुवाक्यम् विरुध्येत । पितुः
शस्त्रहतत्वे दशमीप्रभृतित्रिभागत्वं पक्षस्येतरस्यैकादशीप्रभृतीत्य-
विरोधः । अतएव प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति
चतुर्दश्यांपार्वणनिषेधस्य त्रिभागादिपक्षेष्वेव पर्यवसानमित्यु-
क्तम् । तिथिविषये पक्षान्तरमाह ।

* यदहःसम्पद्येत तदहर्ब्राह्म

णानामन्त्रयपूर्वेद्युर्वा ॥ ३ ॥

यदहरिति विभक्त्यर्थावयवीभावे । नपुंसकादन्यतरस्यामिति टज्-
भावः । क्षत्रियादिप्रतिषेधार्थम् ब्राह्मणानिति । पूर्वेद्युरिति नि-
पातः । ततश्च यद्दिने मृताहसंज्ञकतिथिरपरपक्षे स्यात्तदहो पू-
र्वाहेवा ब्राह्मणानामन्त्रय आङ्गक्युर्वादितिशेषः । पूर्वेद्युरसम्भवे
तदहर्निमन्त्रयेदिति वाशब्दार्थः । तथाच कूर्मे श्वोभविष्यतिमेशाङ्गमू-
र्वेद्युरभिपूजयेत् । असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्त लक्षणैर्युतान् ।
देवलोपि । श्वःकर्त्तास्मीति निश्चित्य दाताविप्रान्निमन्त्रयेत् ।
असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेदिति । अथवा वाशब्दो
व्यवस्थायां । योषिप्रसङ्गिनः पूर्वेद्युरितरांस्तदह इत्यर्थः ।
तथाच मार्कण्डेयः । निमन्त्रयेत्पूर्वेद्युः पूर्वाक्तांस्तुद्धिजोत्तमान् ।

अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वायोषित्ससङ्गिनं । कात्यायनोपि ।
नविना ब्रह्मचर्येण ब्राह्मणः श्राद्धमर्हति । ब्रह्मचारी यतिश्चैव
तद्दिनेच निमन्त्रयेदिति । दिनद्वयेपि निमन्त्रयेदिति समुच्चया-
र्थोवा । तथाचष्टद्वयाच्चवल्क्यः । चरणक्षालनादूर्ध्वं पुनर्विप्रनि-
मन्त्रणम् । आसनाचनसंयुक्तम् सर्वञ्च प्रतिपादयत इति । अ-
वैके । यदहः सम्पद्येतेति सम्पत्यर्थवाचकत्वाददह र्यथो-
क्तद्विजद्रवादि लाभस्तदह एवश्राद्धं नतुमृताहमिति । तन्न ।
तस्यालभायोगत्वेनानिश्चयत्वात् मृताहोवाचनिकत्वात् सदा-
चरितत्वाच्च । नच संयतः पुरुषयत्नसाध्यत्वादन्यपरत्वम्वा ।
तस्मान्मृताह एवसर्वं सम्पाद्य श्राद्धं कर्तव्यमित्युक्तं । अत-
एवगोभितसूत्रे यदहउपपद्येतेतौत्युपपन्नार्थमुक्तं । तथाच
पुराणसमुच्चये । यातिथिर्यस्य मासस्य मृताहेतु प्रवर्तते ।
सातिथिः प्रेतपक्षस्य पूजनौयाप्रयत्नतः । तिथिच्छेदोनकर्त्तव्यो
विनाशौचं यदृच्छया । पिण्डश्च दत्तव्यं विच्छित्तिनैवकारये-
दिति मृताहविषयस्यापि ऋष्यशृङ्गवचनस्यात्रापि सदाचारेण-
सङ्गतत्वात्तिथिविषयत्वमप्यविरुद्धं । एतच्च पुत्रभ्रातृपत्न्यादि
व्यतिरिक्तविषयं । तेषां मेकादशी द्वादश्याः श्राद्धविधानात् ।
तथाच वायुपुराणे संन्यासिनोप्यादिकादि पुत्रं कुर्याद्यथातिथिः ।
महालयेतु यच्छ्राद्धं द्वादशां पार्वणेनत्विति । पिण्डश्चाहं च दा-
तव्यमिति निषिद्धदिनेपीत्यर्थः तथाचकात्यायनः । अशक्तः पक्ष-
मध्येतु करोत्येकदिनेयदि । निषिद्धेपि दिने कुर्यात्पिण्डदानं
यथाविधिरिति । नन्वेवं पौर्णमास्यां मृतस्य कुत्रतिथाविति ।
तत्रामावास्यायामित्येके । तन्न । तिथ्याश्रयाभावात् ॥ दर्शमृ-
तस्यैव तत्रोचितत्वाच्च । अतोभाद्रपद्यामेवयुक्तं तथाच बृहया-

ज्ञवत्कथः । पूर्णिमायाममायांवा सदाकन्यागतेरवौ । एकोद्दि-
 ष्तु मातुःस्यात्पितुःपार्वणमुच्यते । नान्यकाले प्रशंसन्ति क्षये-
 ह्नितु पार्वणमिति पूर्णिमादर्शयोर्मृतस्य कन्यागतेरवौ तयोः ।
 क्षयाहसञ्चकतिथित्वात् प्रौष्ठपद्यामपरपक्षे च दर्शे च पार्वणं क-
 र्तव्यमित्यर्थः । तथाच प्रौष्ठपद्याममायां च कन्याप्राप्ते रवौ स-
 दा । सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वा इन्दुलोचनइति । एकोद्दि-
 ष्तु मातुःस्यादित्येव मुपरिष्ठाद्व्यामद्वत्युक्तम् । अत्रकेचिद्वैवपूर्वं
 निमन्त्रयेदिति । तन्न । पितृपूर्वस्य विहितत्वात् । (१) तथाच देवलः ।
 श्वः कर्त्तास्तीति निश्चित्य दाताविप्रान्निमन्त्रयेत् । कृतापसव्यं
 पूर्वद्युः पितृपूर्वनिमन्त्रयेत् । प्रचेता अपि । कृतापसव्यः पूर्वद्युः
 पितृपूर्वनिमन्त्रयेदिति स्मृत्यन्तरेपि प्रार्थयितप्रदोषांते भुक्तान-
 शयितान् द्विजान् । अयुष्मानपसव्येन पितृपूर्वनिमन्त्रयेदिति यत्तु
 बृहस्पतिवचनं । उपवीतीततोभूत्वा देवतार्थं द्विजोत्तमान् ।
 अपसव्येनपित्ये च स्वयंशिष्योथवासुत इति । तत्पूर्वं पश्चाद्भावयो
 रश्रवणादस्मिन्नेव क्रमेयोज्यमित्यविरोधः । एतच्च पूर्वद्युर्निमन्-
 त्रणं गृहलेपाद्युपलक्षणं । तथाच वाराहे । वस्त्रशौचादि कर्त्त-
 व्यं श्वः कर्त्तास्तीति जानता । स्थानोपलेपनं भूमेः कृत्वा विप्रान्नि-
 मन्त्रयेदित्यादि । एवं निमन्त्रा ब्राह्मणानाह ॥

* स्नातकान् ॥ ४ ॥

स्नातकास्त्रिविधास्तान्निमन्त्रयेदिति शेषः । तथाच यमः ।
 विद्याव्रतोभयस्नातो ब्राह्मणः पंक्तिपावनइति । अयंचापत्नीक-
 निमन्त्रणप्रतिषेधप्रसंगः विभार्योद्विषलीपतिरित्यत्रिणानिषेधात् ।

* एकेयतीन् ॥ ५ ॥

निमन्त्रयेयुः नकात्यायनादयइति विकल्पः ॥ तथाच वायवीये ।

(१) वस्तुतस्तु पितृपूर्वनिमन्त्रणन्वन्यशाखाविषयम् देवपूर्वं ठ० श्राद्धमिति
 वक्ष्यमाणत्वात् ॥

गृहस्थानांसहस्रेण वानप्रस्थशतेनच । ब्रह्मचारीसहस्रेण एकीयो-
 गीविशिष्यते । विष्णुरपि । अपिनःस्वकुलेजायाद्भोजयेदस्तुयो-
 गिनः । विप्राञ्छाद्वे प्रयत्नेन तेनतृप्यामहेवयमिति । इतरेकात्या-
 यनाह्योने तप्राहुः । तथाच गृह्यसंग्रहः ॥ आचार्यानुमतंवाक्यमे-
 कीयंगृह्यतेकचित् । शेषार्थे कीयवाच्यं नि आचार्येनप्रशंसति ।
 वसिष्ठोपि । श्रुतिस्मृतौअतिक्रम्य यंसमशनातिमूढधीः । नतंदु ।
 ब्राह्मणंप्राज्ञः श्राद्धार्थमुपवेशयेत् ॥ योदद्यादन्तमस्माकं तत्सर्वम-
 धुनासह ॥ आमिषेणसमायुक्तं शस्तानांमृगपत्रिणां । जा-
 तूकर्ण्यः । दारवान्योद्विजःश्राद्धेदद्यान्तोमांसमध्वरे सदुरात्मा
 दुराचार्यो वेदमार्गस्यदूषकः । तर्पणंतिलहीनंय च्छादयच्च-
 निरामिषं । विनादर्भैश्चयासंध्या त्रयंशशविषाणवत् । यत्र मातु-
 लजोद्वाही यत्रवावृषलीपतिः । श्राद्धंधिनोतिनत्प्रता न्कृतं
 यच्चनिरामिषं । विश्वामित्रः । निमंत्रितस्तुयःश्राद्धे यज्ञेवापि-
 द्विजाधमः । मांसंनश्रातिनिरयं यातिवैप्रशुतानरः । इत्यादंग-
 वाधया यतिपक्षः कात्यायनेन निरस्तइत्येकेद्वत्युक्तम् । त्रिदण्डि-
 नामेवविहितत्वात् । तथाचवायौ । सन्तिवेदविरोधेन केचिद्वि-
 ज्ञानमानिनः । अयच्चयतयोनाम वेदसंतियथारजः । मुग्धान्
 जटिलकषायान् श्राद्धेयत्वेनवर्जयेत् । ब्रह्मांडेपि । एभिर्निर्धू-
 तदृष्टञ्च श्राद्धंगच्छतिदानवान् । शिखिभ्योधातुरक्तेभ्य स्त्रिदण्डि-
 भ्यः प्रदापयेदिति । मुण्डोविशिखः । जटिलोभस्मांगः । श्रुति
 रपि । अशुचिर्वा एषयन्मुंडस्तस्मैतदपिधानंयच्छिखेति । उ-
 भावयज्ञातकुलशीलत्वा न्ननिमंत्रयोदित्यन्ये । तथाचकात्यायनः । य-
 स्यशीलंनजानीयात् स्थानन्तिपुरुषंकुलम् ॥ कन्यादानेतथाश्राद्धे
 नवणीयात्कदाचन । मनुः । नस्वगोक्षेहविर्दद्या त्समानप्रवरे-

तथा । नाविज्ञातकुलेचैव यथाकन्यातथाहविः । पुराणसमुच्चयेपि ।
 येषां न ज्ञायते स्थानं नष्टस्थानाश्च ये द्विजाः । न ज्ञातिर्ज्ञायते येषां
 न संबंधी न वांधवः ॥ कुधर्माचरणायेतु न तांश्चाद्वे निवेशयेदिति ।
 तदपि न । विज्ञातकुलशीलादीनां विधानोपपत्तेर्मांस मधु
 दक्षिणादानपंक्तिभेदादिदोषोपपत्तेः । तस्मादुभयोरप्यातिथि-
 रूपेण भोज्यत्वं न पंक्तौ निवेश इति युक्तं । तथा च वाराहे । वैश्वदेवे नि-
 युञ्जीत ब्रह्मचारिं शुचिं सदा । भिक्षुकान् देवतार्थेषु पूजयेदतिथिं
 यथा । अतिथ्यादिबृत्तौ क्वागलेयोपि । गंधमाल्यैः फलैश्चैव
 भोजनैः क्षीरसंस्कृतैः । पूजयेदतिथिंश्चाद्वे पिठ्ठाणां तुष्टिकारकं ।
 ब्रह्मचारीयतिश्चैव पूजनीयो हि नित्यशः । तत्कृतं सुकृतं यत्स्था त-
 स्य षड्भागमाप्नुयात् । मार्कण्डेयोपि । भिक्षार्थमागतान्वापि ।
 काले मंत्रमिनो यतीन् । भोजयेत्प्रणिपातादयः प्रसादो द्रव्यतमानसः ।
 कल्पतरावपि । पूजयेच्छ्राद्धकालेपि यतिं स ब्रह्मचारिणं । गृह्णं
 ति पितरो देवाः स च याति परांगतिम् । तारयंति च दातारं पुत्रान् द्वा-
 रा निपतुं स्तथा । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पूजयेदाश्रमागतं । अला-
 भे ध्यानभिक्षूणां पूजयेत् ब्रह्मचारिणं ॥ तदलाभेषु दासीनं गृ-
 हस्थमपि भोजयेत् । विश्वामित्रोपि । यतिर्वा ब्रह्मचारी वा भुञ्जा-
 तानां द्विजन्मनौ । श्राद्धे यत्नं भवेत्साक्षी महालयसमंहितत् ।
 महालये गयायां च यतिधर्मे ष्वरिः । पितृर्थं कल्पितं पूर्वं मन्त्रदेवा-
 दि कारणात् । वर्जयेत्तादृशी भिक्षां परवाधाकरीं तथा । यमो-
 पि । भिक्षुको ब्रह्मचारी वा भोजनार्थमुपस्थितः । उपविष्टेषु तु प्राप्तः
 कामंतमपि भोजयेदित्येवमादिवचनपर्यालोचनया यतीनां साक्षि-
 त्वयोरेव प्राप्तिर्न पङ्क्तौ निवेश इति । तथा च स्मृतिः । भुक्तशेषं न भुं-
 जीत पीतशेषं न संपिबेत् । न चैवोपविशेत्पङ्क्तौ यतेर्वा तापसस्य

वेति । यतिस्तुसर्वविप्राणां सर्वेषामग्रभुम्भवेदिति । वायुपुरा-
णोक्तेः । किञ्च यदिपन्त्युपवेशःस्या तदाद्विजेभ्योमांसादिदाने
न तेषांतदभावे पङ्क्तिवैषम्याज्जयुक्तम् । नपङ्क्तौविषमंदद्यादिति
वाक्यात् । बृद्धहारीतोपि । पङ्क्तिभेदौ ब्रथापाकी नरकंप्रतिपद्य-
ते । कामांस्तोभाङ्गयाद्वापि यःपङ्क्तिन्दूषयेत्विजः । नरकादव-
तीर्णस्तु जायते ग्रामसूकरइति । अपिच । दक्षिणायामपित्रै
षम्यं । तथाचविश्वामित्रः । हेमंवारजतंवापि यतयेवह्यचारिणे ।
योददातिचटतेवस्त्रं सभवेद्ब्रह्मवातकइति । अतएकइत्युक्तं त-
त्सूक्तम् यद्वैकग्रहणं व्यवस्थितविकल्पार्थं दैवश्राद्धेयतयः पित्रेगृ-
हस्थाइति । तथाचट्टद्वयशिष्टः । चत्वारः आश्रमापूज्या दैवश्राद्धे-
नसर्वदा ॥ चतुराश्रमवाह्येभ्यः श्राद्धं नैवप्रदापयेत् । मार्कण्डे-
योपि । ब्राह्मणानांसहस्रेभ्यो योगित्वग्रासनोयदि ॥ यजमानञ्च-
भोक्तांश्च नौरिवांभसितारयेत् । यमोपि । न ब्राह्मणम्परीक्षेत
दैवेकर्मणिसर्वदा । पित्रेकर्मणिसंप्राप्ते परीक्षेतप्रयत्नतः । वैश्वदेवे
नियुञ्जीतेति वाराहवाक्याच्चेत्यलम्बुना ।

* गृहस्थान्साधून्वा ॥ ६ ॥

वाशब्दः पाक्षिक यन्निनिमंत्रणनिषेधार्थः । तथाचजावालः ।
अश्रुतियेनमांसानि भार्याहीनाश्चयेद्विजाः ॥ येचमातुलसंवंधा-
नताब्ध्राद्धे निवेशयेत् । ऋष्यशृंगोपि । नाश्रातियोद्विजोमांसं य-
स्यनोदार संग्रहः तावेतौमुनिभिः प्रोक्ता वनर्होमखदूषकाविति ।
ननु । वाशब्दःगृहस्थनिषेधार्थःकिंनस्यात् । मैवं साधुशब्देनैवत-
न्निषेधसिद्धेः । नचात्रवाशब्दाभावःशङ्क्यः । शाखांतरेदृशप्रमान-
त्वात् ॥ तथाचगोभिलः । गृहस्थान्साधून्वेति । बसिष्ठोपि । य-

तीन्गृहस्थान्साधून्वेति । अतश्चगृहं पत्नी तत्सहितागृहस्था-
न्नरान्निमन्त्रयेदित्यर्थः । नचविभार्यनिमन्त्रणमनुज्ञातं ॥ विभा-
र्योवृषलीपतिरित्यत्रिणाप्रतिषेधात् । साधूनाहादितप्रपुराणे ।
साधून्वक्ष्यामिसांयतमित्युपक्रम्यगङ्गायमुनयोर्मधरेमधरदेशः प्र-
कीर्तितः । तत्रोत्पन्नादिजायेवैसाधवस्तेप्रशस्यतइति । यद्वादेश-
व्यतिरिक्तदेशस्थाः सदृक्षाः स्लेच्छदेशनिवासिनो वर्जयेदिति-
मात्स्योक्तेः ।

* श्रोत्रियान् ॥ ७ ॥

निमन्त्रयेदितिशेषः । श्रोत्रियमाहदेवलः । एकशाखाचस-
कलां षड्विरङ्गैरधौत्यच । षट्कर्त्तृनिरतोविप्रः श्रोत्रियोनाम-
धर्मवित् । जन्मनाब्राह्मणोज्ञेयः संस्कारैर्द्विजउच्यते । विद्यया
यातिविप्रत्वन्विभिः श्रोत्रियउच्यतइतिवा ।

* वृद्धाननवद्यान् ॥ ८ ॥

विकलेन्द्रियदुराचारादि दोषराहित्यमनवद्यशब्देनोच्य-
ते । ततश्चाग्राः सर्वेषुवेदेषुश्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवेति युवत्वेन वृद्ध-
निषेधेवृद्धानिति प्रतिप्रसवः । यद्वायुवृद्धविधिभ्यान्तद्व्यति-
रिक्तस्याल्पवयस्कस्य भोक्तृनियमाक्षमस्यनिषेधः । अनवद्यपद-
मुत्तरवानुपज्यस्वकर्मस्यद्विजविशेषणं कृत्वा केवलवृद्धशब्देनज्ञान-
वयस्योवृद्धांस्तिवधानितिहलायुधः ।

* स्वकर्मस्थान् ॥ ९ ॥

स्वजाययुक्तकर्मानुष्ठानरतान्विप्रानित्यर्थः । अतश्चश्रोत्रिया-
दिवैलक्षण्यमनेनोक्तमित्युपनरुक्तिः । तथाचपुराणसमुद्भये । गृहस्थाः
कुलसम्पन्नाः प्रख्याताकुलगोवतः । स्वाचारनिरताः शान्ताः

विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाइति । मुख्यकल्पंप्रदर्श्यानुकल्पमाह ।

* अभावेपिशिष्यान्स्वाचारान् ॥ १०॥

अपिशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तानुकल्पसमुच्चयेततश्चपूर्वोक्तमुख्यकल्पाभावेसद्गुणान् शिष्यादौनपिनिसन्त्येदित्यर्थः । तथा-
चयाज्ञव लक्ष्यः ॥ स्वस्तीय ऋत्विक्जामातृयाज्यश्वशुरमातुलाः ।
त्रिणाचिकेतदौहित्यशिष्यसम्बन्धिवान्धवाइति । अनुकल्पस्त्व-
यञ्ज्ञेयः सदासद्भिरनुष्ठितः । मातामहम्मातुलञ्च स्वस्तीय-
श्वशुरंगुरुं । दौहित्वंविट्पतिवंधुं ऋत्विग्याज्यौचभोजयेदिति-
मनुः । आपस्तम्बोपि । गुणवदलाभेसौदर्योद्यमावन्तेवासिनो-
ख्याताइति । अयमनुकल्पोदैवएव नपिच्ये । तथाचाचिः । पिता-
पितामहोन्नाताशिष्योवाथसपिंडकः । नपरस्परमर्घ्याः स्युर्नश्राद्धेऋ-
त्विजस्तथा ॥ ऋत्विक्पुत्रादयोह्येतेसकुलप्राब्राह्मणादिजाःवैश्वदे-
वेनियोक्तव्यायदेतेगुणवत्तराइति । अपिभिन्नक्रमइतिहलायुधः ।
स्वाचारानित्यनेनाचार्यधनहारित्वाभावउक्तः । तेहिकदाचिद्धन-
हारिणोविहिताःदद्यात्पिंडंहरेद्धनमित्यादिना । अतस्तथात्वेशि-
ष्यदौहित्रादयोनाभिमन्त्रणीयाःपिंडदोशहरइतिपिंडदाहत्वहरं-
सम्भवात् । बर्ज्यानाह ।

* द्विर्नग्नशुक्लविक्षिधःश्यावदन्तविद्धप्रजन-
नव्याधितव्यंगिश्वितिकुष्टिकुनखिवर्जम् ॥ ११॥

द्विरितिपितृर्विशेषेऽत्रिपुरुषंवेदाग्न्यार्विच्छेदौद्विर्नग्नः । तथा-
चसुमंतुः । यत्रत्रिपुरुषादासीदुभयोर्गोत्रयोरपि । वेदस्याग्ने-
चविच्छेदौद्विर्नग्नःपरिकीर्तितः । दुश्चर्मैतिच । शुक्लोतिकपिलांग-

केशः । तथाचकाट्यायनः ॥ द्विर्नग्नः किलदुश्चर्माशुक्लातिकपि-
लः सतः । विवर्चिकादित्वग्दोषोविलिखः परिकीर्तितः सङ्ग-
कारोपि । खलवाटकश्चदुर्बलः कपिलाशुङ्गएवचेति । विलिख-
शोष्ठः भ्रमसनादृतदन्तः । तथाच । यस्य वैवाधरोष्ठाभ्रांश्चाद-
तेदयनावली । विलिखः सतुविज्ञेयो ब्राह्मणः पंक्तिद्रुपकः पूर्ति-
गन्धव्राणदूतिकश्चित् । शयावदन्तः । स्वभावात्कपिलदन्तः ।
विद्वज्जननः क्षिन्नलिंगचर्मादक्षिणात्येप्रसिद्धः । तथाच कल्पल-
तायां । विद्वज्जननश्चैव कृतं शिश्नविकारवान् । तं हि कामार्थ-
भोगार्थं दक्षिणात्याः प्रकुर्वते । वन्ध्यवीजोत्रा । मृतापत्यदूत्यन्ये ।
व्याधितो रोगी महारोगोपसृष्ट इतिकश्चित् । व्यङ्गी विगतस्वि-
विधं वांग्यसेतिसमस्य । ह्रीनांगो धिकांगश्च । ह्रीनातिरिक्तां
गद्वतिस्मृतेः । शिखौ । श्वेतकुट्टौ । कुट्टौ कुत्सितगर्लतांगः ।
व्याधितगृहणादेवतन्निषेधे सिद्धे तद्गृहणदोषाधिक्यं द्योतनार्थं ।
अजीर्णाद्यल्परागिदोषाल्पत्वज्ञापनार्थञ्च । कुनखौ स्वभावात्कु-
त्सितनखौ । एतावज्जयित्वा निमन्त्रयेदित्यर्थः । अक्षस्नातकादि
विहितगृहणादेवतन्निषेधे सिद्धे द्विर्नग्ननादिनिषेधो मुन्यन्तरोक्त
आंतरालिकाद्विजोपवेशनार्थः । तेचगन्धगौरवान्ने हलिखिताः ।
अन्यथा द्विर्नगनादि वर्जनमनर्थकं स्यात् ।

* अनिन्द्यो नाम त्रितोनापक्रामेत् ॥१२॥

अनिन्द्यो निर्दोषस्तेनामन्त्रितो न व्यतिक्रमेत् । तथाच श्रुतिः । (१)
सहोवाचानिन्द्रावेमा वृषतपसो निन्द्यौ वृत्तो न शक्यमपक्रामितुमिति
तस्मादुहानिन्द्रास्य वृत्तो नापक्रामेदिति । आग्निवैश्वोपि । नैकदापि
परान्नं यो भुङ्क्ते सृष्टमतिर्हिजः ॥ वत्सराभ्यन्तरे वत्सरं भवेदि-
ति । निर्दोषस्येति शेषः ।

*आमन्त्रितोवान्यदन्नप्रतिगृह्णीयात् ॥ १३ ॥

निमन्त्रितोवि प्रोन्यदन्नं सिद्धमामम्बा परस्वनगृह्णीयादि-
त्यर्थः ॥ यद्वा अन्यस्यात्तमन्यदन्नम् अन्यस्य दगागमश्चान्दसः ।
वाशब्दो निमन्त्रिते दातृभोक्तोः परस्परत्यागनिषेधन्दोतयति ।
तथाच यमः । आमन्त्रितश्चयोविप्रो भोक्तमन्यत्तगच्छति । नरका-
णांशतंगत्वा चाण्डालेष्वभिजायते । कैतनं कारयित्वा तु निवार-
यति दुर्मतिः । ब्रह्महत्यामवाप्नोति शूद्रयो नौचजायते । आदित्य-
पुराणे आमन्त्रितश्चिरं नैव कुर्याद्विप्रः कदाचन ॥ देवतानां पितृणां-
च दातुरन्नस्य चैव हि चिरकारी भवेद्दोगी पच्यते नरकाग्निनेति ॥

* स्नातांकुचीनाचांतान् ॥ १४ ॥

ईदृशानुपवेश्य । आङ्गकुर्वीतेति वक्ष्यमाणेन संवधः । स्ना-
नशौचाचमनानि स्मृतिप्राप्तान्येवात्तसार्थकत्वेनानुवदति । ते-
न स्नानशौचाचमनेष्वत्तविशिष्टविधिरित्यर्थः । तथाच देवलः ।
ततो निवृत्ते मध्याह्ने कृतलोमनखान् द्विजान् । अभिगम्य यथा पूर्वं प्र-
यच्छेदन्त धावनम् । तैलमुद्वर्तनं स्नानं स्नानीयं च पृथग्विधम् ।
पात्त्रे (१) उदुम्बरे दद्याद् वै श्वदेवस्य पूर्वकम् । ततः स्नात्वानिवृत्ते-
भ्यः प्रत्युत्थाय कृतांजलिः । पादग्रमाचमनीयं च संप्रयच्छेद यथा-
क्रममिति । अत्तामन्त्रितानां स्निग्ध स्नान दन्तधावन विधिर्न-
कर्तुः । तथाच । दन्तधावनतां वूलम् स्निग्धस्नानमभोजनम् ।
रक्ष्यौषधं परान्नानि आङ्गकृत्स्नवर्जयेदिति । अत्तकेचिदनिषिद्ध-
विधिभिः प्रयन्तैलादिप्रेषणमिति । तन्न । आङ्गीयेन् हि विशिष्टवि-
धित्वात् । तथाच कालायनः । तैलमुद्वर्तनन्देयम् बाह्याण्यः
प्रयत्नतः । तैरभ्यङ्गः प्रकर्त्तव्यो वर्ज्यकालेन चिन्तयेत् । अभ्यङ्गे-

सुरेश्वरोपि । पुत्रजन्मनिसंक्रान्तौ श्राद्धे जन्मदिने तथा नित्यस्ना-
ने च कर्तव्यो तिथिदोषो न विद्यत इति । निषेधस्य मलाप्रकर्षविषयत्वा-
च्च । एवं व्रणादिव्याधौ रक्तश्रावादौ च सत्यशुद्धत्वाच्छुचीनिति शे-
षः । तथा च पुराणसमञ्चये । कृत्वा तु रुधिरश्रावान्नविद्वान् श्राद्धमा-
चरेत् । एकं द्वि त्रीणि वा विद्वान् दिनानि परिवर्जयेत् । वसने वा विरे-
के वा तद्दिनं परिवर्जयेत् ॥ यथारजस्वलानारौ ह्यशुचिस्त्रिदि-
नस्मवेत् । रक्तश्रावे तथा नृणां मशुचित्वं प्रजायत इति एवमाचम-
नेऽपि विशेषः । तथा च विष्णुपुराणे । उपस्पर्शस्तु कर्तव्यो मण्डल-
स्योत्तरेदिशि । कर्त्तव्यं वा द्विजैर्वापि विधिवद्वाग्यतैः सदा । मण्ड-
लस्योत्तरेदेशे कुर्यादाचमनं द्विजः । सोमपानफलम्याहुर्गर्गकाश्यप-
गौतमाः । आपस्तम्बोऽपि । कुर्युराचमनं विप्रा उदौ च ग्रां मण्डलाद्व-
हिः । अन्यदिक्षु यदा कुर्यान्निराशाः पितरोगता इति । तथा ।
विप्रपादोदकस्थाने कुर्यादाचमनं द्विजः । रुधिरन्तश्च वेतोयन्नि-
राशाः पितरोगताः । पादोदकोच्छिष्टवारिद्वयोश्चेत्सङ्गतिर्भवेत् ।
उच्छिष्टाः पितरो यान्ति शुध्यन्ति च गयाशिर इति । मण्डलादि-
करणङ्गोमूत्रेणाहमृतिः । गोमूत्रमण्डले कृत्वा दक्षिणे चोत्तरे उभे ।
श्राद्धो याहनिसंप्राप्ते रेणुभिर्नजलेन च । गृहकुडादिलेपेषु गोमूत्रं
रेणु रच्यत इति ॥

मू० प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मानयुग्मा-
न्यथाशक्तिपित्रा एकैकस्योदङ्मुखान् ॥ १५ ॥

यथाशक्तौ कैकस्येति पदे उभयत्र सम्बध्यते । युग्माद्विचतुराद-
यः । अयुग्मास्त्रिपञ्चादयः । ततश्चैकैकस्य पित्रा देदैवश्राद्धे यथा-
शक्तियुग्मान् प्राङ्मुखान् । पित्रोऽप्येकैकस्य पित्रा देरयुग्मान्यथाश-

तयुदह्मस्वान्विप्रान्वामकरेणासनंस्पृष्टादक्षिणकरेणद्विजकरं धृ-
त्वा ॐभूर्भुवःस्वः इदमासनमास्यतामित्यूक्तोपवेश्यश्राद्धं कुर्यादि-
तिशेषः । तथाचकाच्यायनः । सव्येनैवासनं धृत्वादक्षिणेदक्षि-
णंकरं । ॐभूर्भुवः स्वरित्युक्ताआसनेषूपवेशयेदिति । एवञ्चअ-
प्रतिपुरुषं दैवश्राद्धंभवतीतिचगम्यते । यथाशक्तीत्यस्यानियतवा-
चकत्वात् । अयुग्मत्वंच नवभगोर्वाग्भवेद्यं । नवावरान्भोजयेद्यु-
जोयधीत्साहंवेति । ब्रह्माण्डेपि सामर्थ्येपिनवभगोऽर्वाग्भोजयीत-
सतिद्विजान् । नोर्ध्यं कर्त्तव्यमित्याहुः केचिद्दोषस्यदर्शनादिति ।
एवंबहुतराग्राप्तौसंख्यामाह ॥

* द्वौवाद्वैवीपित्रे ॥ १६ ॥

वाशब्दः प्रतिपुरुषंदेवश्राद्धंनिषेध्यद्वैवीपित्रे त्रीनितिपितृ-
पक्षौ द्वैवेद्वावेवपित्रे प्रतिपुरुषंत्रिकत्रिकभेदेनवा । एवमुभयत्राप्ये-
कादशैवेत्यर्थः । अतएवप्रतिपत्तौद्वैवश्राद्धंनप्रतिपुरुषमितिपूर्वसूत्रा-
पवादः । तथाचष्टद्वयाज्ञवल्क्यः । दशै कपंचवाविप्रापार्वणेविनि-
योजयेत् । द्वौद्वैवप्रागुदक्पित्रे एकैकदशपंचवेति । पक्षद्वया-
वधारणार्थीवाशब्दः । विस्तरनिषेधात् । तथाचसएवद्वौद्वैवपितृ-
कृत्ये त्रीनृपंचचैवंप्रकल्पयेदिति । मयुरपि सक्तियान्देशकालौच-
द्रव्यब्राह्मणसंपदः । पंचैतान्विस्तरोहंतितस्मा न्नैहेतविस्तरं । वृ-
हस्पतिरपि । एकैकमथवाद्वौत्रीन्द्वैवपित्रे चभो जयेत् । सत्क्रि-
याकालपात्रादिर्नसंपद्येतविस्तरं । ब्राह्मेपि । यस्माद्ब्राह्मणवा-
हुलयाद्दोषोबहुतरोभवेत् । श्राद्धनाशोमौननाशः श्राद्धतन्त्रस्यवि-
स्मृतिः । उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गो निन्दादातृषुभोक्तृषु । वितंडावा-
पवादीवाजलपगत्वेतेपृथाग्विधा ॥ * ॥ * ॥

मु० एकैकमुभयत्रवा ॥ १७ ॥

वाशब्दोऽभावे । ततश्च देशकालधनाद्यभावे देवे पित्रो चैकैकांवा-
ह्यणद्वयमेवोपवेशयेदित्यर्थः । तथाच दृष्ट्या च्चवल्लभः । एकं देवे तथा-
पित्येधनविप्राद्यभावतः । योजयेत् श्राद्धदामेव पितृपक्षं न लोपयेदि-
ति । नन्वेवं न त्वेकं सर्वेषामिति निषेधो नुपपन्नः । मैवं । तस्य सं-
भवविषयत्वात् । तथाच । ब्राह्मणाविप्रसंपन्नावेकैकत्रत्यस्त्वयः ।
एको वै कस्य भोक्तव्यं स्वयाणामेक एव वेति । अत्र देवे पित्रो चेत्यनुवृत्तौ उ-
भयत्रेति ग्रहणं सर्वत्र विभागार्थं । समं स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् ॥

मु० मातामहानां चैवम् ॥ १८ ॥

मातामहानामथेवं सर्वे पक्षाभवेयुरित्यर्थः । अतश्च माता-
महश्चाहमपि पितृश्राद्धवन्नित्यमित्युक्तम् । मातामहादिभिर्मातुः
सापिंड्य एव मातामहश्चाह्नित्यमिति विज्ञानेश्वरः । अत एवातिदे-
शान्नपृथक्कार्यमित्यन्ये । तदेतत्कर्कादिभिरनाहृतमित्युपेक्षितं ।
तथाच स्कन्दपुराणे । पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः माताम-
ह्यं न कुरुते पितृहाचोपजायते । चकारो न वद्वा दशदेवत्ये मातृमाता
मह्योरतिदेशार्थः । वैश्वदेवे विशेषमाह ॥

मु० तत्त्वैवैश्वदेविकम् ॥ १९ ॥

विश्वेदेवाः संत्यजेति वैश्वदेविकं । श्राद्धं तत्र मुभयपक्षयोरेक
देवं भवेदिति शेषः । अत इनिठमौ साधारणं भवेत्तत्त्वमिति वच-
नात् । अयञ्च पक्षोन्यपक्षेषु विकल्प्यते । ततश्चैकप्रयोगपूर्वसाधक-
त्वं भिन्नप्रयोगापूर्वसाधकत्वं च वैश्वदेवश्राद्धस्य भवतीत्यर्थः । एत-
त्काले च मसं पूरयित्वा भिमन्त्रयेत् । तथाच कात्यायनः ॥ कृष्णांडमंत्रं

सूक्तेन कुर्यात्तोयाभिसंस्त्रणम् । अन्तानि प्रोक्षयेत्ते न ते नैव श्राद्धमाचरेदिति । कूष्माण्डमन्त्रा (१) यद्देवादेवेत्यादयस्त्वयः ॥

*** श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत ॥ २० ॥**

श्रद्धाधर्मकार्येषु सफलत्वं निश्चयः । तथा च मनुः । प्रत्ययो धर्मकार्येषु सद्भिः श्रद्धेत्युदाहृतेति । सा च स्मृत्युक्तधर्मोपलक्षणं । अतस्तद्धर्मयुक्तः श्राद्धं कुर्वीतेत्यर्थः । तथा च विधिहीनमनुष्ठानमन्तहीनमदक्षिणं श्रद्धया कृतं दत्तं तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । तथा । विभक्तिभिस्तु यत्किंचिद्दीयते पितृ देवते । तत्सर्वं सफलं ह्याहुर्विपरीतं निरर्थकमिति । अतश्श्रद्धास्ति यत्र तच्छ्राद्धमिति श्राद्धग्रहणं नैव तदन्वितत्वे लब्धे श्रद्धान्वितग्रहणं पितृकार्येषु स्मृत्युक्तधर्मादरक्षापनार्थं । तथा च मनुः । देवकार्याद्द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यत इति । अतः पितृकार्ये स्मृत्युक्तधर्मादरेण प्रयोगकुशलः स्यादिति । एतदुक्तमवति संवन्धनामगोत्ररूपाणां यथावत्प्रयोगेण पुत्रादिदत्तं हविः पितृणां तृप्तिकरं भवतीति । तथा च । नामगोत्रं स्वधर्मप्रापकं हव्यकव्ययोरिति । ज्ञातिश्रेष्ठमवाप्नोति प्रयोग कुशलो नर इति च । नामादिप्रयोगो धर्मप्रदीपे । आवाहनार्घ्यसंकल्पे पिंडदाने तिलोदके । अक्षय्यासनयोः पादे नामगोत्रं प्रकाशयेत् । अत्र चिंत्यते । संवन्धादिक्रमोऽस्ति न वेति । केचित्तु संवन्धादीनां हविः प्रापकत्वमेव नोच्चारक्रम इति । अन्ये त्वमुक्तगोत्रास्मृतिरमुकर्मशक्तिरिति क्रम इति । वसु रुद्रादीध्यानमेव नोच्चार इत्येके । तत्र नाद्यः । स्मृत्युक्तक्रमवैयर्थ्यात् । न द्वितीयः गोत्रप्रयोगस्यादावविहितत्वात् । न तृतीयः । वस्वादुच्चारस्यैवोक्तत्वात् । तथा च । संवन्धमप्रथमब्रूया नामगोत्रेततः परम् । रूपन्ततो विजानीया देषधर्मः सनातनः । अन्यच्च ।

(१) २० अध्याये । १४ । १५ । १६ । मन्त्राः ।

मृत्तनामसमुच्चार्य तस्यगोत्रमुहीरयेत् । बृहस्पतिरपि । आस-
नेच्चार्यदानेच पिण्डदानेऽपनेजने । संवत्स्रगामगोत्राणि यथाहं-
मनुकीर्तयेत् । वसुरुद्रस्तथादित्यः पित्रादिद्वितयेक्रमात् । माता-
महादिमात्रादि त्रयेचस्मृतिसर्हतीति । तथा । वसुरुद्रादित्य-
रूपा ऋद्धादर्थतर्पयेत्पितृन् । नामगोत्रेसमुच्चार्य तिलैस्तीर्थेषु-
संयतइति । तीर्थंपितृतीर्थं । ततश्चास्त्यितरमुकशर्मन्नमुकगोत्र-
वसुरुपेतिप्रयोगः । पाद्वेदुविरोधोभासते । विधिनिषेधयोर्दर्शना-
त् । तथाच । पाद्वेनामगोत्रेप्रकाशयेदित्युक्तम् । तथा । आस-
नावाहनेपाद्वे अन्नदानेति लोदके । अन्नय्येपिण्डदानेचनामगो-
त्रे प्रकीर्तयेदिति (१) । मनुस्तु निषेधति । 'हविर्मण्डलभूमौ तु गोत्र-
मुच्चरते यदि । अकृतं तद्भवेदर्धस्मितृणां नोपतिष्ठतइति । अन्नव्य-
वस्था । स्वागतार्थेगोत्रादिनिषेधः । पादार्घ्येत्तु विधिरित्यविरो-
धः । अस्तिचस्वागतार्घ्यविधिः पादार्घ्यपूर्वभावी । तथाचष्टद्वयान्न-
लब्धः । दत्तार्घं चालयेत्पादावाचम्यचालयेत्पुनः । पूजयेत्पुनरा-
चम्यविप्रानभ्यन्तरेनयेत् । पुराणोच्चयेपि । दत्तार्घं चालयेत्पादौ-
विष्टरेषु निवेशयेत् । पूर्वयः चालयेत्पादौ पादार्घ्यञ्चततो नयेत् । वि-
प्रपादोदकोद्भूताम् पितृतृप्तिनिहन्ति सइति । तस्माद्विप्रानाह्वय-
सव्येन तूष्णींस्वागतार्घ्यं दत्त्वा पादौ प्रक्षाल्याचम्यमण्डले उपवेश्य
यथाविधि पुनः प्रक्षाल्याचम्य पादार्घ्यं गोत्राद्युच्चार्य दद्यादिति । ना-
मगोत्रादिकंकया विभक्त्या कुत्तप्रकाशयते त्यत आह । संवत्सेच भवे-
त्प्रष्टीचतुर्थीसंप्रदानतइति सामान्येन प्रष्टीचतुर्थ्याः प्राप्तयोर्विशेष-
माहस्मृतिः । अन्नव्यासनयोः प्रष्टीचतुर्थीचैव कल्पने आवाहने द्वि-
तीयाच शेषाः संवत्स्रयः स्मृताइति । कल्पने संकल्पे । एतच्चान्नसं-

(१) सव्येपक्षी त्रिषु स्थाने विप्रानाम्पादशौचने । रथस्यारोहणे चैव ऋतुकाले तु मैथुने ।

कल्पपादन्यत्र । तथाचब्रह्माण्डपुराणे पितृभ्यश्चततोदद्यादन्नमाम-
न्यणेनतु । अमुकामुकगोवैत त्तुभ्यमन्नं स्वधानमद्वति । शांखाय-
नोपि । अन्नं चासावेतत्त इत्युद्दिश्यभोजयेदिति । पठंतिच ।
आमंत्रणेप्रतिज्ञाया मन्त्रय्येदक्षिणाविधौ । संपूर्णपृष्ठासनयोः ष-
ष्ठींकुर्यात्सदैवहीति । आसनेचतुर्थीविकल्पिता । तथा । पृच्छाक्ष-
य्यासनेषष्ठी चतुर्थीचासनेमता । अर्वाधनेजनं पिण्ड मन्नं प्रत्तवे-
नेजनं । संवुध्यैतानिकुर्वीत शब्दशास्त्रविशारदः । आसोपि । च-
तुर्थीचासनेनित्तरं संकल्पेचविधीयते ॥ प्रथमातर्पणेप्रोक्ता संवुद्धि-
मपरेजगुरिति । देशभेदेनचतुर्थीव्यवस्थितेतिरत्नावलीकारः । य-
त्तुसंग्रहकृद्वाक्यं । अक्षय्यासनयोःषष्ठी द्वितीयावाहनेऽस्मृता । अ-
न्नदानेचतुर्थीस्या ऋषाःसंवुद्ध्यःस्मृता इत्यन्नदानेचतुर्थी विधा-
यकस्तच्छेवादानविषयं । शेषाःसंकल्पव्यतिरिक्ता ऽर्ध दानावने-
जनादयः । संकल्पेचतुर्थ्याएवविधिः । तथाचधर्मप्रदीपे । गोवा-
णामासनेक्षय्ये गोवानावाहनेतथा । अर्धे गोवे पितुस्तद्वत्पिण्डदाने-
वनेजने । अन्नसंकल्पनेगोत्र महाशर्माणएवच । तत्रागेदानेच-
गोत्रेभ्यो दैवेत्येतदुदाहृतमिति । तत्रागेसंकल्पे । दाने । द-
क्षिणायाः । एतदग्रे वक्ष्यामः । अन्यत्स्मृतिभ्योनुसन्धेयमतःश्र-
द्धान्वितइत्युक्तम् ।

मू० शाकेनापिनापरपक्षमतिक्रामेत् ॥२१॥

अनेनावश्यंश्राद्धमपरपक्षेकुर्यादित्यर्थः । तथाचपुराणसमुच्च-
ये । नहिपिण्डप्रदानेन श्राद्धं भवतिकेवलम् । पुष्पंपत्रंफलन्तोयं
यच्चान्यदपि किंचन । पितृनुद्दिश्यकर्तव्यं श्रद्धयापितृतत्परैः ।
तत्सर्वंश्राद्धमित्युक्तं श्रद्धयाश्राद्धमुच्यतइति ॥ ननु पक्षश्राद्धं सूत

कादौ कर्तव्यमुतनेति । तच्चैकेनेति । प्रतिज्ञातत्वा त्कर्तव्यं मि-
त्यन्ये । अक्षविचार्यते । यदिनेति तदाऽरम्भान्नियमो दोषश्चा-
समाप्तावित्यस्य वैयर्थ्यमुपक्रमभंगः स्यात् । यदिकुर्यात्तदाद्रव्याद्य-
शुद्धौ द्विजभुक्त्यादिवैषम्याद्ये नैवारम्भ स्तेनैव समाप्तिरितिन्यायवा-
धश्च स्यात् । तस्मात्सूतकादिव्यतिरेकेण मयापक्षश्चाङ्गं कर्तव्य-
मिति प्रतिज्ञातेन सूतकाद्यन्ते कर्तव्यम् । अथ गृहसाधारणद्रव्येभ्यः
पक्षश्चाङ्गपर्याप्तद्रव्यमुद्भूतत्वाकृता नियमेन मया कर्तव्यमेवेति प्रति-
ज्ञातेन सूतकादिमध्ये चाङ्गकर्तव्यमितियुक्तं । यथाह पाराशरः ।
पाके निमन्त्रितेषु चकरणं यथानवरात्रे कृतप्रतिज्ञेन सूतकम-
धेयपि कर्तव्यमेवमिहापीति । तथाच पुराणसमुच्चये । पक्षश्चाङ्गे-
समारब्धे सूतकन्निपतेद्यदि । समाहूताहिपितरः सूतकांते वि-
सर्जयेत् । अथवा केचनेच्छन्ति चाङ्गं तु मृतसूतके । जन्मसूतक-
मासाद्य पञ्चाच्छाङ्गं समाचरेत् । यदि नैवन्नरः कुर्यात्सूतकान्ते च-
मापनं । प्राग्दत्तानि मनुष्येण चाङ्गे त्वा सुरतप्तयद्वाति । इदञ्चा-
शौचांते तन्मधेया समापनं । पूर्वोक्तविषयकल्पनेन व्यवस्थेय-
मित्यविरोधः । अवश्यकहेतुमाह ॥

मू० मासिमासिवोशनमिति श्रुतेः ॥२२॥

प्रजापतिः पितृणामाह च वोयुष्माकम्पूतिमासमशनं दत्तमतोऽप-
रपक्षेऽवश्यमेव कर्तव्यमित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । अथैनम्पितरः प्राची-
नावीतिनद्वाति अनेन च श्रुत्युक्तहेतुनाऽपरपक्षेऽमावाश्यायामवश्य-
कर्तव्यत्वं युक्तं । तेनावहिः कुर्यादपरपक्षातिक्रमोनेत्यर्थादुक्तं । त-
दतिक्रमे चोभयातिक्रमात् प्रत्यवायस्मृतेः तथाच एतान्येववहिः स-
न्ति प्रश्नमंयो व्यतिक्रमेत् । तस्मान्नातिक्रमे द्विद्वान्पञ्चमं पैतृमेधिकं ।

एतानिपुत्राय धनधान्यादिफलानि । पञ्चमसपरंपञ्चपैतृकं-
ग्राहककथा । ननिर्वपति यःश्राद्धं प्रमीतपितृकोद्विजः । इन्दुज-
येमासिमासि प्रायश्चित्तीयतेतुसः ॥ नियममाह ॥

मू० तदहःशुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रम-
त्तः सत्यवादीस्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्याया-
न्वर्जयेत् ॥२३॥

तदहरितिपूर्ववदृज्भावः । श्राद्धदिनेऽसुसूत्रोक्तानियममनुति-
ष्ठेदित्यर्थः । शुचिःबाह्यसंस्कारे वसन विरेकरक्तस्त्रावाद्यशुद्धि-
रहितः । अथवाशुक्लवासःशुचिः शुक्लवासःस्यादितरनेन कषायादे-
र्निषेधात् । तथाचहारीतः । शुचयःशुचिवाससःस्युरिति । शंखोपि ।
शुचिःशुक्लवासा दर्भहस्तःस्वागतमितिब्रूयात् । श्राद्धकृच्छुक्लवासा-
स्यादितिच । पुराणसमुच्चयेपि। एकवासास्तुयःकुर्यात्पिण्डनिर्वनप-
न्नरः । कषायवस्त्रसम्बीतः तद्वैरक्षांसिभुंजते । धर्मप्रदीपेपि ।
कषायंखण्डवस्त्रं च रक्तवस्त्रंतथैवच । एवंविधानित्रस्ताणि वर्ज-
येच्छ्राद्धकर्मणि । अप्रमत्तः स्मृत्युक्तकालादौ सावधानः । तथा-
च । कालहीनंक्रियाहीनं मन्त्रहीनं च यज्ञवेत् । पात्रहीनंचयच्छ्रा-
द्धं भागन्तरक्षसांविदुरिति । स्वाध्यायः श्राद्धमंत्रजपाद्यतिरिक्तः
पाठः मैथुने पूर्वदिनेपि । शेषंस्पष्टं । नेयंविधिनिषेधेयत्ता अपितुहि-
ष्णावम् । अतोऽन्यदपिविधिनिषेधरूपं स्मृत्युक्तग्राह्यं ॥ तथाचदा-
तृभेक्तोर्नियमाः ॥ नचाशुपातयेज्जातुनशुष्काङ्गिरमौरयेत् । नचो-
द्दीक्षेतभुञ्जानं नचकुर्वीतमत्सरं । नदीनोपिनवाक्रुद्धो नचैवान्यम-
नानरः । एकाग्रमाधायमनः श्राद्धं कुर्यात्सदाबुधदूत्यादि । अत्रचि-
न्यते । विधवापरस्त्यादीनां श्राद्धपाकेकर्तुं च तिलकेकिसधिकार-

उतनेति । अत्रैकेसमाचारादधिकारइति । तन्न । स्मृतिविरुद्धावा-
 चारस्याप्रामाण्यात् । तथाचव्यासः । गृहिणीचैवसुस्नाता पाकंकु-
 र्यात्प्रयत्नतः । निष्पन्नेषु च पाकेषु पुनः स्नानं समाचरेत् । रजस्व-
 लान्चपाखण्डौ पुंश्चलीं पतितां तथा । त्यजेद्भूद्रांतथाबंध्यां विधवा
 मन्यातथैव च रजस्वलां त्रिदिनादूर्ध्वमनिष्टत्तरजस्कां । यत्तु ब्रह्म-
 पुराणे । व्यंगकर्णीचतुर्थाहस्नातामपिरजस्वलां । वर्जयेद्भ्रातृपाका-
 र्थं स्वमातृपितृवंशजामित्यन्यस्त्रीविधायकं । तत्पत्न्या असंभवविषयं ।
 अतएव पठंति । मातृस्वसावधुः कन्याश्चूद्राग्नौ च परस्त्रियः । पितृपाक
 न्नकुर्वीत निराशाः पितरोगताः । तथा । श्राद्धस्य पाको विधवा परस्त्री
 नष्टमिमंतः पितरो न देवा इत्यादि । व्यंगकर्णी वृटितकर्णी । तिलके
 त्वापलंबः । ललाटे पुण्ड्रकं दृष्ट्वा स्कंधे मालांतथैव च निराशाः पितरो यां
 ति शापदत्त्वासु दारुणमिति । एवं च सकलशिष्टाचारविरोधमालो-
 क्य पुण्ड्रकनिषेधस्य वर्तुलतिलकविषयत्वमिति केचित् । तदन्येन क्षमं-
 ते तस्मात्तिर्यक् पुण्ड्रं तथा दृष्ट्वा स्कंधे मालांतथैव च निराशाः पितरो
 यांति दृष्ट्वा च दृष्टलौपतिमिति वाक्यात् । अतो नतिर्यक् पुण्ड्रः । तदपि न।
 सामान्येन तिलकमात्रनिषेधात् । तथा च पठंति । वामहस्तेषु ये र्भी-
 गृहे रंगवलिस्तथा । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा निराशाः पितरोगता इति ।
 रंगवलिश्चतुष्कं । स्मृत्यंतरं । ललाटे तिलकं दृष्ट्वा स्कंधं मालाङ्कितं-
 तथा ॥ कांस्यपात्रे हविर्दृष्ट्वा निराशाः पितरोगताः । सत्यव्रतोपि ।
 वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले कदाचन । तिर्यग्वाप्यूर्ध्वं पुण्ड्रं वा धारय-
 न् श्राद्धकर्मणीति । एवञ्च श्राद्धाहेतिलकमात्रनिषेधो युक्तः । प्रयोगे
 ष्वाशीः प्रार्थनानन्तरं तिलकविधानात् तथा च दृष्ट्या च्छवत्वरः । या-
 चितारश्च नः सन्तु मा चयाचि म्म कश्चन । ततस्तु तिलकं कुर्यान्मन्त्रेणा-
 नेन भक्तितः । नित्यानुष्ठानसन्निष्ठाः सर्वदा यज्ञबुद्धयः । पितृमातृप-

राः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः सन्तः । न चालोचितपरम्परानुष्ठा-
नं ग्राह्यं । चतुर्विंशतिसतेषु । सृष्टिर्वेदविरोधेन परिचयो ज्ञायथा
भवेत् । तथैवलौकिकस्यास्य सृष्टिबाध्यपरिचयजेत् । पठन्ति च ।
उर्ध्वं पुण्ड्रं त्विपुण्ड्रं स्वाचन्द्राकारमथापि वा । आहकर्तानकर्तव्यं
यावत्पिण्डान्ननिर्वपेदिति । यच्च भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वं पुण्ड्रं त्वि-
नाशतमिति । तत्संख्यादिकर्मविषयतिलकपरमित्यविरोधः ॥

* आवाहनादिवाग्यतश्चौपस्यशनात् ॥२३॥

आउपस्यशनादिति छेदः ॥ ततश्चावाहनमारभ्यचतुर्लोकदानपर्यंतं स्य
न्ववर्जं आहकृन्मौनमाचरेदित्यर्थः । तल्लोपेतुवैष्णवमन्त्रजपोवि-
ष्णु स्मरणस्वाप्नायश्चित्तम् ॥

मू० आमन्त्रिताश्चैवम् ॥२४॥१॥

तेष्वेवमक्रोधादिस्तृप्त्युक्तविधिनिषेधानां चरेयुरित्यर्थः । तथा च शंखः ।
ऊंकारेणापियो ब्रूयादस्ताद्वापि गुणान्वदेत् । भूतलाच्चोद्वरेत्पा-
वं सुं चेदस्तेन वापितत् । प्रौढपादो वहिः कच्छो वहिर्जानु करोष्यथा
अंगुष्ठेन विनाशनातिमुखशब्देन वा पुनः । पीतावशिष्टं तोयादि पु-
नरुद्धृत्य वापिवेत् । खादितार्धं पुनः खादेन्मोदकानि फलानि च ।
मुखेन वा धमेदन्नं निष्टौ वद्भोजनेऽपि वा ॥ इत्यमग्नं द्विजः आह-
दत्वा गच्छत्यधोगतिम् । पवित्रपाणयः सर्वं ते च मौनव्रतान्विताः ॥
उच्छिष्टोच्छिष्टसंसर्गं वर्जयंतः परस्परं । न स्पृशेद्वामहस्तेन सुं जा-
नोन्नद्धदाचन । पादयोर्न शिरोन्यस्तिनपदाभाजनं स्पृशेदित्यादि ।
एवमित्यतिदेशेन भोक्तृणामपि कर्तव्यं बोधोच्चारणं तन्निषेधा-
दग्नौ करणादिकुरुष्वेत्यादिप्रतिवचनमननुज्ञातम् ॥

इति श्री आष्टकाशिकायां प्रपत्ताकण्डिका समाप्ता ।

इदानीन्प्रयोगसुपक्रमभाषः परिभाषते

* दैवपूर्व० आष्टम् ॥ १ ॥

परिभाषेयमपवादव्यतिरिक्तोऽप्यतिष्ठते ॥ आष्टमितिपितृकर्म ॥
दैवपूर्वमितिपदार्थानुसमयोक्तिः ॥ ननुऽनृत्यन्तरोक्त काण्डानुसमयो
नर्थकः स्यादितिचेत् ॥ पदार्थानुसमयानुक्तिविषयत्वेन सार्थक-
त्वात् । आह च । सकलोगुणकाण्डेदेकैकस्यप्रयुज्यते । सहत्वा
प्रापकोनैव प्रयोगवचनोभवेदिति । अतश्चात्रापवादवर्जम्पादप्रक्षा-
लनादिसर्वकर्मदैवपूर्वमभवतीत्यर्थः । तथा । दैवपूर्वमवेच्छाद्वर्ज-
यित्वाविसर्जनम् । प्रश्नश्चदक्षिणांचैव भुक्तेवाचमनम्बिना ॥ तथा
हस्तोच्छिष्टापनयनमाह्वानञ्चविसर्जनम् । दक्षिणासौमनस्य-
ञ्च विनान्यदैवपूर्वकम् । धर्मप्रदीपे पि । विसर्गश्चचुलुकश्चाग्नौ
करणम्पङ्क्तिवारणम् । करशुद्धिरपोशानम्पितृपूर्वाणिषट्सदेति ।
देवलोपि । यत्रयत्क्रियतेकर्म पैतृकं ब्राह्मणान्प्रति । तत्सर्वतत्र
कर्तव्यम्वैश्वदेवस्यपूर्वकमिति ।

मू० पिण्डपितृयज्ञवदुपचारःपित्रि ॥२॥

पितरोदेवत्तास्येतिपित्रि ॥ वाय्वेतुपितृपसोयदिति (१) यत्प्रत्ययः ।
ततश्चपितृकर्मपिण्डयज्ञवत्कार्यमित्यर्थः । अनेनापसव्यं दक्षिणाभिमु-
खवामजानुपाताद्यतिदिष्टं ॥ अतोनीविवंधनादिपिण्डोत्थापनांतं
पिण्डपितृयज्ञधर्माभवंति । अत्रसंदेहः । किंनीविवंधनंवामभागे
दक्षिणेवेति । तत्रोभयथाचारदर्शनाद्यथामंप्रदायंव्यवस्थेतिपारि

(१) रीड् ऋतर्हतिरीडादेशः यस्येतिचेतीकारलोपेरूपम् ।

जातः । तत्रविचार्यं । किं नीविदैवं कर्मपितृवं वेति । आद्ये पिण्डपि
तृयज्ञेऽनुष्ठानविरोधः । अत्र उपवीतिवदपसव्यांगु उपनीतेति । त-
थाचमनुः । प्राचीनावीतिनासम्यगपसव्यमतं द्विणा । पित्रमानि-
धनात्कार्यविधिवद्भर्माणिनेति । अत्र प्राचीनावीतिनेत्यपसव्ये-
प्राप्तेऽपसव्यग्रहणं नीवीवंधनं वामजानुपातादिप्राप्त्यर्थं । किंच
सर्वकर्मपसव्ये न दक्षिणादानवर्जमिति स्मृतिः । पिण्डपितृयज्ञ
वदित्यतिदेशोऽपि । यत्तु कात्यायनवाक्यं । नीवीकार्यादशागुप्ति
वामकुक्षौकुशैः सदापितृकर्मणिचैवोक्ता वेदवेदांगवेदिभिरिति ।
तदाभ्युदयिकविषयं । पठन्ति च । दशा संगोपनं नीवीसाचाग्रे मा-
नुषीस्मृता । पितृणां दक्षिणे पाश्वर्षे विपरीता च दैविके । वृद्धयाज्ञ
वल्क्योऽपि । दक्षिणे कटिदेशे तु तिलैः सह कुशत्रयं । तर्जयन्ती ह दै-
त्यानां यथानृणां यमस्तथेति नन्वेवं नीवीकार्येति वौक्ये सदाशब्दा-
न्नैवं विषयद्वयमिति चेत् । नीवीवंधनस्य रक्षोघ्नत्वाद्दैवपितृमानुषक-
र्मसु यथोचितं । दशांगोपनस्य विहितत्वेन सदाशब्दस्यैव मर्थत्वात् ।
तथाच श्रुतिः । दक्षिणत इव हियन्ती विरितिलिंगं । लिङ्गादपि वि-
धिर्ज्ञेय इति वाक्यात् । न च श्रुतिर्विरुद्धा स्मृतिः प्रमाणं श्रुतिस्मृति-
विरोधे तु श्रुतिरेव बलीयसीति वाक्यात् । तस्माद्दक्षिणाङ्ग एव नीवी-
वंधः । पिण्डब्राह्मणभाष्येऽपि । अथ नीविमुद्गृह्य नमस्करोतीति
कण्डिकाव्याख्याने नाभेर्दक्षिणत एव नीविस्थानमुक्तम् । तद्वन्मन्त्रः
पराशरोक्तः । यथा । निहन्मि सर्वं यदमे ध्येऽकृण्वेदताश्च सर्वे सुरदा-
नवामया । यच्चाश्चरक्षांसि पिशाचगुह्यका हतामयायातु धाना-
श्च सर्वे ॥

मू० द्विगुणास्तु दर्भाः ॥ ३ ॥

सामग्र्यं पलक्षणमिदम् । तथाच पुराणे । उपमूलं सकृत्तलूनकु-

शास्त्रोपकल्पयेत् । यवांसिलान्वृषीकांश्चमयः शुद्धौसमाहृताः ।
 प्रार्णराजतताम्राणि पात्राणिष्युः समिन्मधु । पुष्पधूपसुगन्धादि-
 जौनमूत्रञ्चमेक्षणमिति । वृषी रासनाणि एतदाहरणमाह । उद-
 पालं चकास्यञ्चमेक्षणं सुक्लुवादिकां आहरेदपसव्येनसर्वदक्षि-
 णतःशनैरिति दर्भाः । समूलकुशाः । तथाचमनः । समूलास्तुभवेद-
 र्भाः पितृणांश्राज्जर्मणि मूलेनलोकान्जयति शक्रस्यतुमहात्म-
 नः । हारीतोपि । दक्षिणदिशातः समूलकुशानाहरेदिति । तुशब्दो-
 विशेषार्थः । तेनपिण्डावस्तनकुशवर्जं सूलाद्विगुणाः पित्र्ये ।
 दैवमेतस्याद्योस्तुज्जवोभवन्तीत्यर्थः तथाचश्रुतिः ॥ अथसकृदा-
 च्छिन्नाग्युपमूल(१)न्दिनानिभवन्ति । स्मृतिरपि । उपमूलंसकृ-
 च्छिन्नेवहिः पिण्डेषुशस्यते । कात्यायनोपि । सपिंडीकरणं चाव-
 द्जुदर्भैः पितृक्रिया ॥ सपिंडीकरणादूर्ध्वद्विगुणैर्विधिवद्भवेत् ।
 देशानामृजवोदर्भाः पितृणांविगुणाःस्मृताइति ॥

मू० पवित्रपाणिर्दद्यादासीनःसर्वत्र ॥ ४ ॥

पवित्रमुपगृहोपलक्षणं । सर्वत्र दैवेपित्येव । तेनोभयत्रप-
 वितोपग्रहप्राणिरासीनश्चदद्यादित्यर्थः । तथाचमनुः । पित्र्य-
 मानिधनत्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिनेति । अथवापवित्रपाणित्वमा-
 सीनत्वञ्चस्मृतिप्राप्तमेवात्र सार्थकत्वेनानुवदति । तेनवामहस्तेकु-
 शादानत्वमावाहनेचासीनत्वंनिषेधतौत्यर्थः । तथाच पठन्ति । वा-
 महस्तेवदादर्भागृहे रज्ज्वलीस्तथा । ललाटेतिलकंदष्टानिराशाः
 पितरोगताइति । किञ्चावाहनेनागच्छत्सुपितृषु कर्तुरासीनत्वं
 नयुक्तं तथाचपिण्डदानेपुराणोक्तंलिङ्गं । अथप्राञ्जलिरुपस्थायस्थि-
 त्वाचावाहयेत्पितृनिति । मन्त्रार्थानुगृहोपि । आथन्तुनः पितरः

(१) सज्जदक्षिणाणि । एकयज्ञेनकंदो निवाहं । कुत्रकंदितानि । उपमूलदि-
 नानिभवन्तिउपमूलसमोपदिनानिकंदितानीत्यर्थः । दातृकंदनेत्रेयम् ॥

सोऽयामोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैरिति । किञ्चासौनोदद्या-
दिति दानेऽसौनत्वं न पुनरावाहनादुपस्थाने पीतिसूत्रार्थः ॥

प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छतिसर्वान्वा ॥ ५ ॥

पङ्क्तिमूर्द्धन्यः पिथ्ये प्रथमो विप्रः । लिङ्गार्थे लट् । वाशब्दो व्यव-
स्थितविकल्पस्तुल्य विकल्पस्याष्टदोषत्वात् । पृच्छास्याशीः प्रार्थ-
नादिषु सर्वेत्यवपंक्तिमूर्द्धन्यद्वयार्थः । तथा च पुराणे । दौहस्तौ यु-
ग्मतः हत्वा जालुष्यामन्तरे स्थितौ । सप्रश्नश्चोपविष्टः सर्वान् पृच्छ-
द्विजोत्तमानिति । तुल्यविकल्पो यमिति कर्कादयः । न च प्रश्नेषु प-
ङ्क्तिमूर्द्धन्यं सर्वान्वेतावतिवाच्येष्ट्यतीति गौरवं स्मृत्यन्तरोत्तमवि-
ध्यर्थम् । प्रश्नेनैव तत्सिद्धेः । तथा च दृढयाज्ञवल्क्यः । पृच्छादग्रासनम-
र्वपूरणमत आवाहनार्थक्रमो न्युजं वार्चनभोजनाग्निहवनं शेषो-
जपः कल्पनम् । दत्तान्नं जपतृप्तिपिण्डयजने सुप्रोक्षिताक्षय्यके
आशीः पुण्ड्रकवाचनार्थं च जलनन्दानं विसर्गस्तुतिरिति । आदिना दे-
शकालगोवादिस्मरणविकिरादि पिण्डार्चनान्तं गृहीतम् । अवा-
न्योपि स्मृत्युक्तः क्रमः । तथा च । आहारस्मरणयां ध्यात्वा ध्यात्वा दे-
वस्त्रनार्दनम् । स्वपितृभ्यः न साध्यात्वा ततः श्राद्धं समारभेत् । अग्नि-
ष्वात्ताः पितृगणाः प्राचीरक्षन्तु मे दिशम् । तथा वहिर्षदः पान्तु या-
ज्याये पितरस्थिताः । प्रतोची माज्यपास्तद्व दृदीची सपिसोमपाः ।
ऊर्ध्वतस्तव्यमारक्षे त्वव्यवालो नलोप्यधः । रक्षोभूतपिशाचेभ्य
स्तथैवा सुरदूषकाः । सर्वतश्चाधिपक्षेष्वां यमोरक्षाङ्करोतु मे । प्राणा-
यामन्ततः कुर्याद्वायव्याः स्मरणं तथा । श्राद्धकर्ता स्मृतिवदे द्वि-
प्रैर्वाच्यं कुरुष्वथ । देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यादे रादिमध्यावसानेषु जपः
आदिमध्यावसानेषु विराट्क्षत्रपेद्बुध इति वाक्यात् । एवं परिभाष्य
कर्मापक्रमते ॥

सू० आसनेषु दर्भानास्तीर्य ॥ ६ ॥

पादासनन्दौपोपलक्षणम् । तथाचकार्यायनः । विष्टरार्थङ्ग-
 शान्दया द्विप्राणाभ्यादमूलतः । ब्राह्मयजुः । पृथक्पृथक्त्वासनेषु
 तिलतैलेनदौपकाः । अविच्छिन्नाचि षोदेया स्तेतुरक्षाद्विजोत्तमै-
 रिति । आसनान्याहस्मृतिः । शमीकार्प्यशल्लीश्च कदम्बोवार-
 णस्तथा । पञ्चासनानि शस्तानि आर्द्धदेवार्चने तथा ॥ श्रीपर्णीवा-
 रुणक्षीरोजम्बूतामकदम्बजम् । सप्तमं वाकुलं पोठं पितृणां दत्तमक्ष-
 यमिति । ततश्च सौपासनेषु पादासनंदत्वासनेषु दर्भान्दद्यादि-
 त्यर्थः । द्वितीयमेतदास्तरणमतोस्मात्पूर्वमपि दर्भानास्तीर्योपवेश-
 योदिति । तथादेवौपुराणे । कुशोत्तरे तिलास्तीर्णं आसने लोहव-
 र्जिते । दाता च स्वासने पूते विप्रानावेशयेत् सुधीरिति । नन्यास्तृतेषु
 पुनरास्तरणं कुतः । पूर्वास्तरणस्य धर्ममात्रत्वादित्येके विप्रानुत्था-
 प्योत्थाप्यकर्तव्यमित्यन्ये द्वितीये उपवेशितानामुत्थानानुपपत्तिः ।
 तच्चात्पूर्वमास्तरणमात्रमिह तद्दानमित्यपौनरुक्त्यं । अतश्चास्ती-
 र्यदत्त्वे त्तर्यः । संकल्पत्वात् । तथाच साम्बपुराणे । कृताङ्गिः शौचा-
 नाचम्य सूपविष्टान्यथाविधिः । दद्याद्दर्भान्नन्तेभ्यो वैश्वदैवत्यपूर्-
 वकं आसनेष्विति । हस्ते कुशान्नदद्यादितिसप्तम्यर्थः । दर्भाश्चैवा-
 सने दद्यान्नुपाणौ कदाचनेत्युक्तेः । एतद्देवेदक्षिणतः पित्येवाम-
 तः । पितृणामासनंदद्यात् वामपार्श्वे कुशान्सुधीः । दक्षिणे चैव-
 देवानां सर्वदा आश्चर्याणीति वाक्यात् । अत्रैकआसनदाने स्वधा-
 प्रयुजंति । स्वधाशब्दप्राप्तेः तन्न तस्यासनादौ निषेधात् । तथाच-
 हेमाद्रिपद्धतौ । पितृभ्यो निखिलं दद्यात्स्वधाकारेण धर्मवित् । अ-
 क्षथमासनं चैव वर्जयित्वा धर्ममेव च । धर्मप्रदीपेपि । आसनाह्वा-

नयोरर्धे तथाक्षय्ये वनेजने । क्षणे स्वाहास्वधावाणीं नक्तुर्यादव-
वीन्मनुः । तेनास्मित्पितुरमुकशर्मणोमुकसगोचस्य वसुरुपस्येदमा-
सनमस्त्वितिप्रयोगः । केचि त्सकारवर्जं गोत्रमुच्चरन्ते । तन्नतत्स-
हितस्यैवोक्तत्वात् । तथा । सकारेणहिवक्तव्यं गोत्रं सर्वत्रधीमता ।
सकारःकुतपोज्ञेय स्तस्मादात्मेनतस्त्वदेदिति ॥

* विश्वान्देवानावाहयिष्यद्वितिपृच्छति॥७॥

स्पष्टं । यवानादायोक्त्यनिरंगुष्टं द्विजस्तंध्रत्वेदंकार्यं । तथाचय-
मः । यवहस्तस्ततोदेवा न्विज्ञाप्यावाहनं प्रति । शाकटायनोपि ।
आवाहनञ्च कर्तव्यं द्विजर्चोकारपूर्वकं । गोभिलोपि । यवाना-
दायोकारं कृत्वेति । अंगुष्ठंगृहीत्वावाहयंत्येके । तन्न । निर-
ङ्गुष्ठंगृहीत्वा तु विश्वान्देवान्समाह्वयेदितिब्रह्मांडोक्तेः । ततः
सव्योदङ्मुख दक्षिणञ्जान्वाच्य ऋजुकुशानादायोमित्युक्त्वा पु-
रुषार्द्रवादिप्रयोगंकुर्यादित्यर्थः । नन्वर्घांपूरयित्वा वाहये दु-
तावात्तदपूरयेदिति । उभयथावाक्यदृष्टेः । तथाहि । उमामहे-
श्वरसंवादे । कुशांबुनाभुक्ष्यगृहं दत्त्वासनमनुक्रमात् । निवेश्य-
तत्रविप्रान्वै कुर्यादर्घ्याभिपूरणम् । शन्नोदेव्यापयःक्षिप्त्वा यवोसी-
तियवानपि । गंधंपुष्पंचतूष्णिंस्या दद्यदेवान्समाह्वयेदिति । पुरा-
णोच्चयेप्यर्घ्यं सम्पूर्यावाहनमुक्तम् । याज्ञवल्क्यास्त्वावात्तदपूर-
यति । पाणिप्रक्षालनन्दत्वा विष्टरार्थान्कुशानपि । आवाहये-
त्यनुज्ञातो विश्वेदेवासद्वृत्त्या ॥ यवैरन्ववक्रौर्याथ भाजनेसर्पाव-
त्तके । शन्नोदेव्यापयःक्षिप्त्वा यवोसीतियवांस्तथेति । यादिव्यादू-
तिमन्ते ऽ हस्तोर्वर्धविनिक्षिपेत् । अपसव्यं ततःकृत्वेत्यादिसूत्रका-
रोप्यावात्तदार्घ्यं पूरयति । अवविरोधः स्मृतिपुराणयोः । स्मृतेः प्राव-

त्वात्सूत्रोक्तत्वाच्च वातद्वयपूरणमिच्छेत् । नेत्यन्ये । स्मृतावेवार्धपू-
 रणस्य पूर्वमुक्तत्वात् । तथाचक्रमपरा दृष्टयाज्ञवल्क्यस्मृतिः । पृच्छा-
 द्रासनमर्घपूरणमतश्चावाहनार्धक्रमइति । एवंसति दर्शनास्तौर्य
 विश्वान्देवानावाहयिष्यइतिसूत्रमता याज्ञवल्क्यवचनेनैकवाक्यता
 मुनिनाऽसनार्घदानांतं याज्ञवल्क्योक्तकांडानुसमयस्याहताऽन्यत-
 पदार्थानुसमयइतिज्ञापितम् । अन्यथा वाजसनेपि परयादृष्टयाज्ञव-
 ल्क्यस्मृत्यासूत्रम्विरुध्येत् । तथाचासनन्दत्वा दृष्टयाज्ञवल्क्यः । अ-
 र्धपात्रं समानीय कुशद्वयसमन्वितं । शन्नोदेव्यापयःक्षित्वा यवोक्षौ-
 तियवान्क्षिपेत् । गन्धपुष्पादिसंपूज्य पृष्ठांकुर्याद्विचक्षणः । पूर्ण-
 मस्तिवतितैरुक्ते विश्वेदेवान्समाह्वयेत् । ततस्तुक्रमयोगेन पितृ-
 र्वन्तु निवेदयेत् । कुशावतिलसंयुक्तं तिलोक्षौतितिलान्क्षिपेत् ।
 शन्नोदेव्यापयःक्षित्वा शेषं पूर्ववदवाचरेत् । स्वनामशर्मणोत्रैस्तु
 उग्रान्तस्त्रवेतिवैततः । आवाहयेत्प्रहृष्टं भक्त्याजपेदायंतुनःपुनरि-
 ति । ततश्चासनन्दत्वा र्धं संपूर्य संपूर्णं पृष्ठांकृत्वा वातद्वयार्धं दक्षे-
 ति वैश्वदेवकांडंकृत्वाऽऽसनादिपितृकांडंकुर्यादितिक्रमः । वैज-
 वापायनोप्यर्धानंतरं पदार्थानुसमयमाह । तस्योपरिकुशान्दत्त्वा
 प्रदद्याद्द्वैवपूर्वकं । गन्धपुष्पाणि धूपं च दीपवस्त्रोपवीतकमिति ।
 अन्यथा कथन्दैवपूर्वमिति पदार्थानुसमयमुपक्रम्य विश्वान्देवाना-
 हयिष्यइत्यादिना तमेवपुरावक्ष्यदित्तरलंबहना । अथपदार्थानुस-
 मयकाण्डानुसमयोर्विकल्पः । विश्वेदेवानाहादित्यपुराणे ।
 विश्वेदेशौ क्रुदंक्षः सर्वास्त्रिष्टिषुकीर्तितौ । नित्यन्नादीमुखश्चाद्वे-
 वस्तु सत्यौ च पैतृके । नवान्नालभने देशौ कालकामौ सदैवहि ।
 अपिकन्यागतेसूर्ये श्राद्धे च धुरिलोचनौ । पुरुरवार्द्रवौ चैव विश्वे
 देशौ च पार्वणे । नवान्नलक्षणं पैतृकेनवान्ननिमित्ते श्राद्धे । क-

न्वागतेषुर्षद्विती को वलकाश्वमुध्याक्रियमाणे । उभयवुध्याकृतेतु
पु रुरवाह्वं वावेका (१) गोदोहनेनपशुकामस्येतिवन्नित्यकर्माश्रयणे
नगुणफलविधेरितिपारिजातः ॥

* आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वेदेवासऽआ
गतेत्यनयावाह्यावकीर्य विश्वेदेवाःशृणुतेम
मितिजपित्वा ॥ ८ ॥

आवाहयेतिद्विजैराज्ञप्तो विश्वेदेवासऽआगतेत्यनयार्चावा-
ह्यावकीर्य विश्वेदेवाः शृणुतेममित्यृचंजपेदित्यर्थः । अवावकी-
र्येति बह्वपि द्रव्यमंत्रयोरनुपदेशस्तथापियवै रोषधयः समवदंते-
तिमंत्रेणच प्रदक्षिणमुदङ्मुखेनावकिरणं द्रष्टव्यं । तथायमः ।
यवहस्तस्ततोदेवा न्विज्ञायावाहनं प्रति । आवाहयेदनुज्ञातो वि-
श्वेदेवासइत्यृचा । विश्वेदेवाः शृणुतेममितिजपत्वा ततोक्षतान् ।
ओषधयइतिमंत्रेण विकिरेत्ताग्रप्रदक्षिणमिति । अवावाह्याववा-
ग्विकिरन् ततो जपइतिक्रमः । उदङ्मुखस्तुदेवानां पितृणां द-
क्षिणामुखः । प्रदक्षिणं तुदेवानां पितृणामग्रदक्षिणमितिच । न-
न्वपहताइति तिलानवकीर्येत्यवकिरणोऽपहतेतिमंत्रस्य विहित
त्वात् कथमोषधइति । न । वैश्वदेवस्य स्वतएवरक्षोऽनत्वादपहता
इत्यस्यवैयर्थ्यात् ॥ तथाच गोभिलसूत्रं । ओषधयः समवदंतेति ।
अथवा मंत्रानुपदेशा तूष्णीमेवावकिरणं । तथाचखादिरगृह्यं ।
तूष्णीं यवानवकीर्येति ॥

(१) आहविशेषेविश्वे देवानामज्ञानेवहस्यातिः

उत्पत्तिव्यामचैतेषानविदुर्षेचिजातयःअयमुच्चारणीयस्तैर्मन्त्रश्रद्धासमन्वितै आगच्छ-
न्तु महाभागाविश्वेदेवामहावलाः येयत्तु विहिताः आह्वं सावधानाभवन्तु ते

*पितृनावाहयिष्यद्वतिपृच्छत्यावाहयेत्य-
नुज्ञातऽउशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यावकीर्यायन्तु
नद्वतिजपित्वा ॥

पितृनावाहयिष्य इतिपृष्ट्वा वाहयेति द्विजैराज्ञप्त उशन्तस्त्वे-
त्यनयर्चावाह्यापहतद्वति तिलानप्रदक्षिणमवकीर्यायन्तुनद्वत्यृ-
चन्तिष्ठन्नवकीर्यजपित्वा । पितृनिति मातामहोपलक्षकम् । तत-
श्चापसव्येन दक्षिणामुखो द्विगुणकुशतिलानादाय वामजानुं-
पातयन्नोमित्युक्त्वाऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहानमुकशर्माभ्यु-
सगोत्वान्वस्वादिहूपानावाहयिष्यद्वति पृष्ट्वावाहयेत्ति द्विजैराज्ञप्त
उशन्तस्त्वेत्यनयावाह्यापहता इति तिलानवकीर्यायन्तुनद्वत्यृच-
तिष्ठन्जपेदित्यर्थः । नन्वत्रापितृणीमोषधयद्वतिमन्त्रेण चावकि-
किरणमिति । न । रक्षोघ्नत्वादवकिरणोऽपहतेत्यस्यैवयुक्तत्वात् ।
अत्रोदकस्पर्शः राज्ञसत्त्वात् । अत्रैकेविवहुत्वेप्रतिद्विजमेकवचन-
प्रयोगेणपितृनावाहयन्ति । तत्पितृनावाहयिष्यद्वति सूत्रो-
पदेशात्पितृन्हविषेअत्तवद्वति मन्त्रलिङ्गाच्चोपेक्ष्य । ननुमातामह-
श्राद्धे मन्त्रोहोस्तिनवेति ॥ अत्रैकेपितृभ्यः स्वधायिभ्यः अत्रपि-
तरः आयन्तुनः पितरद्वत्यादि । एवंप्रदक्षिणावृत्कोट्यौनान्दी-
मुखात्पितृन् । स्वपितृभ्यः पितादद्या नमस्येहं पितृच्छाद्धे
इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येषुपितृशब्दस्यैवप्रयोगान्मातामहश्राद्धे पि-
पितृशब्दप्रयोगएवमन्त्रोहद्वति । इदं विचार्यं । यदिश्रुत्यादिवा-
क्यस्यपितृशब्द प्रयोगेणैव सिद्धिस्तर्ह्यस्मन्मातरस्सन्मातामहेत्यादि
प्रयोगेष्वपिपितृशब्दोक्तिरेवास्तु । अथमन्त्रेऽन्यथावृत्तिनिषेधो-
नैतेषुप्रयोगेष्विवतितार्हमन्त्रोह प्रतिपादकवाक्यानावैयर्थ्यं स्यान्म-
न्त्राणांवा यथाप्रयुक्तिरित्युभयथापि यथाविहितमन्त्रोहः सिद्ध-

इति । तथाच कात्यायनः । यथार्थमूहस्योदिते । न प्रकृतावपूर्वत्वा
द्विर्वचनादिति । विष्णु रपि । आवाहनेस्वधाकारे मन्त्राजह्या
विसर्जने । अन्यकर्मण्यनूहारास्युरेषश्चाहविधिः स्मृतः मातामहा-
नामप्येवं श्राद्धङ्कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोहेनयथान्यायं शेषाणांम-
न्त्रवर्जित मिति । अपिचैकोद्दिष्टे पिसएव । एकवन्मन्त्रानूहेनैको
द्दिष्टइति शेषाणांमन्त्रवर्जित मिति । पितृमातृमातामहव्यति-
रिक्त पितृव्यभावादीनामूहां मन्त्र वर्जितमित्यर्थः ॥

मू० यज्ञियवृक्ष चमसेषु पवित्रान्तर्हितेष्वेकै
कस्मिन्नप आसिञ्चति शन्नोदेवीरिति ॥१०॥

यज्ञमर्हन्तियज्ञियाः पालाशादयः । यज्ञतिर्वग्भ्यांघखजावि-
तिघप्रत्ययः । तथाच श्रुतिः । तेवैपालाशास्युरित्युपक्रम्य यदि-
पालाशान्नविन्दे दथोअपिवैकङ्कतास्यु र्यदिवैकङ्कतान्नविन्दे दथो-
अपिकार्ष्मर्यमयाःस्युः यदिकार्ष्मर्यमयान्नविन्दे दथोअपिवैलवास्यु
रथोखदिरा अथोदुम्बरा एतेहिब्रुक्षायज्ञियाइति ब्रह्मपुराणे ।
पालाशाश्वत्थ न्यग्रोध प्लक्षवैकंकतोद्भवाः । कार्ष्मर्योदुम्बरो-
विल्वश्चन्दनःसरलस्तथा शालश्चदेवदारुश्च खादिरश्चेतियज्ञि-
याः । चमसपात्रमम्भ प्रमाणमेक प्रयोजनापेक्षं । अर्थात्परिमा
णमिति परिभाषातः धातुमयपरिमाणंवाहीननिषेधात् । पवि-
त्राण्यनंतर्गर्भिणं साग्रमिति कात्यायनोक्तानि । पवित्रांतर्हि-
तेति अर्घपात्रेपवित्रंनिधायोदकं क्षिपेदितिज्ञापयति । कुशं
विनोदकस्याप्रयत्नात् । तथाचश्रुतिः । ब्रह्मोहवा इदंसर्वं ब्रह्मवाशि
खद्वत्तुपक्रम्य तदेवसामतीभ्यां पवित्राभ्यामपहंतीत्युपसंहारः
एकैकस्मिन्निति मन्त्रावृत्तिदर्शकं । ततश्चपालाशादि दारुपा-

त्रेषु यथादेवतसंख्ये षु दैवे प्रागग्रे सव्यादिना प्रागग्रपवित्रद्वयं पि-
त्रो दक्षिणाग्रेषु दक्षिणासंख्ये ष्वपसव्यादिना पवित्रत्रयं दक्षिणाग्र-
निधाय शन्नद्वयमन्त्रेण प्रतिचमसंमंत्रादृत्याकृगन्तेऽपचासिञ्चे-
दित्यर्थः । तथाच विष्णुः । दक्षिणाग्रेषु दक्षिणासंख्येषु चमसे ष्वप-
चासिञ्चेच्छन्नद्वयमिति । अत्रैके पवित्रकरणमनुपदेशात्तूष्णीमिति ।
तन्न । मन्त्रेण विधानात् । तथाच योगियाज्ञबल्क्यः । पवित्रे-
स्थद्वयमन्त्रेण द्वे पवित्रे चकारयेत् । नांतर्गर्भं कुशच्छिन्ने कौशे प्रा-
देशसम्मिते । अत्रैके पवित्रे स्थद्वयमिति मन्त्रलिंगस्य पवित्रे करोति
कुशैः समा वप्रशीर्णाग्नौ कुशैश्छिन्नं पवित्राभ्यामुत्पुनातीत्या-
दिवाक्यानां च पवित्रत्रये वैयर्थ्यात्पवित्रद्वयमेव पवित्रोपीति । तन्न ।
अथोपि द्वीणि स्युरिति श्रुत्यैव स्थलांतरे पवित्रत्रयस्योक्तत्वात् ।
चतुर्विंशतिमतेऽपि । द्वे द्वे शलाके देवानां तिस्रस्तिस्रस्तु पार्वणे । ए-
को द्विष्टे शलाकौका श्राद्धेष्वर्घ्येषु निक्षिपेत् । यत्तु माध्यंदिनानां
द्वे द्वे तु पवित्रे पितृकर्मणीति तन्मन्त्रेण पवित्रद्वयच्छेदनपरं । नत्व-
र्घ्ये पवित्रनिधानपरं । अतश्च पवित्रे स्थद्वयत्वेन पवित्रे कुशैश्छित्वा-
न्यतृतीयेन सहार्घ्यनिधानमिति सिद्धम् । तथाच हेमाद्रिपद्धतौ ।
पवित्रे स्थद्वयमिति छिन्नसर्गर्भयत्कुशद्वयम् । कुशरूपेण प्रादेशमात्रं न्त-
त्स्यात्पवित्रकमिति । अत्र विशेषीयज्ञपाश्वरे । ओषधीमन्तरेक-
त्वा अंगुष्ठांगुलिपार्वणे । किं द्यात्प्रादेशमात्रं तु पवित्रं विष्णुदे-
वतमिति ॥

मू० एकैकस्मिन्नेव तिलानावपति
तिलोसीति ॥ ११ ॥

तिलानिति गंधादाप्रलणम् । एकैकस्मिन्निति प्रतिपादं ति-

लोसीत्यनेनतिलानावपेदित्यर्थः अत्रयवानुपदेशा तिलक्षेपो देव-
पात्रेपीत्तिकर्कः । नभ्वेकैकस्मिन्नित्यनुवर्तमाने पुनरेकैकस्मिन्निति
किमर्थं उच्यते । तिलोसौतिमंत्रे पिपितृन्प्रीणाहीतिवज्जवचना-
न्तेन पितृशब्देनैकद्रव्यत्वादनूहित सकृन्मंत्राप्रार्थ्यं । तथाच ।
शन्तोदेव्यापयः क्षित्वा तिलोसौत्यावपेत्तिलान् । आहृत्तिः प्र-
तिपातं स्थान्मंत्रस्यःलोहदृश्यते । अतश्चमंत्रोहोपिस्थादिति । नि-
श्चितमेतदित्येवशब्दार्थः । ननुगंधादिप्रक्षेपोपिमंत्रेण न गंध
पुष्पंच तूष्णीमितिवाक्यात् । अतोमंत्रस्यस्वाहांतत्वात्प्रित्रेपि
स्वाहाप्रयोगः । एवमभिन्नदासपात्राण्युक्त्वा भिन्नप्रतिप्रसवार्थम
पिधात्तुमयपात्राण्याह ॥

मू० सौवर्णराजतौदुम्बरखड्गमणिमया
नांपात्राणामन्यतमेषु ॥ १२ ॥

मणिमयानि शंखशुक्लादीनि । एषांमध्येऽप्येकेषुचिदित्यर्थः
तथाचब्रह्मपुराणे । सौवर्णरौप्यताम्राणां स्फाटिकंशङ्खशुक्तयः ।
भिन्नान्यपिनियोज्यानि पात्राणिपितृकर्मणि । हारीतोपि ।
काञ्चनेनतुपात्रेण राजतौदुम्बरेणवा दत्तमक्षयतां याति खड्गे-
नार्यकृतेनतु । आर्यास्त्रैवर्णिकाः । परिमाणं स्मृतौ । अष्टांगु-
लम्भवेत्पात्रं पितृणांरजतंशुभं । दशांगुलन्तुदेवानां सौवर्णन्ता-
म्रमेवचेति । औदुम्बरन्ताम्रं । धातुसन्निधेःतदुक्तं । प्रसिद्धार्थस्य-
सान्निध्ये योऽप्रसिद्धार्थोच्यते । तत्सन्निधानसामर्थ्या तज्जातौ
योनुगम्यतइति । वार्त्तास्यतुयज्ञियत्वेनैवसिद्धेः । सुवर्णादिभ्यो
मयङ्ङविकारे । राजतंतुपित्रो एव । तथाचवायौ । तथार्धपिण्ड
भोज्येषु पितृणांरजतंमतं । अमंगल्यंतुयत्वेन देवकार्येषुवर्जयेत् ॥

* यानिवाविद्यन्ते ॥ १३ ॥

वाशब्दः सौवर्णाद्यभावविकल्पे । सौवर्णादिविहिताभावेविहित
प्रतिषिद्धकांस्याश्मन्मयादीनीत्यर्थः । तेषांयानिवाविद्यन्तइति
सानुययमभ्यनुज्ञानात् । विहितप्रतिषिद्धत्वं तेषांमृत्युक्तं । तथाच
ब्रह्मपुराणे कांस्यभण्डानिवर्ज्यानि पितृदेवतकर्मणि । पैठौनसिः
लोहसीस कांस्य पाषाणहीनपात्राणि भग्नपात्राणिचवर्जयेदिति ।
कांस्यरजतपर्णताम्रपात्राणिभोजनार्घयोश्चोपकल्प्यानि । दैजवापो-
पि अथ्यश्मन्मयायानिच्युरपिपर्णमयांस्तथा । यानिवाविद्यन्तइति प्र-
तिषिद्धेतराणीतिवा । विहितप्रतिषिद्धानि पूर्वप्रक्षयसिद्धान्तमाह ॥

मू० पलाशपत्रपुटेषुवा ॥ १४ ॥

वाशब्दः प्रागुक्तविहितप्रतिषिद्धनिषेधार्थः ॥ तथाचष्टययाज्ञव-
ल्क्यः । मृदृश्मनौ तथाकांस्य मार कूटादिसंभवं । त्रपु सीसक लो-
हाना मर्षपात्रम्विवर्जयेदिति । धर्मप्रदीपेपि । मृत्पात्रगतमर्षच
मृत्तिकागंधलेपनं । घृतधूपञ्चयोदद्यान् निराशोः पितरोगतोः-
कात्त्रयायनोपि । आंसुरेणतुपात्रेण यस्तुदद्यात्तिलोदकं । पित्त-
रस्तस्यनाश्रन्ति दशवर्षाणिपञ्चचेति । अतोविहितप्रतिषिद्धेभाः
पत्रपुटाएवश्रेयस्कराश्चर्यर्थः । कर्कस्यार्घमृन्मयस्त्रीकारस्तुहस्तघ-
टितविषयः । कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयंस्मृतं । तदेवहस्त
घटितं स्थाल्यादिदैविकंभवेदितिवाक्यात् ॥

मू० एकैकस्यैकेकेनददातिसपवित्रेषु- हस्तेषुयादिव्याइति ॥ १५ ॥

एकैकस्येतिपित्रादिनिर्देशः । एकैकेनेति एकैकस्येत्येतावदु-

क्तिरेकेनैवार्घेण त्रयाणान्दाननिषेधार्था । अत एकैव स्यैकैकेनेति
नतन्त्वमित्यर्थः । तथाचक्रात्यायनः । अर्घेक्ष्योदकेचैर्वापगुहदाने
वनेजने । तन्त्वस्यविनिवृत्तिः स्यात्स्वभावाचनिकेजपे । एवञ्चत्रया-
णामेकद्विजोपवेशने ऽर्घपात्राणि त्रीण्येव न द्विजसंख्येत्युक्तं । तथा-
चक्षतिः । अर्घस्यार्घ्यहेतुत्वाद् दातुः स्वपितृसंख्यया । पूरये-
दर्घपात्राणि न विप्राणाञ्चसंख्यया ॥ वैजवापोपि । त्रित्वात्पितृ-
णां त्रीण्येव कुर्यात् पात्राणि धर्मवित् । एकस्मिन्वावज्जपुवा ब्राह्म-
णे षु यथाविधीति । स्तोत्र्वापविवादिकमिति शेषः । अत्र सन्देहः ।
वैश्वदेवे एक एवार्घ किंवा द्वौ । उभयथावाक्यदृष्टेः । तथाहि । यच्च
यष्टक्षत्रमसे सपवित्र इति शाट्टायनेनैवमुक्तम् । याज्ञवल्क्योपि ।
यत्रैरन्वबकीर्याथ भाजने सपवित्रक इत्येकमेव । मात्स्ये । विश्वा-
न्देवान्यत्रैः पृथैरभ्यर्च्यसनपूर्वकं । पूरयेत्पात्रयुग्मन्तु स्थापयेद्-
दर्मपवित्रकमिति । प्रचेतसापि । एकैकस्य तु विप्रस्यर्घपात्रे-
विनिक्षिपेत् । यवोसीतियवान्कीर्यगन्धपुष्पैः सुपूजितमिति द्वय-
मेव । कर्कादयस्तु एकदेवताकत्वादेकमेव पात्रन्दैवमिति ॥ मा-
तामहश्राद्धे वैश्वदेवस्य पृथक्पात्रद्वयमित्तरान्ये । इदम्विचार्यम् ।
किमत्र विकल्पः किम्बाव्यवस्थेति । व्यवस्थेति ब्रूमः । तथाहि ।
वैश्वदेवश्राद्धे पक्षद्वयमुक्तम् । तन्त्रपक्षोभेदपक्षश्चेति । तत्र यदि-
भिन्नपक्षे एकमित्तुर्च्येत तदामात्यवाक्यं व्यर्थं स्यात् । अतस्तत्र-
पक्षे एकमिति तदोभयवाक्यसार्थक्यात् । ततस्तन्त्रपक्षे एकमि-
न्नपक्षे द्वयमिति व्यवस्थया न ग्रन्थविरोध इति सिद्धम् । सपवित्रे ष्वि-
त्तार्घपवित्राण्येवोच्यन्ते । इत्तपवित्राणां तु पवित्राण्यः सर्व इति-
स्मृतेरेव सिद्धेः ॥

मू० असावेष्टतेर्घः ॥ १५ ॥

असावितिसंबुधं तनामादुगपलक्षणम् । एष्टतेर्घइतिप्रयोगदर्श-
नात्स्वधानिषेधोच्चायते एतच्चोक्तमासनदाने । ततश्चयथाविहितं
सव्यादिनाग्रामहस्तेः घंपात्रं गृहीत्वा प्रागगुपवित्ते देवद्विजकरेद-
त्वा (१) पादप्रभृतिमूर्धान्तमप्रदक्षिणाम्पूजां कृत्वा यादिव्याद्वृत्तिम-
न्ते णपुहुरवार्द्रवसनामानौ विश्वेदेवा एषवोर्घइत्यर्घन्दक्षिणहस्तेन
देवतीर्थेनदत्त्वा । एवंपितृ पिदक्षिणाग्रपवित्राणिद्विजकरेदत्वा
शिरःप्रभृतिपादान्तमप्रदक्षिणं संपूज्य । यादिव्याद्वृत्तनेनाग्निपि-
तृतीर्थेन संवन्धनामादिभिः पितरंसम्बोधय दक्षिणहस्तेनैष्टतेर्घो-
स्त्वित्यर्घं दद्यादित्यर्थः । तथाचप्रचेताः । दत्त्वाहस्तेपवित्रन्तु
कृत्वापूजांचपादतः । पादप्रभृतिमूर्धान्तं देवानांपुष्पपूजनम् ।
यादिव्याद्वृत्तिमन्तेण हस्तेष्वर्घं स्विनक्षिपेत् । ततोवामेनहस्तेन
गृहीत्वाचमसान्कमात् । शिरःप्रभृतिपादांतम् नमोवद्वृत्तिपैतृ-
के ॥ पितृतीर्थेनतत्तोयन्दद्याद्दक्षिणपाणिनेति । अत्रैकएक-
द्रव्यत्वाद्वर्घदानकर्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रइति । तत्कर्काचार्यैर्निर-
स्तमितुमपेक्षितं ॥

मू० प्रथमेपात्रेसंस्त्रवांस्समवनीयपितृभ्यः
स्थानमसीति न्युञ्जंपात्रं निदधाति ॥ १६ ॥

प्रथमंपात्रंपितृभ्यं नद्वैवं । तथाचस्मृतिः । प्रथमेपितृपात्रे तु
सर्वान्सम्भृत्यसंस्त्रवान् । पितृभ्यःस्थानमित्युक्त्वा कुर्याद्भूमग्रामधोमु-
खम् । दैवपात्रमित्येके । तन्न । पितृपात्रइतिविशेषात् । कात्या-
यनोपि । पितृपात्रन्तदुत्तानं कृत्वाविप्रान्विसर्जयेदिति । संस्त्रवाः

(१) शङ्खः सयवंपुष्प आदायचरणादिशिरोन्तकम् ॥ अर्चतेत्यर्चनङ्कुर्यादन्तरे-
चोदकन्तथा ।

पात्रसंलग्ना अविशिष्टोदकादयः । तथाचश्रुतिः सः श्रवो ह्येव खलु-
परिशिष्टो भवतीति । बहुत्वङ्कुशातिलाद्यपेक्षम् । अत्रैकेदेवन्दे-
वेभ्यस्थानमसीत्युत्तानं विधाय पितृन्युजं विधेयमिति । पितृमि-
त्यन्ये । विचार्यमिदम् किंप्रतिश्राद्धं पात्रकरणमुतपितृश्राद्धं इति ।
यदिप्रतिश्राद्धं तदाद्वादशदैवत्ये पात्रं पञ्चकम् मन्त्रविरोधश्च स्यात् ।
अथमन्त्रोहेनाविरोध इति तर्हि पितृपात्रविध्यनर्थक्यात् । यत्तु प्रथ-
मं पितृकम्पात्रं न तस्मिन्पैतामहं न्यसेत् । प्रपितामहं न तोन्यस्य नोद्धरे
न विचालयेदिति त्रयमवाक्ये पात्रत्रयस्यैवैकीकरणं तन्मातामहश्चा-
द्वपक्षे बोध्यं दृश्यते च शाखाभेदे तच्छ्राद्धम् । तथाच विष्णुपुराणे ।
प्राङ्मुखान् भोजयेद्विप्रा न्देवानामुभयात्मकान् । पितृमातामहानाञ्च
भोजयेच्चैदुदङ्मुखान् । पृथक्त्वाकेचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप । एक-
त्रैकेन पाकेन वदत्यन्ये महर्षय इति । तदेतच्छाखाभेदाभिप्रायम् ।
तस्मात्पितृश्राद्ध एव सर्वसंस्ववशब्दस्यासङ्कोचेन प्रवृत्तत्वात्पितृभ्यः
स्थानमसीति पितृशब्दस्य सर्वपितृविषयत्वाच्च पितृपात्रमेकमेव न्यु-
जमिति सिद्धम् । ततश्च पितृपात्रे देवादिसर्वपात्र संस्ववान्नि-
श्चित्य पितृद्विजवामतः पवित्रोपर्यधोमुखं निदध्यादित्यर्थः । तथा
च वृद्धयाज्ञवल्क्यः । सपवित्रं पितुः पात्रं दक्षिणाधोमुखं न्यसेत् ।
कात्यायनोपि । कुशवत्यां भूमावधोमुखं कुर्यात्तस्योपरिचकुशा-
निति । शौनकोपि । नोद्धहेत्यथमं पात्रम् पितृणां यच्च पातितम् ।
आवृत्तास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनको ब्रवीदिति । उद्धरेद्यदितत्पात्रं
ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः । अभोज्यन्तं न वेच्छ्राद्धम् कुड्मे पितृगणे गत इ-
ति । मात्स्ये । पितृपात्रं निधायान्य न्युजमुत्तरतो न्यसेत् । अथोत्त-
रङ्गत्वं उत्तरस्यान्दिशीति कल्पतरुः । उत्तरशब्दस्य वामवाचकत्वात् ।
तथात्र लिङ्गम् । उत्तरत आयातनाहिं स्वीति । कात्यायनश्च कृत्वा-

न्युञ्जन्तिलैर्युक्तं न्दक्षिणाग्रमतः परं । पितृपात्रं निदध्यात्तु देवपि-
त्रोश्चमध्यातद्वति ॥ उशनाः । गन्धादिभिः पूजयेत्तन्युञ्जम्पात्र
वैजवापोपि तस्योपरिकुशान्दत्तेति ॥

* अत्रगंधपुष्पधूपदीपवाससाञ्चप्रदानम् १७

तानिसुगन्धीनिकण्टकिजान्यपिदद्यादिति जपादिकुसुमंभिं-
टीरूपिका सकुरण्टिकाः । पुष्पाणि वर्जनीयानि श्राद्धकर्मणि नि-
त्यशः । जपा ओङ्पुष्पम् । आदिशब्दच्छिण्यादिरक्तानि । रूपि-
कार्कवर्णः । कुरन्टकः पीताम्लानः । स्मृतिमंजूषायां । शिरीष विल्व
धत्तूर काञ्चनाराटरूपकं । (१) अर्कचपारिभद्रञ्चपीतजातींचवर्जये-
त् । धूपोगुग्गुलादिः । तथा विष्णुधर्मोत्तरे । धूपोगुग्गुलकोदेयस्तथा-
चन्दनसारजः । अगुरुश्च सकर्पूरस्तुरुष्कत्वक्तथैवच । तुरुष्कः सि-
ह्मकः । त्वग्लवंगं । मरीचिः । चन्दनागुरुणीचोभेतमालीसीरप-
द्मकं । घृताक्तं मधुनाक्तं च गुग्गुलं धूपमेवच । तथा । तुरुष्कं गुग्गुलं चै-
व घृताक्तं युगपद्देहेत् । घृतं न केवलं दद्याद्दुष्टं वा तृणगुग्गुलम् । तृण-
गुग्गुलः । सर्जरसः । धर्मप्रदीपेपि । घृतधूपञ्चयोदद्यान्निराशाः
पितरोगताः । कात्यायनः । श्राद्धे धूपं प्रयत्नेन दशांगं मधुमिश्रितम् ।
दद्यादगुरुजं चापि पद्मकन्दे बदारुजमिति । वर्ज्यमाह विष्णुः ।
जीवजं सर्वत्र धूपार्थद्विति । जीवजं कस्तूर्यादि । दीपो घृतादिद्रवे-
ण । तथामरीचिः । घृतोद्वातिलतैलाद्यानान्यद्रव्यात्तु दीपकम् ।
नान्येति वसादिनिषेधो नकुसुमादितैलानां । घृतेन दीपो दा-
तव्य स्त्वथवाप्योषधोरसैः । वसामेदोद्भवन्दीपम् प्रयत्नेन विवर्ज-

(१) तुलसीनिषेधो भविष्ये केतकीतुलसीपत्रविल्वपत्रञ्च वर्जयेत् द्रोणं च करवीरं-
च धत्तूरं । कंशुकं तथा अन्यच्च कुन्दं शम्भौ च नोदद्यान्नोन्मत्तङ्गरुडध्वजं पिण्डे जातो च नो-
दद्याद्देवीमर्कं एनाचयेत् ॥

येदितिवाक्यात् । वासः । कार्पासादि । तथाकौशेयंक्षौमकार्पासं
 दुकूलमहतन्तथा । श्राद्धे ह्येतानियोदद्या त्वामानाप्नोतिपुष्क-
 लान् । चकारो यज्ञोपवीत तुलस्यादि समुच्चायकः । तथा ।
 चंपकंशतपत्रं च भृंगराजंचबालकं । तुलसीमालतीपद्मं पितृणा-
 न्नुष्टिकारकं । तुलसीनिषेधेस्मृत्यर्थसारः । अर्घपिण्डयोर्विधिनि-
 षेधावित्तरविरोधा इतिकश्चित् । प्रेतश्राद्धशकाविषयो निषेधइ-
 त्तरन्यः । दीपवस्त्रोपवीतकमित्युक्तम् वस्त्रालाभेयज्ञोपवीतकमि-
 तिखादिरं । बृहद्ग्राह्यवत्कथोपि । तुलसीभृङ्गराजञ्च अप्रामागं
 शमीतथा । पितृमूर्धनि योदद्या त्वयातिपरमांगतिमिति । अत्र-
 संशयः । किंगन्धादिदानं तन्त्रेणोतप्रतिपुरुषमिति । उभयवा-
 क्यदृष्टेः । तथाहि शाकलायनः । एषतेगन्धः एततेपुष्प मेषते-
 धूप एतत्ते आच्छादनम् । विष्णुरपि । नमोविश्वेभ्योदेवेभ्यइ-
 त्येवमादौ प्राङ्मुखेभ्यो निवेद्यपित्वादिविभ्यो नामगोत्रेभ्य उद-
 ङ्मुखेभ्यइति । ब्राह्मेतु । इदंवाससाञ्चप्रदानम् । अत्रेत्यवस-
 रार्थइति कर्कादयः तन्त्र । तस्यपाठादेवलब्धेः । तस्मादत्रेति-
 पात्रे इत्यन्ये । तदपिकर्कादिभिरनाहुतम् । अर्धोत्तरंविप्रपूजा-
 विधेः । तथाचबृहद्ग्राह्यवत्कथः । दत्तार्घ्यंभूजयेच्छक्त्यागन्धधूपानु-
 लेपनैः । मातस्येपि । यादित्येत्यर्घ्यंमुत्सृज्यदद्याद्गन्धादिकन्ततइति ।
 तस्मादत्रेति काण्डानुसमग्रं संसूच्य । गन्धादिदानेपदार्थानुसमयो-
 द्योतितः । अतोत्रगन्धादिदानं दैवपूर्वमित्यर्थः । तथावैजवापः ।
 तस्योपरिकुशान्दत्त्वा प्रदद्याद्दैवपूर्वकम् । गन्धपुष्पञ्चधूपञ्चदीपं
 वस्त्रोपवीतकमिति । गन्धश्चंदनादिः । तथा । चंदनागरुकर्पूरपद्मकं
 कुंकुमन्तथा । कस्तूरिकादयोगन्धाः पितृणान्नुष्टिकारकाः पुष्पाणि
 मल्लिकादीनि तथास्मृतिचन्द्रिकायाम् । मल्लिकामालतीश्वेतयूथि-

काचम्यकं गुभम् । पिण्डोत्तकङ्कुमञ्च पद्मानिजलजान्यपि । उत्प-
 लादोनि देयानिवर्णगन्धयुतानिच । मल्लिका । चित्तकिलः । पिण्डो-
 तक्रोमस्रवकः । मार्कण्डेयः । जात्यश्वसर्वादातव्या मल्लिकाश्वेत-
 यूधिका । वनोद्भवानि सर्वाणि कुङ्कुमानिच चम्पकमिति । ब्रह्मां-
 डेपि । शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठास्तथापद्मीत्यलानिच । गन्धरूपो-
 घपन्नानि यानिचान्यानि दृष्टशः । जातीविषयेबिरोधः जात्य-
 श्वसर्वा दातव्या इति । तथा । आद्ये जात्यः प्रशस्तास्तु मल्लिकाश्वेत-
 यूधिकाः । तगरं मातुलिङ्गञ्च पितृगान्दत्तमक्षयम् । क्रतुर्लुनिषे-
 धति । असुराणाङ्गुलेजातो जातीपूर्वपरिशुहे । तस्यादर्शनमात्रेण
 निराशाः पितरोगताः । अङ्गिराअषि । नजातीकुसुमानि नकद-
 लीपत्रमिति । विकल्पसैके । विप्रपूजादौविधिः । पिण्डपूजनेनि-
 प्रेधः । पीतजातीविषयो निषेधश्च्यस्यन्मतम् । तथाष्टहृद्याङ्ग-
 वत्कथः । कुन्दं गन्धोस्तनोदद्यान्नीन्मत्तङ्गरुडध्वजे । पिण्डेजाति-
 ञ्चनोदद्या देवीञ्चाकोणनोयजेत् । जातीपुष्पन्तथाकंवा किंशुकं-
 करवीरकं । पितृमूर्धनियोदद्या त्सएवपितृवातकइति । मातस्ये-
 वज्यानि । पद्मविल्वार्कधत्तूर पारिमद्गाटरूपकाः । नदेयः पितृका-
 र्येध्विति । पारिमद्गोनिम्बः । अटरूपोवासकः । शङ्खोपि । उग्रगन्धो-
 न्यगन्धोनि चैत्रयष्टोद्भवानिच । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णा-
 नयानिच रक्तानिजलजय्यतिरिक्तानि । अलीङ्गानिदेयानि रक्ता-
 न्यपिविशेष तद्वतितस्यैवोक्तेः । विष्णुः । वर्जयेदुग्रगन्धोसि तानिक-
 ण्ठकिजान्यपि वःपुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणिचनिवेदयेत् । अयस्वीधूप-
 इत्युक्त्वा हृदयन्दौप्रनिवेदयेत् । अनङ्गलग्नं यद्वस्त्रमिवभवेसति
 तदुग्रं । शङ्खोपि । इदम्योज्योतिरित्युक्त्वा दीपन्तेषामप्रदर्शयेत् ।
 नोज्योतिरस्तुतैः सर्वैर्वक्तव्यन्तर्दनन्तरमिति । काच्यायनेनार्वाक्ष-

व्योदकादि व्यतिरिक्तगन्धादौ तन्त्रमेवोक्तम् । एवंविप्रतिपत्ता-
वेके सूत्रोक्तत्वादयंबोधूपद्वति वःशब्दनिर्देशाच्च गन्धादौ तन्त्रप्र-
तोते रस्मत्पितृपितामहप्रपितामहाः असुकशर्मण एतेषांगन्धा-
दीनां तृतीयस्तृतीयोऽश्वेभ्यः स्वधेतिप्रयोगद्विति । अन्येतु । पित्रा-
दीनामग्नौषोमादिव न्मलितानान्द्वैवतात्वा ज्ञान्धादीनांच प्रत्ये-
कन्दानस्यविधानांच नेदयुक्तम् । तस्मादस्मत्पितरसुकशर्म ज्ञस्म-
त्पितामहास्मत्प्रपितामह इत्येवङ्गोक्तादुच्चार्य एषयोगन्धः स्व-
धेति प्रयोगद्वय्याहुः । विचार्यमिदम् । यदग्नौषोमवन्मलित
देवतात्वाभावात्पृथक् सर्वत्रदानमित्युच्येत तदार्धादिव्यतिरिक्तप-
दार्थेषु तन्त्रविधेर्गोत्राणामासनेप्रोक्तमित्यादि वाक्यानाञ्चवैयर्थ्यं-
स्यात् । अथासनादिदानेषु तन्त्रविधेर्गन्धादिदानेषु तद्युक्तिस्सार्हि-
शाद्यायनादुक्त पृथग्विधेर्वैयर्थ्यं मित्युभयथापि संदेहः स्यात् ।
तस्मादग्न्यायसूत्रविधानं तत्र तन्त्रं यत्रपार्थक्यं तत्रतथैवेत्युभ-
यविध्योऽसिद्धिः । गन्धादिषुभयविधेर्हृश्यमानत्वादुभयानुष्ठानं ।
गन्धाद्व्यतिरिक्तेतु तन्त्रमिति युक्तम् । अतश्चोस्मत्पितरसुकशर्म-
ज्ञस्मत्पितामहास्मत्प्रपितामहेतिनामादुच्चारणेन पृथगुद्दिश्य-
वाक्यान्ते एषवोगन्ध स्वधेत्युभयथावाक्यं युक्तमित्याभाति । गन्धा-
देयाद्व्याह कात्यायनः । गन्धान्ब्राह्मणंसां कृत्वा पुष्याययुग्म-
बानिच । धूपञ्चैवानुपूर्वेण अग्नौकुर्यादतः परम् । एवंगन्धादिद-
त्त्वाऽऽचम्य संपूर्णपृष्ठां कृत्वा संक्षोदकोन पुत्रादिकामो मुखं-
प्रमाष्टि । तथाकात्यायनः । आद्वारंभेवसानंच पादशौचं तथा-
चीने विकरेपिण्डदानेच षट्सुचाचमनंस्मृतम् । कात्यायनः । संस-
वान्समवनीय पुत्रकामोमुखमनन्तीति ।

इति श्री आङ्गकाशिकायान्वितीयाकण्डिकासमाप्ता ॥

*उडृत्यघृताक्तमन्नं पृच्छत्यग्नौ करिष्यद्भूतिः

घृतोपादानम् शाकादिव्यञ्जननिवृत्त्यर्थम् । तथा । हविष्यं-
व्यं जनक्षार रहितं ह्यपसव्यवदिति । घृताक्तमन्नमुडृत्येत्यन्वर्थो-
भिधारणं रंधनपात्र एवाभिधार्य दक्षिणत उद्वाह्येति पिण्डपितृ-
यज्ञसूत्रादितिकेचित् । तन्न । तस्यापसव्यादि विधिना साग्ने-
श्वरुपणविषयत्वात् । अतश्चोघृत्ता घृताक्तं कृत्वा न्नं पंक्तिमूर्धन्य
मग्नौ करिष्यद्भूतिपृच्छेदित्यन्वयः । पृच्छेद्विकर्मकत्वात् । एवं च पा-
त्रांतरेभिधारः सूचितः । तथा कात्यायनः । अग्नौ करणस्याग्नेवै-
मधुसूक्तं जपेत्ततः । शेषमाज्येनाभिधार्यभाजनानि विशोधयेदिति ।
ननु दत्त्वा पात्राणि विधेभ्यो जपेदोदनभाजने । आप्यायस्व स-
मेतुत इति पात्रे सुपाचिते ॥ क्षिपेदन्नन्तु सघृतं ततो ग्नौ करणं भवे-
दिति पुराणवाक्यात्कथं मधुसूक्तमिति । उच्यते । आप्यायस्वे-
त्यस्य रन्ध्रनपात्रजप विषयत्वात् । ततश्च रंधनपात्रे आप्यायस्वे-
ति जप्त्वा पात्रांतरे उडृत्य घृतेनाधार्योद्धारणपात्रे मधुसूक्तं जपे-
दित्यर्थः । अपसव्ये नाग्नौ करिष्यद्भूति पृच्छेदित्येके । तन्न । सव्ये
नैव तु पृष्ट्वान्नमपसव्येन होमयेत् । पितृपंक्तिषु मूर्धन्यं तस्य पाणा-
वनग्निमानिति पैठौनसिवाक्यात् । अत्र संशयः । किं आहार्यं पृथ-
क् पाकउतैक एव । तत्र देवपितृमनुष्यादयमेक एवेति कर्कादयः ।
पृथगित्यन्ये । तद्विचार्यम् । यदेक एव तदा सर्वसामान्येन आह-
पाकस्य वैशिष्ट्यानुपपत्तिरिष्ट्यादियत्नविधायकवाक्यं वैयर्थ्यं च स्या-
त् । अथ पृथक् तदा वैशिष्ट्यं प्रच्छन्नादिपरिचितादि यत्नविधा-
यकवाक्यं च सार्थकं स्यात् । तस्मात्पृथगित्युक्तं । तथा वायौ । पि-
तृणां निर्वपेद्भूमौ कूर्चं वा दर्भं संस्तुते । व्यासोपि । चांडालः श्वपचो

वज्र्योनिर्वापेससुपस्थिते । लौगाक्षिरपि । पितृयं निर्वपेत्पाकं वैश्व-
देवार्थमेव च । वैश्वदेवं न पित्र्यं न दार्शं वैश्वदेविकं । देवलोपि ।
तथैवं त्रितोदाता स्नात्वा प्रातः सहांवरः । आरभेत न वैर्भाण्डे-
रग्वारभस्तुवांधवैः । तिलानाविकिरेत्तत्र सर्वतो वंधयेदजान् । आ-
सुरोपहतं सर्वं द्रव्यं शुध्यत्यजेन च । ततोन्नं बहुसंस्कारा न्नैकव्यं
जग्मव्यवत् । चोष्यपेयसमृद्धञ्च यथांशत्पुपकल्ययेदिति । मार्क-
डेयोपि । पृथक्पाकेनैत्यन्ये केचिदिच्छंति पूर्ववत् । नित्यं श्राद्ध-
मप्यथक्पाकेनैत्येके । श्राद्धपाकादेवेत्यन्ये । किञ्च । मातामहपृ-
थक् श्राद्धपक्षे पैठोनसिः । विधिहीने यतः श्राद्धे नाश्रंति पितृदेव-
ताः पृथक्पाकेनैव तस्माच्छ्राद्धमातामहमभवेदिति । तस्मात्पृ-
थक्पाकः ।

मू० कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिंडपितृयज्ञवद्भुत्वा ॥२॥

द्विजैः कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिंडपितृवज्जुहुयादित्यर्थः । अत्र-
पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति प्रागुक्ते पिण्डपितृयज्ञवदिति पुनरु-
क्तिः परिसंख्यानार्था । तेन साग्नेर्यथा पिंडपितृयज्ञे परिस्तरणा-
दितथा श्राद्धे न भवति किंचत्पसव्यादिनापर्युक्ष्य मेक्षणेनाहुतिद्वय-
माहिताग्नेर्दक्षिणाग्नौ समातीग्नेरौपासने यथोपदेशं भवतीत्यर्थः ।
अत्र केचित् । अग्नौ करणहोमश्च कर्तव्य उपवीतिना । प्राङ्मुखे
नैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिः श्रुतेः । अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणा
भिमुखेन च । निरूप्य हविरनयस्मा अन्यस्मै न हि ह्यत इति कात्या-
यनवाक्यात् सव्ये न जुहुयादग्नौ वग्नौ करण आहुती इति दृष्ट्या च व-
त्क्योक्ते श्रोत्रियवाक्यदृष्टेः साग्निः सव्येनेतरोऽपसव्येनेति । तन्न ।
सजघनेन गार्हपत्यं प्राचीनावितीति श्रुत्या पिण्डपितृयज्ञवदिति-

सूत्राच्चोभयोरपमस्य नैवविधेः । उपवीतिनेत्यस्य पूर्वपक्षत्वा दप-
 स्य नेत्यस्य वसिष्ठान्तत्वा दपस्य नैवसर्वेषामित्यन्ये । नेदम-
 पि । अथातो गोभिलोक्ताना मन्येषांचैव कर्मणामिति कात्यायन-
 प्रतिज्ञायाः सामगानांस्य न यजुषामपस्य नेति वाक्यद्वयाव्यव-
 स्थितेः । अतएवातज्जर्ध्वं प्राचीनावीतिना कर्तव्यमिति गोभिलेना-
 ग्नौकरणानन्तरमपस्यमुक्तं । तस्मात्सामगानांस्य न यजुषाम-
 पस्य नेतिसिद्धं । तथा कात्यायनः । स्वाहास्वधानमःस्य मपस-
 व्यन्तथैव च । आहुतीनां यथासंख्या साचगम्यांस्त्वमूत्रतः । वृद्धया-
 च्छ्रावतश्च । छन्दोगाजुहुयुःस्येना पस्येन योजुषाद्विति । अत्र सं-
 शयः । किं साग्निरग्नौ किं स्वाहस्तेग्नौकरणं कुर्यादिति । उभयवि-
 धवाक्यदृष्टेः । तथा मार्कण्डेयः । आहिताग्निस्तु जुहुयाद् दक्षिणा-
 ग्नौ समाहितः । औपसदेनाहिताग्नि रग्न्यभावे द्विजेषु चेति । अत्र-
 तु शब्दद्वयं सर्वाधानार्धाधानपक्षौ सूचयति तेनाहिताग्निः सर्वाधाने
 दक्षिणाग्नावेवाधाधाने औपासन एव जुहुयादित्यर्थः औपसदे गृह्या-
 ग्नौ । अग्न्यभावो वक्ष्यमाणः । तथा । हस्तेग्नौकरणं कुर्याद् दग्नीषा-
 साग्निर्कोद्विजद्विति । अत्राग्नेः सन्निधानाद्यभावे हस्ते लौकिका-
 ग्नौ वाग्नौकरणं साग्निः कुर्यादिति माधवस्मृतिचन्द्रिकाकारादयः ।
 उदाहरन्ति च । आहृत्य दक्षिणाग्निस्तु होमार्थावैप्रयत्नतः । अग्न्य-
 र्थं लौकिके वापि जुहुयात्कर्मसिद्धये । अग्न्यर्थं सोपासनाग्नि कार्यार्थं
 लौकिकाग्नौ होमद्वत्येके लौकिके कल्पतरुकारादयस्तु लौकिकमा-
 वसथ्याग्निमाहुः । विचार्यमेतत् । यदाग्नेः सन्निधानाद्यभावे सा-
 ग्नेलौकिकाग्निस्वीकारस्तु दानपैतृयज्ञियो होमो लौकिकाग्नौ-
 विधीयत इति मनुवाक्यमनर्थकम् । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावे-
 वोपपादयदिति नियमभङ्गश्च स्यात् । अथाग्नौकरणमिति यौगि-

कत्वाद्दत्तजादिभ्यो लौकिकारग्नौविशिष्टत्वाच्च साग्नेलौकिके-
एवेतितदा प्रासङ्गिकतीर्थादावपि आह्वयान्नौलौकिकेऽग्नौकरण-
मतिप्रसज्येत । लौकिकारग्नेः सुसम्पादकत्वादग्न्यभावएव नस-
म्भवतीत्यग्न्यभावेतु विप्रस्येत्यस्यासङ्गतेऽपि । तस्माल्लौकिकआव-
सथ्याग्निः । ततश्चहस्ते ऽग्नौकरणद्वुर्यादग्नौवासाग्निकोद्विज
इत्यत्रवाशब्दोव्यवस्थितविकल्पे । तेनविद्यमानेश्चातेस्मार्तेवाग्नौ
तत्रहोमस्तदभावेहस्तेन लौकिकद्वत्यर्थः । अग्न्यभावः पञ्चधा ।
प्रागभावः प्रध्वंसः सन्निहिताभावो धिकाराभावोऽत्यन्ताभाव-
श्चेति । विवाहात्प्राक्प्रागभावः । तदूर्ध्वमाह्वयताग्नेः प्रमादादि-
नानाशे पुनराधानात्प्राक्प्रध्वंसः । देशभ्रंशादावरणिसमारो-
पादौक्यते सन्निध्यभावः । अशुद्धद्रव्यादिस्पृष्टे ग्नौप्रायश्चित्तस्मि-
नाधिकाराभावः । नैष्ठिकव्रह्मचर्येस्त्वग्भावेनात्यन्ताभावइति ।
यत्त्वग्न्यभावः स्मृतस्तावदग्रावज्ञार्यान्नविन्दतीत्यभावउक्तः । सोय-
मप्येकोऽभावइति पृथग्दर्शनार्थं । नत्वयमेवाभावइतिनियमार्थं ।
पूर्वोक्तविभागव्याघातात् । प्रागभावात्यन्ताभावस्थलेऽग्न्यभावादे-
वाग्नौहोमाभावः । प्रध्वंसाधिकाराभावयो रावश्यकविधौसां-
कल्पिकमेवआहम् । अग्नौकरणम् अरणिसमारोपादौसान्नि-
ध्याभावस्यावश्यमग्नौसाग्नेरपि द्विजहस्तएवहोमइति । तथाव्या-
सः । त्यक्ताग्नेःपार्वण्यन्तास्ति नैकोद्विष्टं सपिण्डनम् । अत्यक्ताग्ने-
स्तुपिण्डोक्तिस्तस्मात्संकल्प्यभोजयेत् । आलस्येन नास्तिक्यादिना-
वायोऽग्निं त्यजति तस्यैकोद्विष्टं पार्वण्यसपिण्डीकरणादि सर्वमग्नौ-
ध्वनधिकारोक्तः संकल्प्यभोजयेत् । तद्व्यतिरिक्तस्याग्नौ रग्न्यस-
न्निधानेपि सांगपिण्डमग्नौ धिकारइत्यर्थः । ततश्च हस्तेऽग्नौकरणं ।
संकल्पेत् । संकल्प्यद्वयदाकुर्यान्नकुर्यात् पातपूरणम् । नावाहना-

ग्नौकरणे पिण्डांश्चैव नदापयेत् । संकल्प्येतु यदाश्राद्धे न कुर्यात्पा-
तपूरणम् । विकरश्च न दातव्य इति स्पष्टमिहोदितमिति । तस्मा-
न्बलौकिके गनाविति सिद्धं । अथवा विधुरादीना मग्नौकरणस्ये-
धमाधानाज्यभागपूर्वकस्य विधानात्तस्य च हस्तेन उपयुक्तत्वात्तद्विषयो
लौकिकाग्निस्वीकारः । यदुक्तं हस्ते होम इति तत्किन्देव-
द्विजकरे किंवापित्यद्विज इति । उभयथाप्यनेकवाक्यदृष्टेः । तथायम-
नाग्नौकरणवत्तत्र होमौ दैवकरो भवेत् । पर्यस्तदर्भानास्तीर्य यतो-
ह्यग्निः समो द्विज इति । कात्यायनोऽपि । मातामहस्य भेदेऽपि कुर्या-
त्तन्वस्य साग्निकः । भेदेऽप्यथैवैव देव श्राद्धे तन्वे च साग्निके । सा-
तामहस्यापि मातामहद्विजकरेऽप्यग्नौकरणं कुर्यादिति पितृकरे-
ष्वर्थादुक्तम् । तथा । अनग्निकस्य विप्रस्य हस्ते ग्नौकरणं भवेत् ।
दैवपूर्वाहितं कुर्यात् पितृभ्यस्तदनन्तरम् । अन्यच्च । अनग्निकस्तु-
यो विप्रः श्राद्धं कुर्वीत पार्वणम् । दैवपाणी हि हुत्वा दौ शेषं दद्यात्तु-
पैतृके । यमोऽपि । दैवविप्रकरेऽनग्निः कृत्वा ऽग्नौकरणं द्विज इति ।
एवं विवादे दैवपितृकरयोर्विकल्पद्वयत्वे । साग्निकः पितृकरे निर-
ग्निर्दैव इत्यन्ये । इयमपि विचार्य । आद्ये साग्नेरग्निसन्निध्यादौ ।
पितृद्विजहस्त एवानु कल्पत्वेन विधानात् । द्वितीये तु श्राद्धविशेषा-
ण्ये वहस्ते होमस्य ब्राह्मणस्थितत्वेनासार्वत्रिकत्वात् । पिण्डपितृय-
ज्ञवदित्यतिदेशेन प्राचीना वीतादिप्राप्तौ देवद्विजकरे तद्वर्मानुप-
पत्तेश्च । तस्मात्साग्नौ रग्न्यसन्निध्यादौ काम्यादि चतुःश्राद्धेषु पि-
त्रद्विजहस्ते । इतरत्राग्नौ वितिसिद्धम् । तथा गृह्यम् । अन्वष्टक्या-
च पूर्वदुर्मासि मास्यपार्वणम् । काम्यमभ्युदये ऽष्टम्यां मेकोदिष्ट-
मथाष्टमम् । चतुर्ध्वा देवेषु साग्नौ नावन्धौ होमो विधीयते । पितृब्रा-
ह्मणहस्तेऽस्या दुत्तरेषु चतुर्ध्वपीति । अन्वष्टक्यां नवमी श्राद्धम् । पूर्व-

दुःसप्तमीश्राद्धम् । मासिमासिकृष्णपक्षश्राद्धम् पार्वणममायांका-
 स्थं । कृत्तिकादिनक्षत्रवारादौ । अस्युदयो दृष्टिश्राद्धं । अष्ट-
 म्यामष्टकाश्राद्धं । एकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणलक्षकम् । तस्मादाहिता-
 गुः सर्वाधानपक्षे दक्षिणाग्नौ अधीधाने औपासने स्मार्त्ताग्नेः सत्त-
 ग्नौ तत्र च । उभयोरप्यग्न्यसन्निधावावश्यकश्राद्धे सन्निहितेप्यग्नौ-
 काम्यादि चतुःश्राद्धेषु च पित्राद्विजहस्त एव । निरग्निवाजसनेयि
 प्रभृतीनां पिण्डपितृयज्ञातिदेशादपसव्यादिनापित्राद्विजहस्त एव ।
 साग्निसामगादीनामग्न्यसन्निधौ सव्यादिनादैवपित्राकरयोर्विक-
 लपः । निरग्नीनान्तपामप सव्यादिनादैवद्विजकर एवेति सिद्धम् ।
 यत्तु पितृयः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमानिति कात्यायन-
 वाक्यम् । तस्य सामगपरत्वेऽयमर्थः । पित्रादेव पितृमातामहश्राद्धे
 यः पङ्क्तिमूर्धन्यः प्रथमोपवेशितदैवद्विजद्व्युत्तर्यः । शाखांतरे तु पैठी-
 नसिः । पितृपङ्क्तिषु मूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमानिति प्राग्दर्शितं ।
 नन्वग्नौकरणम् किंप्रतिश्राद्धं किंवैकमिति । तदुक्तम् । दैवपू-
 र्वंहितत्कुर्यात्पितृभ्यस्तदनन्तरम् । कात्यायनोपि । मातामहस्य-
 भेदेपि कुर्यात्तैव साग्निक इति । अस्यार्थः पूर्वमुक्तः । माधवीये दैव-
 द्विजकरपक्षे मातामहपक्षावपि पृथग्द्वितीयमग्नौकरणमिति । पा-
 रिजाते तु । मातामहपृथक् श्राद्धपक्षे तत्पक्षावरणौकरणं । अग्नि-
 सन्निधौ साग्निः कुर्यादिति । एतदाचाराभावाच्चिन्तरं । आश्व-
 लायनविषयं वा होमद्वयम् । वाजसनेयिनां चैक एव होमः ।
 तथा । वैश्वदेवेयदैकस्मिन् भवेयुर्वा दयो द्वौ वा । तदैकपाणौ हो-
 तव्यं स्याद्विधिविदितत्वेति वाक्ये वैश्वदेवद्व्युत्तरस्य पितरोपलक्ष-
 णत्वेनैकपाणावेव न होमद्वयमिति । तथा वृहद्याच्चैकः । मा-
 तामहेषु योददद्यादग्नौकरण आहुती । निराशाः पितरस्तस्य पैशा-

चंश्राद्धमुच्यतइति । यद्वासाग्नेहभयत्र निरग्नेरेकत्रेतिव्यवस्थे-
साविरोधः ।

मू० हुतशेषन्दत्वा पात्रमालभ्य जपति
पृथिवीतइति ॥ ३ ॥

पात्रमित्युद्देश्य गत मेकत्वमविवक्षितम् । ज्योतिष्टोमे दशा-
पवित्रेण ग्रहसंमार्ष्टीतिवत् । अतःसर्वपात्रालम्भः । (१)कांश्यपा-
त्रपरिमाणं स्मृती । पञ्चाशत्पलिकं कं.स्यंद्वाधिकम्भोजनायवै । गृ-
हस्थैस्तुसदाकार्यं मभावेहेमरूपयोरिति । आलभ्यजपतीति नम-
न्वान्तर आलम्भः । अत्रसंशयः । किंहुतशेषमात्रन्दत्वा पात्रालम्भ
उतसर्वान्नंपरिविष्येति । उभयवाक्यदृष्टेः । तथा । स्कान्दे । विप्र-
पात्रे पृथिवीतइति चान्नाभिमन्त्रणम् । इदमन्त्रञ्च साङ्गुष्टं ततो-
न्नपरिवेषणम् । याज्ञवल्क्योपि । हुतशेषम्प्रदद्यात्तु भाल्लनेषुसमा-
हितः । यथालाभोपपन्नेषु रौप्येषुतुविशेषतः । दत्वान्नम्पृथिवी-
पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणमिति । साग्निःपूर्वम्परिविष्य हुतशेष-
न्दत्वा पात्रमालभेत निरग्निस्तुहुतशेषन्दत्वा न्नंपरिविष्य पात्र-
मालभेत । अन्नेषुपरिष्टेषु हुतशेषन्ददत्यथेतिवचनादित्येके ।
तन्न । साग्निर्हुतशेषंदत्त्वैवपरिवेषयेदितिक्रमस्य शौनकोक्तत्वात् ।
तथा । हुत्वाग्नेनौपरिविष्टन्तु पितृपात्रेष्वनन्तरम् । निवेद्येवापस-
व्येन परिवेषणमाचरेदिति । हुतशेषमपसव्येन निवेद्येत्यन्वयः ।
यदुक्तं निरग्निर्हुतशेषंदत्वान्नम्परिविष्य पात्रमालभेतेतितन्न ।
अन्नेषुपरिविष्टे ष्विति वचनस्यवैयर्थ्यापत्तेः । ततश्चसाग्निर्हुतशे-
षंदत्वा न्नम्परिविष्य व्यस्तपात्राणिभ्यांपात्रमालभेत । निरग्निं रन्ज-

(१) भोजनपात्रे पलाश पत्रमध्यपर्णं वर्जितम् हेमाद्री, पलाशेभ्यो विनानस्युः
पर्णं पात्राणि भोजने अपि वा क्वां स्य पात्रेषु देवैः पात्रं च वोहविः ॥

परिविष्य हुतशेषन्दत्वा तथैवपात्रमालभेतैत्यर्थः । विप्रपात्रे पृथि-
वीतद्वतिवाक्त्रे एतत्तेऽन्मपरिवेषणमित्यत्रान्नशब्दो योगेनव्यञ्जन-
परस्तेननान्मपरिवेषणस्य पात्रालम्भानानन्तर्यविरोधः । तथापु-
राणसमुच्चये । भाजनालम्भनङ्कुर्याद्दत्त्वाचान्नंयथाविधीति । (१) व्य-
स्तपाणित्वपात्रे । दक्षिणान्तुकरं कृत्वा वामोपरिनिधाय च । दैवंपा-
त्रमथालम्भ्यपृथिवीतेपात्रमुच्चरेत् । २ दक्षिणोपरिवामञ्चपितृपात्र-
स्थलम्भनमिति । अत्र के हुतशेषन्देवपात्रे नपुनर्देयमिति । तथायमः ।
अग्नौकरणशेषन्तुपितृ पितृप्रतिपादयेत्प्रतिपाद्यपितृणान्तुनदद्या-
द्द्वैश्वदेविके । शौनकोपि । हुत्वाग्नौपरिशिष्टं त्विति प्रागुक्तम् । वायुपु-
राणेपि । हुत्वादेवकरेणाग्निं शेषंपितृ निवेदयेत् । नहिस्मृताः शेष-
भाजोविश्वेदेवाः पुराणगैरिति । अन्ये त्वविशेषात्सर्वेभ्योदेयमि-
ति । सूत्रकारोपि । देवपूर्वश्राद्धमिति । अत्रोच्यते । आदेयदुक्तं न देय-
मिति तन्न । वाक्यार्थानवबोधात् । तथाहि । अग्नौकरणशेषन्तु
पितृप्रीत्यपिशब्दाद्देवेष्वेवपिशेषदानोपपत्तेः । पितृणाम्प्रतिपाद्यवैश्व-
देवेनदद्यात्किन्तुप्राग्देवे ततःपि अद्वैत्यर्थोपलभ्येष्टः । यदुक्तं हुत्वा-
ग्नावितिवाक्यं तत्साग्निविषयम् । यदप्युक्तं हुत्वादेवकरेइति
तत्रदेवेहुत्वाशेषम् पित्रे दद्यान्नतुवैपरीत्येत्यर्थः । अतीर्थानव-
बोधादित्युक्तम् । नेतरः । उक्तहेतोः साग्निनिरग्न्योर्विशेषावगतेः ।
न चोभयवाक्यसत्यविशेषोयुक्तः । कुत्रचिद्विषयान्तरस्यादृष्टेः । तत-
श्चसाग्नेरग्निहोमोत्तरं हुतशेषदानं पितृपात्रेष्वेव । निरग्नेर्देव-
करं होमि पितृपात्रेष्वेव पितृकरहोमेतु निरग्नेर्देवादिसर्वपात्रेषु

(१) प्रचेताः उत्तानंदक्षिणं सव्ये नीचम्पात्राण्युपस्पृशेत् ॥

(२) पित्रे तु विशेषः उत्तानेनतुहेस्तं नकुर्वीदन्नावगाहनं ॥ असुरंतद्विच्छाद-
मपितृणां प्रीतिष्ठतेरिति विष्णुः ॥

हुतशेषदानमिति सिद्धम् । तथा शाकलायनः । हुतशेषं प्राग्देवे दत्त्वा
पश्चात्पितृभ्यो दत्तम् । कात्यायनोपि । विप्रपाणी ततो हुत्वा दद्याच्छे-
षं पृथक् पृथक् । देवानामादितः क्रत्वा पितृपात्रेषु च क्रमात् । दृष्ट-
मनुः । दैवपूर्वयतः श्राद्धं तस्माद् दद्यात्पितृभ्यः । अग्नौकरणशेषञ्च
देवानामादितः क्रमात् । वैश्वदेवादितः सर्वे विकारं पिण्डवर्जितम् ।
अग्नौकरणशेषञ्च तद्दद्याद् वैश्वदेविके । धर्मप्रदौपेपि । कुशेषू-
त्तानपाणिस्तु जुह्याद् वै घृतस्रुतम् । शेषं देवाय दातव्यं पितृभ्यस्तद-
न्तरमिति । साग्निर्देवपूर्वं दद्यान्निरग्निर्नैत्यविरोध इत्येके ।
एवं दत्त्वा पिण्डार्थमवशेषयेत् । तथा हारीतः । ऊतोच्छिष्टं ब्राह्म-
णेभ्यः पिण्डार्थमवशेषयेत् । धर्मप्रदौपेपि । अग्न्यभावे तु विप्रस्य
हस्ते ऊत्वा तु दक्षिणे । शेषयेत्पितृविप्रार्थं पिण्डार्थं शेषयेत्तथेति ।

मू० वैष्णव्यर्चा यजुषावांगुष्ठमन्नेव गा-
ह्यापहता इतितिलानवकीर्येति ॥ ४ ॥

वाशब्दो समुच्चये । (१) वैष्णवी ऋगिहं विष्णुरित्यादिका । (२) य-
जुश्च विष्णो हव्यं रक्षेति ततो रेकतरेणानखं द्विजांगुष्ठमन्ने निवे-
श्यापहता इत्यनेन तिलाग्रात्पितृभ्यः समन्तात् प्रदक्षिणादिक्रमेण विक-
रेदित्यर्थः । निरङ्कुष्ठं हि पितृणामनोपतिष्ठत इति वाक्यात् ।
नोपतिष्ठत इत्यासुरं भवतीत्यर्थः । तथायमः । निरङ्कुष्ठं यच्छ्राद्धं
वहिर्जालुचयद्वुतम् । वहिर्जालुचयद्वुतं सर्वदेवासुरभ्यवेदिति ।
अत्रैके तिलान्नपात्रेष्वेवावकिरति तन्न । तिलान् सर्वत्र नि-
क्षिप्य पितृपात्रेषु वर्जयेत् । पितृपात्रं तिलान् दद्यान्निराशाः पित-
रोगता इति वक्र्यात् । पराशरोपि । सर्वदा च तिलाग्राह्याः श्राद्ध-

(१) नियताक्षरपादावसाना ऋक् ॥

(२) अनियताक्षरत्वं अपादावसानत्वं यजुः ॥

कालेविशेषतः । पात्रेषुप्रतितान् दृष्ट्वा निराशाः पितरोगतादृति ।
यत्तु ततोमधुघृताक्तु सोष्णमंनन्तिलान्वितं । गृहीत्वा देवती-
र्येन प्रणवेनैव तत्पुनः । एतद्वो अन्नमिच्छुक्ता विश्वेदेवांस्तुभोजये-
दित्ताव तिलान्वितत्वमन्नस्योक्तं तद्वै श्वदेवविषयं वा । तथासा-
त्ये । उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां मां हत्वा परिवेषयेत् । प्रशांतचित्तः
सतिलं दर्भपाणिरशेषत इति । सतिलमन्त्रहस्तद्वयेन परिवेष-
येन्नैकेनेत्यर्थः । तथा एकेनपाणिना दत्तं शूद्रादन्नं न भक्षयेत् ।
पुराणोपि । नापवित्रेण हस्तेन नैकेन विनाकुशान् । नायसेनायसे-
नैव श्राद्धे तु परिवेषयेदिति । आदरायसे सप्तमी । तत्पात्रे न्नं न धा-
र्यमित्यर्थः । सौवर्णराजताभ्याञ्च खड्गेनौदुस्वरेण वा । दत्तम-
क्षयतां याति फल्गुपात्रेण वा अन्यथेति वाक्यात् । फल्गु उदुस्वरः ।
पवित्रेणोति सपवित्रकरः स्वयम्परिविषयेदित्यर्थः । फलस्यानन्ता-
ताप्रोक्ता स्वयन्तुपरिवेषणे इति वायुवाक्यात् । यत्तु परिवेषणं
प्रशस्तं हि भार्ययापितृभृतये । पितृदेवमनुष्याणां स्त्रीसहायायतः
स्मृतेति । तदग्न्यापेक्षया स्वाशक्तौ वावेदितव्यं । न विनाकुशानिति
कोवलनिषेधः । हस्तेदत्त्वा तु यः स्त्री हं व्यञ्जनं लवणादिकं । दाता-
रो नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते तु किलिषं । घृतं वायदिवा तैलं विप्रो दद्या-
न्न खल्व्युतम् । यमस्तदशुचिं प्राह तुल्यं गोमांसमक्षयमिति वाक्यो-
त् । कात्यायनोपि । दर्व्यादेयं श्रुतान्नञ्च समस्तव्यञ्जनानि च ।
अपक्वं स्नेहं पक्वं स्ना न तु दर्व्यादिदाचन । स्नेहात्तञ्च तथाऽपक्वम् ।
दर्व्यायोदातुमिच्छति । सभूय हांसुरापञ्च सस्ते यौगु रतत्पगः ।
यस्योपि । चतुः श्रोतसमायुक्तो हस्तेनोन्मार्जयेद्घृतम् । उभाव-
धो ब्रजेयाताम् दाताभोक्तानसंशयः । उन्मार्जनं शोधनम् । स्तुतं-
नखैश्चतुर्भिश्च यो दद्यात्पाणिना घृतम् । दाता पुण्यं न वाप्नोति भो-

क्तापापशतमृजेदिति । अपहताङ्गति पितॄ एव नदैवे खतएवरक्षो-
 घ्नत्वादितिकर्कः । तूष्णीयवान्विकरेदित्यन्ये । अत्र यद्यप्यग्नादि
 कल्पनं नोक्तं तथापीदमग्न मिमात्राप इदमाज्य मिदंहव्य मित्य-
 न्नादिकल्पनङ्कार्यमा तथाकात्यायनः । उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां पात्रं-
 धृत्वा तु तन्हुठम् । मोचयेद्दक्षिणं हस्त मग्नन्तत्कल्पयेत्सदा । तथा ।
 स्पर्शनान्ते स्पृशेदग्नम् न कल्पान्ते बलिं हरेदिति । अन्नकव्यादि
 नोच्चरेदिति कश्चित्तन्न । विष्णो हव्यञ्च कव्यञ्च ब्रूयादन्तेति वैक-
 मादिति मनूक्तेः । पुराणसमुच्चये । हव्यं दैवे समुच्चार्य पितॄणां क-
 व्यमेव च । कव्यं स्योच्चारणादेव प्राप्नुयुस्तृप्तिमुत्तमां । कव्यादापित-
 रः प्रोक्ता स्तस्मात्कव्यमप्रकीर्तयेदिति । ननु किं परिवेषणे सव्यः-
 पसव्यविधिरस्ति न वेति । तत्रास्तीत्येके । तन्न । उभयत्र सव्ये न-
 विधेः । तथाकाष्णीजिनिः । अपसव्ये न कर्तव्यं पितॄङ्कृत्यस्विशेषतः
 अग्नदानादृते सव्य मेवं मातामहेष्वपि । भुजवजोपि । सर्वकर्म-
 पसव्ये न पितृकर्मणि कुर्वता । अग्नदानादृते कार्यं तद्वद्विप्रविसर्ज-
 नमिति । तथा । एकपक्त्युपविष्टानाम् विप्राणां श्रद्धाकर्मणि ।
 भक्ष्यं भोज्यासनन्ददया द्विपरीतन्तुनिःफलम् ॥

मू० उणा०९ स्विष्टमन्नं दद्यात् ॥ ५ ॥

उणामिति पर्युषितापूपादिनिवृत्त्ययम् । तेन स्मृत्युक्तमपि प-
 र्युषितमपूपादि आह्ने न दद्यादित्यर्थः । तद्वधिश्च । यवगोधूमजंसर्वं
 पायसञ्चैव विक्रियात् तत्पर्युषितमप्यदं स्नेहात्तज्जैव यज्ञवेदित्यादि ।
 पर्युषितमप्यशुक्तं देयमित्येके । तथायमः । अपूपाश्च करम्भाश्च ।
 घानावटकसक्तवः । शाकमांसमपूपञ्च घृतकेसरमेव च । यवागुः पा-
 यसञ्चैव यज्ञान्यत्स्नेहसंयुतम् । पूर्वे पर्युषितमभोज्यं भुक्तञ्चेत्परिव-
 र्जयेत् । देवलोपि । अभोज्यं प्राज्ञराहारं शुक्तं पर्युषितञ्च यत् ।

अत्रब्रीह्यादिषु अपूपभक्षणार्थं पुनरूपोक्तिः । शङ्खोपि । दधिभ-
 द्यञ्चशुक्तेषु सर्वस्यदधिसंभवम् । ऋचीसपक्वभक्ष्यस्या त्सर्पियुक्त-
 मितिस्थितिरिति । तन्न । अभुक्तपर्युषितस्य दृष्टादिदोषोपहतत्वेन
 नित्यभोजनविषयत्वात् । तेषामप्युष्णानामेव श्राद्धोपयोगात् ।
 तथाआदित्ये । विविधम्पायसंदद्या इक्ष्याणिसुवह्निच । लेह्यं
 चोष्यं तथापेयं मुष्णमेवफलंविना । वायौ । भक्ष्याण्येवकर-
 म्भाश्च द्रष्टृकाघृतपूरिकाः । कृशरामधुसर्पिश्च पयःपायसमेवच ।
 स्निग्धोष्णानिचयोदद्या दग्निष्टोमफलंलभेदिति । करम्भादधि-
 सक्तवः । द्रष्टृकाः कासारखण्डाः । कृशरस्तिलकल्कयुक्तौदनः ।
 स्विष्टमिति सुशब्देननैर्मल्यं विविधत्वञ्च दर्शयति । तथायमः ।
 ततोविशदमन्नाद्यं भोजयेत्प्रयतोद्विजान् । अन्नंसूपंघृतंशाकं मां-
 सन्दधिपयोमधु । धानाश्चमधुसंयुक्ता इक्षूंश्चैवसगोरसान् । शर्करां-
 फलमूलञ्चसर्वन्दद्यादमत्सरीति । मनुरपि । भक्ष्यंभोज्यञ्चविविधं
 मूलानिचफलानिच । देयानिचैवमांसानि पानानिसुरभीणिच ।
 विविधमित्येकान्ननिषेधः । ततोऽग्नवहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनभक्ष्य-
 वत् । चीष्मंपेयसमृद्धन्तु यथाशक्त्युपकल्पयेदितिवाक्यात् । अन्न-
 मित्तादनीयम् । अन्नमितिपक्वसंज्ञावा सस्यंक्षेत्रगतप्राहुः सतुषं-
 धान्यमुच्यते । आमन्त्रं सतुषंक्षेत्रंपक्वमन्नमुदाहृतमितिवाक्यात् ।
 तेनसंभवेसत्तग्रामान्नादिक न्नदेयमित्यर्थः । दद्यादिति यथोक्त-
 संकल्पवाक्यं न्दर्शयति । अत्रैके । अर्घ्येक्षययोदकेचैवेति कात्तग-
 यनेनान्नदाने तन्नस्यदर्शित्वा दद्यात्पितृपितामहप्रपितामहा-
 मुकशर्माण इत्त्यादुच्चार्यतृतीयस्तृतीयोऽंशं स्तेभ्य स्वधेत्तिमं-
 त्रेणदद्यादिति । अन्येत्वन्नंवासावेतत्तद्रूप्युद्दिश्य भोजयेदि-
 त्तिशांखायनोक्ते रमुकामुकगोत्रै तत्तुभ्यमन्नंस्वधानम इतिब्राह्मो-

तेष्व । पृथगुद्दिश्यदद्यान्नतन्नेयेति । एवं सत्यस्मत्पितरमुकशर्म-
 न्नस्मत्पितामहास्मत्पितामहेत्यादि पृथक्पृथगुद्दिश्य वाक्यान्ते
 इदमन्नसंघृतादि वःस्वधानमद्वत्तुभयथा वाक्यमुचितमित्तरा-
 भाति । तन्नपार्थक्ययोरुपदेशात् । अथच ब्राह्मणावित्तसंपत्ता वे-
 कौकस्यापिते त्रयः । एकोवैकस्वभोक्तव्य स्वयाणामेकएववेतिवाक्या
 त्पृथग्द्विजपक्षेपृथगुपदेशः । त्रयाणामेकद्विजपक्षे तन्नेयेत्यविरो-
 धः । अत्रैके इदमन्नं वःस्वधेतिसंकल्पे नममेतित्यागंनकुर्वन्ति-
 तन्न । स्वसत्तानिवृत्तेऽतत्त्वात् । तथाअत्रिः । हस्तेनमुक्तामन्नाद्य-
 मिदमन्नमुदीरयेत् । स्वाहेतिचततःकुर्यात्स्वसत्ताविनिवर्त्तनं ।
 सम्बन्धगोत्रनामानि इमन्नन्ततःस्वधा । पितृक्रमादुदीर्यते स्व-
 सत्ताविनिवर्त्तयेत् । धर्मप्रदीपेपि । ततोन्नं पितृदेवेभ्यः संकल्प-
 चयथाविधिः । दत्तंयद्दास्यमानंतत् आत्मेनममेतिच । एतत्सं-
 कल्पोदकंहस्ते नदेयम् । तथाधर्मप्रदीपेपि । सिद्धान्तस्युसंकल्पो
 भूमावेवप्रदीयते । हस्तेषुदीयमानंयत्पितृणांनोपतिष्ठते । भूमि-
 र्जनित्री सर्वेषांभूतानांचविशेषतः । तत्रोपतिष्ठतेन्नंतु नचहस्ते-
 कदान्नन । स्मृतिमंजरीकारोपि । दीपमन्नंचपिण्डश्च भूमौदद्या-
 द्विचक्षणः । पूर्वदानानिविप्राणां करेदद्याच्चदक्षिणे । तथा । ति-
 लदर्भसमायुक्तं तोयंभूमौप्रदापयेत्पात्रस्यसन्निधौपितृदेवेयद-
 समन्वितं । वैश्वदेवस्यवामोरु पितृपात्रस्यदक्षिणे । संकल्पोदक-
 दानंस्यानित्यश्राद्धंयथाविधीति । अकृतेन्नसङ्कल्पेन्नद्विजानस्पृशे-
 युः । पात्रञ्चनोदरेयुः । तथाअत्रिः । असङ्कल्पितमन्नाद्यम्पाणिभ्यांयदु-
 पस्पृशेत् । अभोजंरतद्भवेदत्तंपितृणांनोपतिष्ठते । अकृतेत्त्वंनसङ्क-
 ल्पेयपात्रञ्चोदरेद्विजः । वृथाश्राद्धमवाप्नोति दाताचनरकं व्रजेदि-
 ति । सङ्कल्पोत्तरमपोशाना त्प्रागंनंनगृह्णीयात् । तथातत्रैव ।

अनन्दत्तं न एह्लीयाद्यावत्तोयं न सम्पिबेत् । अपीत्वामर्दितं चांनं भु-
जने किल राक्षसाः । तथा हस्तेनान्नं न एह्लीयां द्यावत्तोयं न सम्पि-
बेत् । अपीत्त्वामर्दयेदन्नं निराशाः पितरोगताः ॥

मू० शक्तावा ॥ ६ ॥

वाशब्दोऽभावविकल्पे । स्थिष्टाभावे यथाशक्तिदद्यादित्यर्थः । अ-
वाप्यशक्तौ मांसगोधूमादे रावश्य कर्तव्यं बोध्यं । तथास्कान्दे । श्राद्धे-
मांसं न यो दद्यान्न श्राद्धातिकृतकृतः । नरकाह्वावुभौ श्रौत स्मार्त-
कर्मविलोपनात् । दृढदद्यान्नवत्क्योपि । विनामांसेन यच्छ्राद्धं कृत-
मयत्नतश्चवेत् । क्रत्यादाः पितरो यस्या दलासे पायसादयः । जात-
कर्ण्योपि । दारवान्यो द्विजः श्राद्धे दद्यान्मोमांसमध्वरे । सदुरात्मा
दुराचारो वेदमार्गस्य दूषकः । स्कन्दसंवादे । रोमाणि कूर्मपृष्ठे च
वृणाञ्चेच्छृङ्गसंभवः । व्योमनश्चेन्मुष्टिनाघातः सास्थि चेद्रक्तपाव-
पुः तदैव तिष्ठते स्कन्दः । तं श्राद्धं निरामिषम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्रा-
द्धं देयं हि सामिषम् । अभोज्यं विप्रान्नं श्राद्धे मांसमन्यासु वर्जयेत् ।
स्वयमश्रातिवामूढः स याति नरकं ध्रुवम् । अत्रिः । अगोधूमञ्च-
यच्छ्राद्धं कृतमयत्नतश्चवेदिति । अत्र । फलमृत्लाशने मध्येर्मन्य-
न्नानाञ्च भोजनैः । न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनादिति म-
नूतोः । सुन्यन्नम्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधुप्रधानं शू-
द्रस्य सर्वं ग्रामविरोधियदिति पुलस्त्याद्युक्तं च । सुन्यन्नप्राधान्यावगमा-
न्मांसं क्षत्रियविद्धिप्रयम् । न विप्रस्येत्येके । क्रत्यादिलब्धमांसेन श्रा-
द्धम् न प्राणिहिंसापूर्वकमिति । तथामनुः । नाकृत्वा प्राणिनां हिं-
सां मांसं मुत्पद्यते क्वचित् । न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विव-
र्जयेत् । ममुत्पत्तिञ्च मांसस्य बध्नवन्धौ च देहिनाम् । प्रसमीच्यान-
वर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणम् । भारतेभ्योऽपि । न हि मांसं तृणा-

तकाष्ठा दुपलाद्वापिजायते । हत्वाजन्तून्भवे मांसं तस्मात्तत्परि-
वर्जयेत् । एकस्यक्षणिकादपि रन्ध्रं प्राणैर्विद्युज्यते । अहोमांस-
स्यदौरात्त्य' प्रत्यक्षमिह दृश्यते । किञ्च । यूपज्जित्वापशुं हत्वा
कृत्वा सधिरकर्दमं । यदेव दृश्यते स्वर्गे नरके केन गम्यत इत्यन्ये ।
कलिविषयीमांसनिषेधो विधिस्त्वन्यविषय इति । तथा अज्ञतागो
पशुश्चैव श्राद्धे मांसन्तथा मधु । देवरेण सुतोत्पत्तिः कलौ पञ्चविवर्ज-
येदित्यपरे । देशविषयो निषेध इत्यन्ये । तस्माच्छ्राद्धे मांसनिषेध-
इति । अत्रोच्यते । यदुक्तं मुन्यन्नं ब्राह्मणस्येति प्रधान्यान्मांसं-
क्षत्रियविडिष्यं न ब्राह्मणस्येति । तन्न । मांसादुक्तं तस्मात्तद्वै-
मुन्यन्नादिप्राधान्यापपत्तेः । तथा आचरेयः । सुवन्नान्नामिषमाध्वीकै
विप्रद्विजजघन्यजाः । श्राद्धं विदधुरसति द्रव्ये यसति वा परैः । मा-
ध्वीकं मधु । द्विजौ क्षत्रविशौ । जघन्यजाः शूद्राः मांसादिद्रव्ये-
ऽसति मुन्यन्नादिभिः क्रमादिप्रादयः श्राद्धं कुर्युः सति तु मांसादे-
तेनैव । तथा उद्भयातातपः । मुन्यन्नामिषमध्वाज्यै रभावे प्रोक्त-
वस्तुनः । क्रमादिप्रादिभिर्वर्णैर्विधेयमिति शशुनः । परमान्ने-
न मांसेन शाकैर्मधु उतादिभिः । सर्ववर्णैः प्रकर्तव्यं श्राद्धं वै चित्तरा-
ठ्यतः । वृद्धमनुरपि । मुन्यन्नैर्ब्राह्मणाः श्राद्धं सामिषैर्वाहुसम्भवाः
उरग्यामधुना कुर्युः शूद्रा मूलफलादिना । असम्भवे प्रकर्तव्यं मेतरे-
वहिकेवलम् । सर्ववर्णैस्तु कर्तव्यं सामिषंसतिसम्भव इति । यच्चाप्युक्तं
प्राणिहिंसापूर्वक एव श्राद्धे मांसनिषेध इति । तदपि न । सामान्य-
हिंसाया अग्नौ गोमयीय पशुहिंसाविधिवद्विहितहिंसया ब्राधोपप-
त्तेः । तथा जावालः । हिनस्तया पशून् श्राद्धं मुद्दिश्यैव सपापभाक्
श्राद्धापदे गतो हिंसा मपि श्राद्धे न दृष्यति । स्कां देपि । अर्धदेवपिशु-
नां हि यो हिनस्ति पशून् द्विजः । स यज्ञफलमाप्नोति ते च यान्ति पराः-

कृतिम् । स्वार्थमन्नम्चेद्यत्तु योहिनस्तिष्ठथापशून् । एकाकौसि-
 षमन्नाति त्रयस्तेयान्तिरौरवम् । भीष्मोपि योहिंसकानिभूतानि
 हिनस्त्यः तमसुखेच्छया । कृष्णद्वैपायनः प्राह स्वावरत्वंसगच्छति ।
 अत्रिरपि । मधुपर्कैव सीमेव दैवेपितृवकर्मणि । अत्रैवपशवो
 हिंस्या नान्यत्वेतिकथञ्चन तथा । यज्ञार्थम्पशवोवध्याः पुत्रार्थे-
 परयोषितइत्यादिवाक्यात् । यदपिकलिविषयोनिषेध इतितद-
 पिन । कलिविषयविधायकवाक्यैस्तद्वचनस्यवाधात् । तथाजा-
 त्कुर्यः । मांसयुगेषु सर्वेषु यज्ञश्राद्धार्थमाहृतम् । श्राद्धोपयमनेय-
 ज्ञे कलौतच्चविशिष्यते । सुमन्तुरपि । कुतर्कोपहताविप्राः कलौचे-
 त्यान्निरामिषम् । तृप्तिनेच्छन्तिपितरस्तस्यश्राद्धे कदाचन । पैठीन-
 सिः । परमानं कालशाकं मधुमांसं दृतस्ययः मुन्नान्नानिति लाविप्राः
 प्रकृत्वाहविरष्टधा । शस्तान्यष्टौतु सर्वेषांयुगेषुमुनिसत्तमाः । पितृ-
 णां देवतानाञ्च दुर्लभानि कलावधीति । निवभ्यान्तरेचैतद्वाक्य
 निर्मूलत्वप्रतिपत्तेश्च । तथा । गोमेधोनरमेधश्च अक्षतागोपशुस्तथा ।
 देवराक्षसुतोत्पत्तिः कलौपञ्चविवर्जयेत्इति पराशरोक्तेः । यत्तु
 देशविषयोनिषेध इतितदपिन । मध्यदेशादौ जिह्वालुतया ऽवि-
 हित मांसमन्नणोपलब्धेः । नचदेशविषयः शक्यतेवक्तुं । देशभेद
 विषयस्यनिरासात् । तथा वृद्धप्रचेताः । नयुगानांनदेशानां
 नविप्राणां द्विजोत्तमाः धर्मशास्त्रेषु वैभेदा दृश्यन्ते मांसमन्नणौ । देश-
 देशभेदे श्राद्धे दृश्यमाणत्वाच्च । तस्माद्विहित हिंसादौ श्राद्धादि-
 कर्मसु च मांसमन्नणविधिर्नेतरचेतिसिद्धः । तथामनुः । प्रोक्षित-
 म्मन्त्रयेन्मांसं ब्राह्मणस्य च काम्यया । यथाविधिनियुक्तस्य प्राणाना-
 मेवचात्यये । याज्ञवल्क्योपि । प्राणात्यये तथा श्राद्धे प्रोक्षितं द्वि-
 जकाम्ययेति । भक्ष्यञ्छागादिविहितमांसं । देवलः । पञ्चपञ्च-

नखाभत्या धर्मतः परिकीर्तिताः । गोधाकूर्मः शशोविश्व शङ्ख-
 कश्चेतितेस्मृताः । धर्मतइतिप्रोचितादौ । नचायमपूर्वविधिः ।
 रागप्राप्तेः । नापिनियमः पक्षेऽप्राप्तेः । अतोव्रगोधादि पञ्चका-
 तिरिक्त पञ्चनखनिषेधाधिका परिसंख्येति । तथारामायणे ।
 शशकःशङ्खकोगोधा सेधाकूर्मश्चपञ्चमः । पञ्चपञ्चनखाभत्या ।
 नभत्यावानरानराइति । एतच्च श्वादुग्रपलक्षणम् । ननु किम्प्रो-
 चितादौ नियमःपरिसंख्येति । परिसंख्येतिब्रूमः । पक्षप्राप्तौ-
 नियमविधानात् । यतु स्वरुच्यःक्रियमाणेतु यत्रावश्यङ्क्रियाभ-
 वेत् । नियमःसोढविज्ञेयः श्राद्धेमांसाशनंयथेत्यत्रनियमोङ्गी-
 कृत संशब्दार्थरूपनिवृत्तिफलकत्वा देकरूपत्वमेव तयोरित्यवि-
 रोधः । अतोत्रश्राद्धशब्दस्येःपलक्षणत्वे प्राणात्ययादिचतुष्टये परि-
 संख्यैवयुक्ता । तथावृहस्पतिः । रोगीनियुक्तविधिवद्भुतम् विप्रवृ-
 तस्तथा । मांसमदराच्चतुर्द्वेषा परिसंख्याप्रकीर्तिता । अतेऽन्यथा-
 तुयोश्नीया द्विधिंहित्वापिशाचतां । यावन्तिप्रशुरोमाणि तावत्प्रा-
 णोतिमानवइति । रोगीतिप्राणाऽत्ययोपलक्षितः । नियुक्तश्राद्धे
 विधिवद्भुतम् प्रोचितादि । विप्रवृतो द्विजकामनयाऽभ्यर्थितः ।
 परिसंख्येत्यभक्षणसंकल्पव्यावृत्तिः । तेन यथोक्तकृताभक्षण निय-
 मस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः । तथा । यथाविधिनियुक्तश्च मांसंनाशना-
 तिमानवः । सप्रेत्यप्रशुतांयाति संभवानेकविंशतिमिति वा-
 क्यात् । सङ्कल्पश्च । श्राद्धवर्जंययोमांसम् नभोक्तव्यङ्कदाचन ।
 त्यजेच्चेदितिसन्ध्याय परयापातनंभवेदिति काष्णार्जिन्युक्तेः ।
 ईश्वरसम्वादेपि । ब्रह्मचारीयतिमांसं सत्यजेत्स्त्रीपतिंविना ।
 श्राद्धवर्जमथान्योपि मन्त्र्यजेत्तपसःकृते इति । तस्माच्छ्राद्धादौ मां-
 संभक्ष्यमेवेत्युक्तं । यत्तु प्रोचिताभ्युचितमांसं तथाब्राह्मणकाम्य-

या । अल्पदोषमिति ज्ञेयम् विपरीते तु लियत इति महाभारत-
वाक्यम् । तदेव विधिना कुर्यात् स्वर्गं प्राप्नोति मानव इत्यपि तत्र ।
हवियोऽक्षितस्मन्तैः प्रोक्षिताभ्याक्षितभुवि । वेदोक्तेन प्रकारेण
पितृणाम्प्रक्रियासु च । पितृदैवतयज्ञेषु प्रोक्षितं हविरुच्यते । वि-
धिना वेददृष्टेन तदुक्तान्येन दुष्यतीति यमवाक्यं । सर्वेषामेव मां-
सानां महान्दोषास्तु भक्षण्ये । निवर्तने महापुण्य मिति माह प्रजा-
पतिरिति । यच्च भारतवाक्यम् भक्षण्येन महान् दोषो निवृत्त्या-
पुण्यमुच्यत इति तदुभयमपिश्राद्धादे रन्यत्र जिह्वालतया भक्षण-
विषयं । तथा स्कन्दपुराणे । यत्र यत्र निषेधो हि श्रूयते मांसभक्षण्ये ।
जिह्वालान्प्रतिसृज्यो तत्तूक्तविधिना श्रुतां । तथा । प्रयान्ति न-
रकंधोरं मांसमश्नन्ति ये नराः जिह्वालान्प्रतिदोषीयं न दोषो वि-
धिना श्रुतामिति । यच्च वृहस्पतिवाक्यम् । रोगार्तोभ्यर्थितो-
वापि मांसं नान्श्नन्त्यलोलुपः । फलमप्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधफल-
स्य चेति तच्छ्राद्धे ब्रह्मचारिविषयम् । तथा मनुः । ब्रतवद्दैवदैवत्ये
पित्रोर्कर्तव्यं यथैव । प्रकाममर्थितोऽश्रीयाद्ब्रतमस्य न लुप्यत इत्ये-
कमभिधायां ब्रतवद्विषयदर्शनस्य विधानात् । अलोलुप इत्यनेन
तद्विप्रयावगमाच्च तथा । सतर्पाति तपो जस्रम् यजते च ददाति-
च । मधुमांसं निवृत्तोऽयः प्रोवाचेदं वृहस्पतिः । जैमिनिरपि । ब्रह्म-
चर्यमुपास्यैव ये कृत्वा दारसङ्ग्रहम् । सन्यसेन्नाधिकारस्य न्मांसं वि-
धिवदन्यत इति । अन्यत इति दारसंग्रहोऽदूर्ध्वम् विधिवन्मांसभक्ष-
णाधिकार इत्यर्थः । तथा मनुः । न मांसभक्षण्ये दोषो न मद्ये न च मै-
थुने । प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफलेति । मांसमद्यमैथुनेषु
विहितेषु भक्ष्यभोज्यान्पानाभिगमनैर्भूतप्रवृत्तिस्त्वान्नदोषः ।
निवृत्तिस्तु महाफलप्रापिकेत्यर्थः । महती च सा च फलाचेति व्युत्प-

तेः । न च वञ्च्यत्वात्ति नैताधुः । फलफलशब्दयोः परयोः सम्यग्भाषि
 महच्छब्दस्याकारादेः स्ववक्ष्यमाणत्वात् । तथाष्टहस्यतिः । अंभू-
 न्मांसपुरोडाशे भक्षणं मृगपक्षिणाम् । पुराणे ष्वेषयज्ञेषु ब्रह्मच-
 त्सवेषु च । सौत्वामस्यांतथामहं श्रुतौ भक्षमुदाहृतम् । ऋतौ च-
 मैथुनधर्मम् पुत्रोत्पत्तिनिमित्ततः । स्वर्गप्राप्तिनिवन्तु प्रत्यवायेन यु-
 वयत इति । तस्मात्प्रोक्षितादिचतुर्षु स्मृत्युक्तसंकल्पेन मांसत्तया-
 गिनामपि गृहस्थानाम् भक्ष्यमेव मांसमिति न दोषः । अविहित-
 संकल्पेन तत्त्यागिनान्तु प्राच्यादिभक्षणं व्यदोषः । रोगार्ताना-
 मभ्यर्थितानां च ब्रह्मचारिणाम् श्राद्धादिष्वपि भक्षणं महान् दोष ए-
 वेति । अतस्त्यक्तमांसादेरपि श्राद्धे भक्षणमेवोचितमित्युक्तम् ।
 तथाचोशना । नियुक्तश्चैव यः श्राद्धे यत्किञ्चित्परिवर्जयेत् । प्रि-
 तरस्तस्य तन्मांसम् नैराश्यं प्रतिपेदिरे । देवलोपि । नियुक्तस्तु य-
 दि श्राद्धे देवे मांसं मुत्सृजेत् । यावतिं पशुरोमाणि तावन्निरयमु-
 क्कति । स्कंदे खरसंवादेपि । निवेशितस्तु यः श्राद्धे यज्ञे वापि द्विजा-
 धमः । मांसं नास्तीति निरयम् । यातिवै पशुतां न रद्वत्त्यलं स्वहुना ॥
 एवमन्नसंकल्प्यापोशनम् इत्वंकारव्याहृतिपूर्वगायत्रादि जपे-
 त् । तथाच याज्ञवल्क्यः । सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृ-
 चम् । जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरं स्तेपि वाग्यताः केचित्तु मधुम-
 ध्वितिविज्ञपंवारिधारां च न कुर्वन्ति । तन्न । उभयोरपि विधानात् ।
 तथाच प्रचेताः । आपोशानं प्रदायाथ सावित्रीं तिर्जपेदथ । मधु-
 व्याता इत्तु वस्माध्वित्येतत्त्रिकन्तथा । स्कंदेपि । आपोशानमथोदत्त्वा
 वारिधारां क्षिपेद्बुधः । नमो देवे भ्य इति च सव्ये नोदद्भुवो द्विजः ।
 अपसव्यं स्मिह्यस्तुष्टत धारां वदेत् स्वधामिति । एवं जप्त्वाऽद्विद्वी-
 करणं कृत्वा ये देवासः ये च हेत्यादि पठित्वा यथासुखममृतं जुष-

ध्वमित्युक्ताभोजयेत् । तथाचयमः । अन्नहीनक्रियाहीनं मंत्रही-
नंचयद्भवेत् । सर्वमच्छिद्र मित्युक्त्वाततोयत्नेनभोजयेत् । काच्या-
यनः । येदेवासश्चयेचेहमन्तद्वयमुदीरयेत् । मन्त्रान्तेतुततोब्रू-
यादमृतं भुज्यतामिति । पूर्वोदेवे उत्तरस्तुपित्रा इतिविवेकः । वृक्ष-
यास्तत्रत्योऽपि । यथामुखंजुगध्वंभोइति वाच्यमनिष्ठुरमिति ।
अन्नवलिदानमित्येके । नेत्यन्ये । एवंचवैश्वदेवेर्वालः पित्रेने-
त्यविरोधः । तथाच । स्पर्शनान्तेऽष्टशेदन्नं कृत्वा नान्तेवल्लिंहरे-
त् । होमस्तुमधुवातेति होमांस्तउर्कंपिवेदिति वैश्वदेवलिषदम् ।
अत्रिः ॥ दत्तेवाप्ययवाऽदत्ते भूमौयोनिक्षिपेद्वलिं तदेतन्निष्फलं दा-
ति निराशैःपितृभिर्गतैरिति पितृत्रिषयम् । पितृणांरुन्तसुत्तदृष्टे
वलिं कुर्वंतियेद्विजाः । आसुरंतद्भवेच्छ्रद्धम् पितृणांनोपतिष्ठत
इतिविशेषात् ॥

मू० अश्वत्सुजपेद्याहृतिपूर्वां गायत्रीं
सप्रणवां० सकृत्तिर्वा रक्षोघ्नीःपित्रा मंत्रान्पु-
रुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानिचपवित्राणि ॥७॥

सप्रणवांव्याहृतिपूर्वा गायत्रीमित्यन्वयः । पाठाऽर्थेन-
वाध्यते । त्राशब्दस्तुविकल्पार्थः । अशनात्पूर्वविरश्नात्सुच सकृदि-
तिव्यवस्थार्थोवा । पूर्वस्याष्टदोषदुष्टत्वात् । तथाचप्रचीताः ।
आपोशानमथोदत्त्वासावित्रीं त्रिजपेदथ । मधुवाताइति त्वचं
मध्वित्येतत्तिकनयेति । अन्नहलायुधः सकृत्तिर्वा मधुमतीर्मधु-
मध्वितिचेति पाठइति तत्तत्कंकीर्तिभिरनादृतत्वात्तज्जपस्याशना-
त्पूर्वं विधानाच्च चिन्त्यम् । रक्षांसिघ्नतीति रक्षोघ्नीमूलविभुजा-

दित्वात्कः । तास्तुकृणुष्वपाजइत्यादयः पंचचः । ऋग्विशेष-
 णत्वात्स्वीत्वं । तथाचश्रुतिः । एतान्त्र्योघ्नाप्रतिसरानपश्यत्कृ-
 णुष्वपाजइति रक्षोघ्नावैप्रतिसरांइति । पित्रमन्त्राउदीरतामि-
 त्यादित्रयोदश । सुरावन्तमित्यादिपञ्चदशपित्राइत्येके । तन्न ।
 पितरोदेवतायेषामितितद्धितेनउदीरता मित्यादिनामेवपित्र-
 त्वात् तथाच भट्टप्रदाः तद्धितेन चतुर्थ्यावा मन्त्रवर्णेनचेष्ट्यते
 देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्वलन्तुपरम्परामिति कृणुष्वपाजइतिच अग्ने-
 ष्वावर्जमुच्चरेत् सुरावन्तादिकांसर्वाम् जपेच्चपितृसंहितामित्यनेन
 सुरावन्तमित्यादीनाम्पितृसंहितात्वावगमात् पुरुषसूक्तं सहस्र-
 शीर्षेत्यादिषोडशचः अप्रतिरथमांशुः शिशानेत्यादि सप्तदश-
 द्वादशेत्यग्रे विचार्यमिदं यदिसर्वस्यापिशांतिपाठस्याप्रतिरथसंज्ञा
 सप्तदश द्वादशसंख्यावच्छेदकमप्रमाणंस्यात् तदवच्छेदकम्प्रमाणञ्चे-
 त्तर्ह्याचार्यमतभेदात् सप्तदश द्वादश संख्यायामूलस्यादर्शनादनिश्च-
 यःस्यात् तस्मान्छ्रुतिमूलत्वेन द्वादशैवेतिगम्यते तथाचश्रुतिः ब्रह्म-
 न्नप्रतिरथञ्जपेत्युपक्रम्यतस्माद्ब्रह्माप्रतिरथञ्जपत्यांशुः शिशान इत्ये-
 न्योभिरूपाद्वादशभवन्तीत्युपसंहारः अन्यानि पिण्डब्राह्मणादीनि
 तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः पुरुषसूक्तं यजुषां पिण्डब्राह्मणशांत्यर्थं
 पितृस्तवञ्चपंचैवम् गायत्रीस्मधुब्राह्मणमिति ब्राह्मादिस्तोत्र समु-
 च्चायकश्च तथाच मातृस्ये ब्रह्मविष्णवर्क रुद्राणांस्तोत्राणिविविधा-
 निच इन्द्रस्यसोमसूक्तानि पावसानांश्चशक्तित इति कस्यचिज्जपस्य
 पित्रत्वादपनव्ये नेत्येके तन्नसव्ये नेवविधानात् तथाचजमदग्निः
 अपसव्ये नकर्तव्यं सर्वंश्राद्धं यथाविधिः सूक्तस्तोत्रजपन्त्यत्वा वि-
 प्राणाञ्चविसर्जनम् किञ्चस्तोत्रसूक्तजपन्त्यत्वा पिण्डप्राणञ्च दक्षि-
 णां अह्वानान् स्वागतान्तंच विनाचपरिवेषणं विसर्जनं सौमन-

स्यमाश्लिषः प्रार्थनन्तथा विप्रदक्षिणाञ्चैव स्वस्तिवाचनकं विना पि-
 त्यमन्यत्रकर्तव्यम्प्राचीनावीतिनासदेति अत्र यदाप्यश्वत्स्वतिसामा-
 न्येनोक्तं तथापि यथोपदेशं भोक्तव्यं तथाच प्रचेताः पीत्वापोशानमशनी-
 यात्पात्रे दत्तमगर्हितं सर्वेन्द्रियाणां चापल्यं न कुर्यात्पाणिपादयोः
 बौधायनः पादेन पादमाकश्ययोभुंक्तेनापदिद्विजः नैवासौभुञ्जतेशाङ्गं
 निराशाः पितरोगताः प्रचेताः भोजनन्तु न निःशेषङ्कुर्यात् प्राज्ञः
 कथञ्चन अन्यत्र दत्तः क्षीराद्वा क्षौद्रात्सक्तुश्चैव च शेषत्यागस्य नित्य-
 त्वात् तथाच जमदग्निः भुक्त्वा पीत्वा तु यः कश्चिद्रिक्तम्पात्रं समुत्सृजेत्
 स नरः क्षुत्पिपासातोर्भवेज्जन्मनिजन्मनि न निन्देयुर्न वशेषेयु रिति
 तु अधिकोच्छिष्टत्यागविषयं तृप्तान्तेषां समावन्तु यो विप्रो न त्यजेत्त-
 दा यच्छास्त्रे पिण्डदानादौ तद्वै रक्षांसि भुञ्जते इति वाक्यात् मनुः अ-
 त्प्राक्तं सर्वमन्नं स्यादशनीरंश्चैव वाग्यताः न यद्विजातयो ब्रूयुर्दातृपृ-
 ष्ठाहविर्गुणान् वाग्यता इत्तानेनैवाकथनं प्राप्तेन ब्रूयुरिति हस्तसं-
 ज्ञयाप्यकथनार्थं हुंकारेणापि यो ब्रूयादस्तेनापि गुणान्वदेरिति शं-
 खेन प्रतिषेधात् श्राद्धासमाप्ताविदंज्ञेयम् निवृत्ते तु तथा श्राद्धे व-
 त्तयं शोभनं हविरिति वाक्यात् भोक्तृणां निषेधाद्वात्वा तु हविः प्रशं-
 सनीयमेव रुच्युत्पादनार्थं भक्ष्यभोज्यगुणानुक्त्वा भोजयेद्वाह्मणा-
 ज्जनैः पृथक्पृथक् वसंवेदाकुर्यादेभ्यः प्ररोचनामिति अश्वीरंश्चैव-
 त्येवकारः परस्परस्पर्शस्य दोषत्वसूचकः तथा च शंखः श्राद्धपंक्तिषु भुं-
 जानो ब्राह्मणो ब्राह्मणं पृथीत् तदन्नमत्तज्जन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं-
 जपेत् कात्यायनोपि एकपंभुंक्तौ तु योक्ते विप्रो विप्रं स्पृशेद्यदि तदन्न-
 न त्यजेद्भुक्त्वा गायत्र्यष्टशतं जपेत् हारीतः पात्रे पात्रं प्रतिष्ठाप्य ये ऽ-
 ज्ञानाद्भुञ्जते द्विजाः आसुः तद्वेच्छादम् पितृणां नोपतिष्ठति मार्क-
 ण्डेयः कटिभुजस्तु यो भुंक्ते न तर्जानुकरस्तथा हसते वदते चैव निरा-

शाः पितरोगताः शंखलिखितौ न चाख्यं ताधिकन्दद्या न्नप्रतिगृह्णी-
यादिति दातृधर्ममाह शंखः, आह्ने नियुक्तो भुंजाना न्नपृच्छेन्नवणादि-
षु उच्छिष्टाः पितरो यांति पृच्छतो नात्र संशयः दातुः पतति वैवाहर्जि-
ह्वा भोक्तुश्च भिद्यते न न्विष्टं व्यंजनादिभोक्ताया चेतनवेति उभयवा-
क्यदृष्टेः तथा च उडशा तातपः अपेक्षितं योनदद्याच्छाद्वार्थमुपक-
ल्पितम् न याचते स्मृतो मूढः स भवेद्ब्रह्मघातक इति वायौ निषेधः
याचते यदि दातारम् ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः पितरस्तु न तुष्यंति दा-
तु भोक्तुर्न संशयः तथा कृच्छ्रद्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः त-
च्छाद्विद्वा न्नैव दद्यान्नया चेतनदापयेत् इति अन्यच्च न पंक्तौ विषमं-
दद्यान्नया चेतनदापयेदिति अत्र विरोधे उपकल्पितं यांचानत्वनु-
पकल्पितस्यैव विरोधः यमः यावद्ददामि भवति यावदिष्टं प्रदीयते
तावदश्नंति पितरो यावन्नाह ददाम्यहं अहं ददामीति यावन्नाह-
तावदश्नंतीत्यर्थः एतच्चापेक्षितविषयं अपेक्षितं योनदद्यादिति वा-
क्यात् ननु मौनयोक्तेः कथं याचनं हस्तादि संज्ञानिषेधात् उच्यते
हस्तादिसंज्ञानिषेधो हविर्गुणाख्यातविषयो न तु याचनादिविष-
य इत्यविरोधः तथाच निगमः नान्नपानादिकं आह्ने वारयेन्मुखतः
क्वचित् अनिष्टत्वाद्भजत्वाद्वा वारणं हस्तसंज्ञया देवलोपि अन्न-
पानकं शीतोददध्निभ्योभ्यवलोकितः वक्तव्ये कारणे संज्ञां कुर्वीतो-
र्जितपाणिनेति दात्वा व्यंजनादिकमादा यावलोकिते वक्तव्ये ह-
स्तेन संज्ञां कुर्यादित्यर्थः ।

मू० तृप्तान् ज्ञात्वा न्नमुपकीर्य ॥ ८ ॥

ब्राह्मणान् तृप्तान् ज्ञात्वा सर्वान्नमुदके नाप्लाव्याग्निदग्धेत्यनेन-
प्रकिरोदित्यर्थः तथाच याज्ञवल्क्यः सार्ववर्णिकमन्नाद्यं संपृक्या

प्लाव्यवारिणं समुत्सृजेद्भुक्तावतामगतो विकारं भुवि सार्ववर्णिकं
 सर्वव्यं जनसहितम् असंस्कृतभागत्वादिकरेदधोदनमेवेति क-
 श्चित्तन्न यदन्नं पिण्डदानेषु तदन्नं विकरेन्न्यसेदिति दृढयाज्ञ-
 वल्लोक्तेः अतएतेष्वन्नं न विकरेदिति तद्वृत्तान् ज्ञात्वेत्युक्तम् ज्ञा-
 त्वा तद्वृत्तांस्ततो विप्रान् प्रकुर्याद्विकिरासनमिति तद्विज्ञानं चा-
 न्नादिग्रहणे नाहारानुमानेन च प्रतिपन्नम् अत्र यदप्यवकीर्येत्यु-
 क्तं तथापि प्रादेशपरिमाणं स्मृत्यन्तराद्बोध्यं तथा दृढयाज्ञवल्लो-
 क्तं विकिरं भुवि दातव्यं तु छिष्टेभ्यः प्रडंगुलम् पठति च उच्छिष्टस्यो-
 त्तरे देशे पिण्डान् दद्यात्प्रडङ्गुलमिति यत्तु पुराणसमुच्चये विष्णो-
 देवपितृणां च अंतरे तु क्षिपेत्कुशान् तत्रावकिरणं कुर्याद्गाथा-
 मेतामुदीरयेत् यच्च तत्समं विकरन्तत्राहो वपि त्रयांतरे भुवी ति-
 द्विजाग्रस्थानबोधकमित्यत्र विरोधः भुक्तावतामगत इति योगीशो-
 क्तेः नन्वस्य विकिरं संज्ञकत्वादिकीर्येति वाच्यं न प्रकीर्येति उच्यते
 विकिरं विनाश्राद्धं व्यर्थमिति प्र शब्देन द्योतितमित्यदोषः तथा च गो-
 भिलः विकरेण विनाश्राद्धम् निष्फलं परि कीर्तितम् एको हि छिष्टे वि-
 शेषेण प्रोक्तश्राद्धे प्रवर्जयेदिति यो मोहात्कुरुते श्राद्धम् विकिरेण वि-
 नाश्रुचित् तत्सर्वव्यर्थतां याति पितृपिण्डोदकादिकमिति अत्र संश-
 यः किमपिण्डश्राद्धे विकारः स्यादुतनेति उभयवाक्यदृष्टेः तथा हि
 पिण्डनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विधीयते स्वधावाचनलोपोस्ति विक-
 रस्तु न लुप्यते तथा न चाग्नौ करणं कुर्यान्नार्घदानं कथंचन न पिण्ड-
 कल्पनाश्राद्धे विकिरान्नं न चोत्सृजेदिति उभयशास्त्रत्वादिकल्पपद-
 त्तो के यत्र पिण्डदानानिषेधस्तत्र चेद्देशकालादयसंभवेन पिण्डवर्ज-
 करोति तदा विकिरः स्यान्न तु युगादयादिषु पिण्डदाननिषेधे प्रीत्यन्ये
 तद्विचार्य द्विविकरः प्रधानमंगम्बायदि प्रधानं तदा पिण्डप्राधान्य-

विरोधः अथाङ्गन्तर्ह्यगानां प्रधानानुरोधात्पिण्डाभावे तदभावद्व-
 त्थनाच्चर्यं विकल्पनस्तु न विषयकृतेः तदुक्तं स्मृतिर्द्वैधेतु विषयः
 पृथक्पृथगिति तस्माद्देशादासम्भवे पिण्डाभावेपि विकिरेतपिण्ड-
 निषेधेपीति सुस्थं तथामोक्षेश्वरनिबन्धे मघायुगादिभरणी अङ्गे
 पिण्डं विवर्जयेत् अनेन पूजान्तमुत्तमुकास्तदृशानि च निःशेषम-
 ग्नौकरणम्बिकिरञ्च षडंगुलमिति तस्माद्युगादिषु पिण्डनिषेधे आ-
 वाहनाग्नौकरणविकिरवेद्यादि पूजान्तस्वधावाक्यादीनां निषेधः
 सिद्धः विकीर्याचमेत् तथाचमरोचिः अङ्गे षु विकिरन्दत्वायोना-
 चामतिवैभ्रमात् पितरस्तस्य षण्माससम्भवन्त्युच्छिष्टभोजनइति ।
 तथा विकिरेपिण्डदाने च तर्पणे भोजने तथा कृते आचमनं प्रोक्तम्
 दर्भत्यागो विधीयते अत्रानग्निदग्धाद्वत्ययं पाठः येषां दाहो न क्रियते-
 येग्निदग्धास्तथापरइति ब्राह्मणवाक्यात् ॥

मू० सकृत्सकृदपोदत्वा पूर्ववद्वायतीञ्च-
 पित्वा मधुमतीर्मधुमध्विति च ॥ ६ ॥

विप्रेभ्यश्च लु कार्यं सकृत्सकृदपोदत्वा पूर्ववत्सप्रणवव्याहृतिगा-
 यतीं सकृत्त्रिर्वामधुमतीर्मधुमध्विति जपेदित्यर्थः तथाच मार्कण्डे-
 यः ततस्त्वाचमनार्थाय दद्याच्चापः सकृत्सकृदिति वीक्ष्मापि च
 दैवद्विजार्था अपोदत्वा गायत्र्यादि जपद्व्योतकश्च तथाच गोभिल-
 सूत्रम् अङ्गुष्ठमन्त्रे विधाय सकृत्सकृदपोदत्वादिति मधुशब्दो वै
 यासुतामधुमत्यो मधुवाताद्वत्यदिक्चः मधुमध्विति द्विरुच्चारणं
 मन्त्रप्रदर्शनार्थम् संहितायां मधुमधुमध्विति प्रवर्ग्य मन्त्रदृष्टेः देव-
 पूर्वमब्दानामित्येके तन्नपितृपूर्वविधेः तथाच विष्णुः उङ्मुखेष्वा
 चमनमादौ ततः प्राङ्मुखेषु दद्यादिति विसर्गश्च लुक्श्चाग्नौ कर-
 णम्पङ्क्तिपावनम् करशुद्धिरपोशानं पितृपूर्वाणि षट्सदेत्युक्तम् ॥

मू० तृप्तास्येतिपृच्छति ॥ १० ॥

अनन्तरन्तृप्तास्येतिब्राह्मणान्पृच्छेदित्यर्थः अत्रपङ्क्तिमूर्धन्यप्र-
 श्नेतृप्तास्येति बहुवचनम्पूजार्थमित्येके तन्न प्रतिवचनेबहुवच-
 नानुपपत्तेः नचाग्नौकरणादिष्विवात्रैकस्यप्रश्ने दृष्टार्थत्वं तस्मा-
 त्पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छति सर्वान्वेत्यव्यवस्थित विकल्पद्वत्युक्तं । अतः
 सर्वेप्रष्टव्यादिति तथाचयमः यथाब्रूयुस्तथाकुर्या दनुज्ञातस्तुतैद्वि-
 जैरिति ननुभोक्तृविप्राणां वमनेकिंश्राद्धं समापनीयम नवा-
 तत्रसमापनीयमित्येके तन्न स्मृतिविरोधात् तथाच हेमाद्रिकल्पे
 अकृतेपिण्डदानेतु ब्रह्मणोवमतेयदि पुनःपाकंप्रकुर्वीत श्राद्धं कु-
 र्याद्यथाविधिः धर्मप्रदीपेपि अकृतेपिण्डदानेतु भुञ्जानोब्राह्मणो-
 वमेत् पाकंकृत्वापुनःश्राद्धं कर्तव्यन्तुयथाविधीति अकृतद्वत्युपा-
 दाना त्कृतेसमापनमितिचेन्न वमनस्यश्राद्धविधातकत्वात् अलो-
 त्तरेद्यु रेवपुनःश्राद्धमितिसिद्धम् तथाचस्मृतिः वमनेबाविरेकेबा-
 वातद्दिनंवर्जयेदिति नचैतन्निमन्त्रणोत्तरंश्राद्धात्प्राग्भावमनवि-
 षयं श्राद्धविघ्नेसमुत्पन्नेअन्तरामृतसूतके बदन्तिशुद्धेतत्कार्यं
 दर्शे वापिचिच्छादित्युत्तरेदुर्विधानात् अत्रप्रायश्चित्तमित्ये-
 के पठन्तिच पितृद्विजानांमध्येतुपितुश्चवमनंयदि तद्दिने चोप-
 वासश्चपुनःश्राद्धंपरेहनि सर्वमन्नंसमादायमन्त्रैःप्राणादि पञ्च-
 कोः द्वात्रिंशदाहतीहुंत्वाशेषंकर्मसमाचरेदिति ।

* तृप्तास्मद्वत्यनुज्ञातःशेषमन्नमनुज्ञाप्य ॥ ११ ॥

ततस्तृप्तास्मेतिद्विजैरुक्तेशेषमन्नं किंक्रियतामिति भोक्तृन्पृ-
 ष्टाद्वष्टैः सहभुज्यतामित्यनुज्ञापयेदित्यर्थः । एतदपि सर्वापेक्षं
 नपङ्क्तिमूर्धन्यस्यैव ननु श्राद्धोर्वरितपाकेएवशेषशब्देनतुपाकान्त-

रेतत्कथम्पाकान्तरभुजितद्दानञ्चेति चेन्न गृहसिद्धस्य सर्वस्यापि
 पितृशेषत्वेन दानभुज्युपपत्तेः । तथाच यमः भक्ष्यम्भोज्यन्तथापेयं
 यत्किञ्चित्पच्यते गृहे न भोक्तव्यमित्युक्तं तदनिवेद्य कथञ्चनेति अतः
 शेषस्यापि पितृद्वेष्टेन दानमित्युक्तं ननु किं निरग्नेरुल्मुकनिधानं
 स्यान्न वा उल्मुकस्य दक्षिणाग्निसाध्यत्वात्तदभावे तं नेत्येके स्मार्ताग्नेः
 पिण्डपितृयज्ञविधानान्न निरग्नेरित्यन्ये न देवताग्निशब्दक्रियाः ।
 परार्थत्वादिति परिभाषातो निषेधादग्न्यन्तरेण न स्यादित्यपरे नि-
 रग्नेरपि श्राद्धाधिकारान्निषादस्य प्रतीष्टिबलौकिकाग्निनेतिकेचित्
 एवं सत्युल्मुकनिधानमनियतमिति उच्यते यदुक्तं दक्षिणाग्न्यभावे
 तं नेति न तत् पिण्डपितृयज्ञवदित्यनेन स्मार्ताग्नेः प्राप्तत्वात् यच्च पि-
 ण्डपितृयज्ञस्य विधेर्निरग्नेर्नेति तदपि न अकरणे प्रत्यवायस्मृतेर्नि-
 त्यत्वं यत्तु न देवतेत्यादिनाऽग्नेः प्रतिनिध्यभाव इति तदपि पिण्ड
 पितृयज्ञवदित्यतिदेशा लौकिकाग्न्युपादानवैयर्थ्यं स्यात् यच्च नि-
 षादस्य प्रतीष्टिबलविरोध इति तदपि न नित्यत्वानुपलब्धेः तस्माद्-
 गुणफलविधेरुल्मुकनिधानं साग्निनिरग्न्योर्नित्यमिति सिद्धम् । तथाच
 ब्रह्मयज्ञवत्कथः । पितृरूपास्त असुराः पिशाचाराक्षसाश्च ये तेषां
 वैरक्षणाया यच्चिपेदग्निं नूनैर्हते मण्डलेष्वग्निदाहये न कुर्वन्ति
 द्विजोत्तमाः निराशाः पितरस्तेषां पैशाचं श्राद्धमुच्यते स्कन्देऽपि ये रू-
 पाणीति मन्त्रेण न्यसेदुल्मुकमन्तिके शुष्कगोमयसंभृतं यावच्छ्राद्धं
 समाप्यते अजीर्णदोषनाशाय पितृणामग्निवर्द्धनं श्रुतिरपि सय-
 दिनिधायोल्मुकमथैतत्पितृभ्यो दद्यादिति ॥

मू० सर्वमन्नमेकतोद्भृत्योच्छिष्टं समीपे-
 दर्भेषु त्रींस्त्रीन्पिण्डानवनेज्यदद्यात् ॥ १२ ॥

एकतोद्भृत्येति च्छान्दसः सन्धिः सर्वशब्दः सूपादापेक्षो न याव-

द्वाचकः उच्छिष्टसमीपद्विति सददेशोपक्षणं तथाचअत्रिः पितृणा-
मासनस्थाना दद्यत्स्त्रिष्वरत्निषु उच्छिष्टसन्निधानन्तनोच्छि-
ष्टासनसंनिधौ व्याप्तोपि अरत्निमात्रमुत्सृज्यापिण्डांस्तत्रप्रदापयेत् ।
यत्रोपस्पृशतांवापि प्राप्नुवन्तिनविन्द्वद्विति यथायोग्यं विकल्पोत्र-
विकिरपिण्डविवक्षया सनस्थानादुच्छिष्टन्ततो विकिरस्ततःपिण्डा-
वाविरत्निव्यवस्थावा व्याममात्रं समुत्सृज्य पिण्डांस्तत्रप्रदापयेदिति
जातूकर्ण्योक्तेः वीष्मामातामहविषया अवनैज्येतिस्वार्थेणिच् द-
द्यादिति गोत्रादिप्रकाशकन्ततश्च सर्वाङ्गमेकपात्रे उधृत्यपत्न्या
पिण्डान्कारयित्वा यथोक्तदेशेवेद्यादिकृत्वा पृथक्पृथगवनिज्यद-
र्भेषुयथोपदेशंपिण्डान् दद्यादित्यर्थः तथाच स्कंदे अपसव्यं वाम-
जानु पातपूर्वंपिण्डानन पत्नीपिण्डांस्तुमृदनीयात्रिगस्यसहायि-
नीति यद्यप्यत्र सामान्येन सर्वं मग्नमित्युक्तन्तथापि निर्माषं बोध्यं
तथाच वृद्धशान्नवल्क्यः माषान्सर्वत्रनैवेद्यपिण्डेग्नौ चधिवर्जयेत्-
यथामदं तथा माषा निषिद्धाश्चाग्निपिण्डयोरिति अचसंशयः
पिण्डपितृयज्ञत्र दित्तग्रेनेनप्राप्तेषु दर्भावनेजनपिण्डेषुपुन स्तद्ग्र-
हणं कुत इति तथाच पिण्डपितृयज्ञसूत्रम् तद्वक्षिणे नोस्त्रिखर्य-
पहता इत्यपरेणोल्मुकम् पुरस्तात्करोति येरूपाणौत्युदपात्रेणा-
वनेजप्रत्यप्रसव्यं सव्येनवोद्धरणसामर्थ्या दसावनेनिध्वेति यज-
मानस्यपितृप्रभृतितीनुपमूलं सक्कदा च्छिन्नानि लेखायां कृत्वा
यथावनिक्तम् पिण्डान्दद्यात्तत्रावेतत्त इत्तयादि अत्रैके पिण्ड-
यज्ञेलेखामग्निजा दर्भेषुपिण्डान मिहतुदर्भेष्वे वावनेजन मि-
त्येतदर्थमिति । तथाच अप.क्षिपेन्मूलदेशे वनेनिध्वेतिपात्रतः
द्वितोयंवतृतीयं च मध्यदेशाग्रदेशयोरिति उपलक्षणापरमित्यन्ये
उपलक्षणं उग्रगृहणानुपपत्तिः परिसंख्यानेचावनेजदर्भेषु द-

दद्यादिति ब्रूयादिति हलायुधः उच्छिष्टसामौष्योपदेशान्नपरिसंख्येति-
 कर्कः एवं च कथमित्यपुनरुक्तिरिति उच्यते यदुक्तकुशोपर्यवने ज-
 नार्थतदिति तन्न तादृशावनेजनस्य कन्दोगविषयत्वात् तथाच-
 तत्परिशिष्टं प्रागग्रेष्वथदर्भेषु अर्घ्यं सामन्तपुर्ववत् अपःक्षिपेन्मृ-
 लदेशे वनेनिक्षेपेति निश्चितत्वा इति प्रागग्रं नस्तिलत्वे दृष्टि विषये
 न च तथाशङ्क्यम् अवनेनिज्य दर्भेषु दद्यादित्यन्यभावात् तथाच पि-
 ण्डयज्ञसूत्रम् अमावनेनिक्षेपेत्यादि कम् स्कन्देपि नामगोत्रे ससु-
 चार्यपूदद्यादवनेजनम् कुशैरास्तरणंकुर्याद्दक्षिणाग्नेस्तुतत्परम् द्वि-
 गुणांस्तु कुशाकृत्वा सतिलानर्घसंयुतान् अवनेनिक्षेप्योक्त्वाथ कु-
 शान्भूमौपरिस्तरेदिति दत्तूपलक्षणपरिसंख्ये इतितद्वयमपि ह-
 लायुधेनैव दूषितमित्युपेक्षितं न तु तथेष्टं वेद्यादिकरणोपपत्तेः ।
 तथाच देवलः मण्डलञ्चतुरस्रञ्च दक्षिणावर्तकम् अहत् एकदर्भेण त-
 न्मध्य उच्छिखेत्रिष्यतं तज्जेत् ब्रह्माण्डेपि सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम्
 कुर्यादुल्लेखनं वधः वज्रेणाथ कुशैर्वापि उच्छिखेत्तु महीद्विज इति
 यच्च हलायुधे न पिण्डयज्ञ वत्पिण्डदानमित्युक्तम् तत्तपोनरुक्त्या-
 परिहारा द्विप्रयांतरानुपलब्धेऽप्युक्तम् । पिण्डयज्ञवदुपचार इ-
 च्यनेनैव तत्सिद्धेः तस्माद्विप्रयांतरबोधनेनापुनरुक्तिः । तद्यथा
 पिण्डयज्ञवदित्यतिदेशोपिसाग्निरनिरग्न्यो रविशिष्टस्तथापि निर-
 नेर्विप्रयांतरदृष्टेः साग्निरपर एव तस्यैव सर्वांगोपसंहारात् निर-
 ग्नेस्तु हस्ताग्नौकरणादिव द्विप्रयांतरदर्शनात्तदर्थवै तत्सूत्रमि-
 च्यपुनरुक्तिः अतो निरग्नेरुपमूललूनकुशादि निषेधार्थमिदं सू-
 त्रमिति सिद्धम् । तेन निरग्नेर्न हलायुधि मूललूनकुशास्तरणम्
 हस्तद्वयेनावनेजनम् एतत्तेन स्वधेति प्रयोगश्चनेत्यर्थः तथाच श्रु-
 तिः साग्नेरासनाहौ समूलतापिण्डेषु सकृदाच्छिन्नतेति किञ्च समू-

लस्तुभवेद्दर्म इति प्रागुक्तम् यत्तु शतपथे सकृदाच्छिन्नान्युपमूलं दि-
नानौत्पुक्तम् तदपि साग्निपरमेव सुमंतुरपि असाववने निक्षेपे ति-
पुरुषं पुरुषं प्रति त्रिस्त्रिंशे केन हस्तेन विदधोतावने जनम् अपसव्ये-
न हस्तेन निर्वपेदुदकं सुवीतिमनूक्तेषु तथा आङ्घ्रिपिण्डेषु विवोहेषु
दाने चैकेन दीयते तर्पणे तु भयेनैव जलन्देयस्तु नान्यथेति धर्मप्रदीपे-
पि गयायां दशपिण्डेषु पिण्डशब्दो विधीयते अन्यत्र त्वन्तशब्दः स्या-
द्गंगादिषु सरित्सु च महालयादिसमुच्चायकश्च । तथा च हेमाद्रौ
महालये गयायां दशपिण्डेषु पिण्डशब्दप्रयोगः स्यादन्त-
मन्यत्र कीर्तयेदिति असावेतत्तदिति श्रुत्या सूत्रकृता वेतत्तदित्युक्तत्वा-
द्वाजसनेयिनाम् पिण्डेषु क्लीवप्रयोगः सर्वत्रेत्येके पिण्डशब्ददर्शना-
देषते पिण्डः स्वधेति सर्वत्र वाच्यमिदं तद्वयमपि विषयादर्शने-
निमित्तमिति बोध्यम् तस्माद्विहिते पिण्डशब्दस्तद्भिन्ने ऽन्तशब्द-
इति सिद्धम् यद्विष्णुनिविरोधमिदं तद्विषये विचिकित्सा तर्ह्ये-
तत्ते पिण्डान् स्वधेत्यस्तु तथा च आङ्घ्रिकल्पलतायां एतत्ते पिण्डा-
न्तमित्यलंबज्जना एतत्पिण्डदानमैकहवासैनकार्यं यावदेवोच्चरे-
त्तत्तन्तावत्प्राणान्तिरीधयेदित्युक्तेः ननु किं पिण्डपंक्तयः प्रागुप-
क्रमाः प्रत्यगुपक्रमा वा तत्र प्रश्नाद्वादागेतुमात्रादिकर्गार्थमित्यापस्त-
वगृह्यात्तत्कौभ्यश्च पिण्डाद्दशपञ्चमास्युरिति भाष्यार्थसंग्रहकृद्वाक्या-
त्पञ्चमसंस्था इति तथा पिण्डात्पञ्चमेन तत्पत्नीनाम् किञ्चि-
दन्तर्धयेति शांखायनगृह्यादपीति पित्र्यकर्मत्वात्पत्नीनां प्राक्-
संस्थत्वानुपपत्तेः प्रत्यक्संस्थातैवेत्यन्ये उच्यन्ते यदुक्तं प्रागुपक्रमा-
इति तत्र तथा सति पित्र्यकर्मणि प्रदक्षिणोपचारः स्यात् । पितृ-
णामप्रदक्षिणमित्यादि वाक्यवैयर्थ्यापत्तेश्च द्वितीयेऽपि स एव दोषः
न चैवमिष्टं प्रत्यगुपक्रमाः प्रागुपवर्गाः पितृव्राह्मणसंस्था भवन्ति

दक्षिणादिगुपक्रमादुदगन्ताएववावैश्वदेवविजसंस्थाभवन्तीतिवौ
 धायनेन ब्राह्मणोपवेशस्तृत्तयापंतीनामपि तथैवचापितत्वात्
 अन्वथावैषम्यः युक्तमोपपत्तेः सदाचारादपि प्राक्त्वं इथैवेति यत्वा-
 पस्तंवादिगृह्यद्वयम् यच्च अग्नेर्दक्षिणादेशेतुस्थानंकुर्वीतसैकतं मंड-
 लंचतुरस्रं वा दक्षिणावनतंतथा तत्रस्थानेततीदृर्भावेकमृलान्वि-
 तान्वहन् दक्षिणाग्गानुदकसंस्थान्द्विधा तांस्तृणुयात्समं पूर्वभा-
 गस्थदग्धेषु पितृपिण्डान्विनिक्षिपेत् । पश्चात्स्तृतेषुदग्धेषु मातृपि-
 ण्डान्विचक्षणद्विष्टवशिष्टवाक्यम् । तज्जच्छाखिनामेवेत्यविरोधः
 अथकिंपिण्डप्रमाणंनियतम् नवा तत्रकपित्यवित्वमात्रांश्च दद्या-
 दामलकैः समान् कुक्कुटांडप्रमाणान्वा वदरेणसमानय नालिकेर-
 समान्वापि अधिकान्नप्रदापयेत् प्रमाणमेतत्पिण्डाना मंगि-
 रासुनिरव्रवीदित्यनेन विकल्पादनियतमित्ये के तन्न अस्यवाक्यस्य
 आहविशेषविषयत्वेन व्यवस्थितेः तथाचमरीचिः आर्द्रामलकमा-
 त्वांस्तु पिण्डान्कुर्वीतपार्वणे एकोदिष्टेवित्वमात्रम् पिण्डमेक-
 न्तुनिर्वपेत् नवआहस्यूलतरम् तस्मादपिचनिर्वपेत् तस्मादपिस्थू-
 लतरमाशौचे प्रतिवासरमिति अत्रैकेपिण्डदानंकेवलपिण्डैरेव
 नभुग्नकुशैरिति तन्न अंशभागिपत्नीनाङ्कुशैरेवश्वशुरांतर्धानो-
 पपत्तेः तथा । श्वशुरस्यायतोयस्माच्छिरःप्रच्छादनक्रिया पुत्रैर्द-
 ग्धैसाकार्या मातुरभुग्दयार्थिभिरिति मात्स्येपि ततःकृत्वांतर-
 दद्यात्तत्पत्नीभ्यःकुशान्बुधद्विति ।

मू० आचांतेष्वित्तेके ॥ १३ ॥

एकग्रहणम् स्वस्वशाखोक्त विज्ञापनार्थं सुनिभिभिन्नकाले
 पिण्डदानेतुयत्स्मृतम् तत्स्वशाखागतं यत्तत्तत्कुर्याद्विचक्षण-

इतिवाक्यात् संग्रहकारोपि यान्यत्रकालभेदेन कर्माणि सुनयोज-
गुः स्वस्वगृह्यानुसारेण विकल्पंतेषु युज्यत इति ततश्चाचांतेषु द्वि-
जेषु पिण्डदानमित्येके जगु न कात्यायन इत्यर्थः विकल्प एवायमि-
तिकर्कादयः ननु किं लेपभुजान्दर्भमूलेषु दर्भाग्रेषु वादानमिति दर्भ-
मूले लेपभुजः प्रौणयेल्लेपवर्षणैरित्यादिवाक्यान्मूलेष्वित्येके तन्न
लेपभाजश्चतुर्थ्याद्या इति मात्स्यवाक्ये न चतुर्थ्यपुरुषादीनां लेपभागि-
त्वेन दर्भमूले वैषम्योपपत्तेः मार्कण्डेयोपि लेपसम्बन्धिनश्चाग्रेपि
तामहपितामहादिति नन्वेव दर्भमूले लेपभुज इत्यर्थक मिति चेन्न
तस्य करवर्षणविषयत्वात् तथाच विष्णुः दर्भमूलेषु करावर्षणमिति
अतो दर्भाग्रेषु लेपभुजां दर्भमूले करप्राञ्छनमित्यविरोधः तथाच वृद्ध्या
ज्ञवत्कथं दत्तेषु पिण्डे ततो हस्तं निर्मृज्या ल्लेपभागिनां कुशाग्रे सम्पदा-
तव्यं प्रीयंतां लेपभागिन इति तथा उत्तरो कुशमूलन्तु पितृमूलन्तु दक्षि-
णे कुशमूलेषु यो दद्यान्निराशाः पितरोगताः ददातिलेपभागिभ्यः पि-
ण्डानामग्रतः सदा प्रपितान्ते च यो दद्यात् तृप्तिः पञ्चदशोद्भिकीति ।

मू० आचान्तेषूदकम्पुष्पाण्यक्षता नक्ष-
व्योदकञ्च दद्यात् ॥ १४ ॥

(१) शास्त्रान्तरोक्तमन्त्रैरुदकादि दानार्थं तवपुराणे । अपां-
मध्ये स्थिता देवाः सर्वमप्सु प्रतिष्ठितं ब्राह्मणस्य करेन्यस्तां शिवां आ-
पो भवन्तु मे इत्युदकदाने लक्ष्मीर्वसतिपुष्पेषु लक्ष्मीर्वसतिपुष्करे
लक्ष्मीर्वसतिगोष्ठेषु सौमनस्यन्ददातुम इति पुष्पादिदाने अक्षत-
ञ्चास्तु मे पुण्यं शान्तिपुष्टिर्धृतिस्तु मे येद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदस्तु स-

(१) ब्राह्मणेषु कृताचमनेषु सक्तुभ्य उदकादिकञ्च दद्यात् पुष्पाणि चाप्रतिषिद्धा-
नि । पदमोत्पलमखिलकायूथिकाशतपत्रञ्चम्पकाद्यानि गन्धरूपसम्पन्नान्यपि दद्यात् ॥

दाममेत्यक्षतदाने एतद्यज्ञोपवीतिनाकार्यं आशीरूपत्वात् तामु-
 प्रोक्षितादियत्कर्मतत्कर्तव्यं यवादिना सव्येनेत्यर्थः । तथा विसर्जनं
 सौमनस्यमाशिषः प्रार्थनंविना पितृमन्यत्प्रकर्तव्यम्प्राचीनावीति-
 नासदेत्युक्तं अत्राचान्तेष्वित्यनुवृत्तौ पुनस्तद्गृहणं वेदगादिसंक-
 ल्पान्त पिण्डप्रयुक्तं कर्माचमनात्प्रागेवेतिज्ञापनार्थं अतोनाचान्तेषु
 तत्सर्वं कृत्वाचान्तेषु दकादिदत्त्वा क्षय्योदकंदद्यादित्यर्थः । तच्चो-
 क्तं पिण्डपितृयज्ञसूत्रे तथाचपिण्डान्ददातीत्युपक्रम्यावपितरद्व-
 त्युक्तोदङ्मुखं आत्तमनाऽमीमदन्तइति जपत्यवनेज्य पूर्ववन्नीवी-
 विसंस्थं नमोब्रूत्यञ्जलिङ्करोत्येतेषु इत्युपास्यति सूत्राणिप्रतिपि-
 ण्डमूर्णादशावावपत्युत्तरे यजमानहृल्लोमानिवोर्जमित्यपोनिषि-
 च्चत्यवधायावजिघ्रति यजमानउल्मुकसकृदाच्छिन्नान्यग्नावाधत्त-
 इति मध्यमंपिण्डंपत्नीप्राश्नातिपुत्रकामेति अस्यार्थः । पिण्डान्द-
 त्वाचम्य यवानादायावपितरद्वत्यादि वृषायध्वमित्यन्तंमन्त्रञ्जपित्वा
 प्रदक्षिणं वामेनावृत्त्योदङ्मुखो यथाशक्तिश्वासमनुरुध्य शुभन्ध्यायेत्
 तथाचपरिशिष्टं वामेनवर्तनं केचिदुदगन्तुप्रचक्षते स्कंदेपि प्रक्षा-
 ल्यहस्तावाचम्य शुभन्ध्यायेदुदङ्मुखइति शुभध्यानंसव्येनेत्येके तन्न
 मानाभावात् आवृत्त्येतेनैव प्रदक्षिणमावृत्त्यामीमदन्तेतिमन्त्रं ज-
 पित्वाक्षतान् भुविपिण्डमूर्लेक्षिपेदित्यर्थः प्रदक्षिणमथावृत्त्य पूज-
 येदक्षतैर्यवैरतिवाक्यात् पितृंश्चमनसाध्यात्वा ऽक्षतान्निक्षिपेद्भुवी
 ति वृक्षयाज्ञवल्क्योक्तेषु अबनेज्यपूर्ववदित्यत्र गोत्राद्युच्चारणेनेत्यर्थः
 तथाच श्रुतिः अथोदपावमादावावनेजयत्यसावनेनिक्षेपे त्यवयज-
 मानस्यपितरमित्यादि यत्तु तत्प्रावक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेदि-
 तिवाक्यं यच्च हस्तान्नवारिणाकार्यं पुनरप्यवनेजममितिस्कन्दवा-
 क्यम् तदन्यशाखिविषयं इह तु पूर्ववदवनेज्येतिदेशात् अतिदेश-

विधेरनित्यत्वा दत्तापिप्रक्षालनजनेनैवेतिवा नौदौत्रिहंस्य नमोव-
 इत्यनेन षडञ्जलीन्करोतीत्यर्थः नन्वञ्जलिमित्येकत्वा त्वयंषडञ्ज-
 लीनिति षड्भुवनतिरूपत्वादञ्जलेरित्यदोषः तथाचश्रुतिः षट्क-
 लोनमस्करोति षड्वाक्कृतव कृतवःपितरद्वय्यादि एतद्वद्वतिमन्त्रेण
 प्रतिपिण्डसूत्राणि ददातीत्यर्थः । ननु प्रतिपिण्डमितिपृथग्विधे
 रेतद्वद्वतिकथनन्तविधिः एकग्रहणेनैव त्रिषुदानेन सकृन्मन्त्रवि-
 ध्यर्थमित्यदोषः एकद्रव्ये कर्मवृत्तावितिपरिभाषितत्वात् प्रति-
 पिण्डमित्युक्तेर्मन्त्रावृत्त्यैव सूत्रादानमित्येके उर्णादशाचेतिमूत्रा-
 भावइत्यर्थः । यत्तु दशाविवर्जये त्याज्योदयप्यहतवस्त्रजामिति
 तत्सूत्रसत्वेवोध्यं दशायास्तदभावविषयत्वात् तथाचशौनकः सू-
 त्राभावेदशामूर्णां वेति यत्तु नमोवःपितरोमन्त्रञ्जपन् सूत्रमप्रदाप-
 येदिति सूत्रमन्त्रान्तरोक्तिः सान्यशाखिविषया वाजसनेयिनान्वेत-
 द्वद्वति कात्यायनोक्तेः तथाचव्याघ्रः एतद्वःपितरोयासो दशान्दत्त्वा-
 पृथक्पृथगिति दशादभावे सूत्रोक्तिः ततःसूत्रंप्रदातव्यम् कार्पास-
 मथवानवं दुकूलम्पट्टवस्त्रंवा तदभावेकुशाद्यसेदिति स्कंदेपि कुशा-
 द्यभावेवयसितूतरेलोमवास्त्रकमिति उत्तरेवयसिपञ्चाशदूर्ध्वं हस्त्रो-
 मेतिविशिष्टविधिः ऊर्जमित्यपोनिषिञ्चतीत्यत्रगोत्राद्युच्चारपूर्वकम्
 तिलोदकंदानमित्येके ऊर्जदानेतिलादि द्रव्यस्यगोत्रादुच्चारस्य-
 चानुक्तत्वा त्वेवलेनजलेनेत्यन्ये तथाचबृहस्पतिः अनभ्यर्चोदपा-
 तन्तु तेषामुपरिनिक्षिपेत् पठन्तिच सर्वत्रैवपवित्राणि पयोमधुति-
 लास्तथा ऊर्जकालेनदातव्याः केवलञ्चोदकंक्षिपेदिति अवधाये-
 त्यत्र यजमानोक्तिर्ऋत्विग्व्युदासार्था अवधायेपात्रे इतिशेषः ।
 पात्रे पिंडान्समुद्धत्वा आ घ्रायपितृमन्त्रवदितिष्टयाज्ञवल्क्योक्तेः
 उवमुकंसकृदाच्छिन्नान्यग्नावभ्यादधाति क्षिपतीत्यर्थः सकृदाच्छि-

नानौति साग्निपरमित्युक्तं एवं पिंडोपयुक्तम्पूजांतं कृत्वा चतुर्थीत-
संकल्पेन धूपोदिकं निवेदयेत् तथा च स्कान्दे समभ्यर्च्य धूपदीपनैवेद्या-
नि निवेदयेत् प्रकुर्यादथ संकल्पं कृत्वा च य्योदकं नतन्त्रैरादद्यात् तथा च
क्षितं मंस्त्रित्यादि नोदंकादिदत्त्वां च य्योदकं नतन्त्रैरादद्यात् तथा च
कात्यायनः अक्षय्योदकदानं तु अर्घदां भवदिष्यते षष्ठ्यैव नित्यन्त-
त्कुर्यान्न चतुर्थीकं दाचनेत्यतिदेशस्तत्र निषेधार्थः अक्षय्यमस्त्विति-
प्रोक्तः प्रत्येकस्मिन् ततः क्रमादिति शङ्कोक्तेः ।

मू० अघोराः पितरः सन्तु संत्वित्युक्ते गो-
तन्नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नो भिव-
र्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धाचनो माव्यग-
मवहु दैत्यञ्च नो स्त्वित्याशिषः प्रगृह्य ॥ १५ ॥

इतिराद्यर्थे तेन स्मृत्युक्तमन्यदाशीः प्रार्थनमिति श्लोकाका-
रणमित्यर्थः सत्त्वित्यत्र प्रतिवचनान्तरं प्रार्थयं तथा च स्कान्दे अघो-
राः पितरः संतु संत्वित्युक्ते पुनर्द्विजैः गोचन्तया वर्द्धतां मस्तु येत्युक्त-
श्चतैः पुनः दातारो नो भिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धाचनो मा-
व्यगमत् बहुदेयञ्च नो स्त्विति अन्नञ्च नो बह्वभवेदतिथींश्च लभे महि-
याचितारश्च नः संतु माचयाचिष्मकञ्च न इत्येतो आशिषः सर्वागृ-
हीयात्यतिभाषितमिति अथवेति शब्दप्रकारे तेन तिलकमुद्धाभि-
षेकाशीः प्रार्थनं सव्ये न पूजादिवत्कार्यमित्यर्थः तथा च वृद्ध्या च व-
ल्क्यः ततश्च तिलकं कुर्यान्मन्त्रैराग्निनयलतः मन्त्रश्च निश्चानुष्ठाने
त्यादि प्रागेव दर्शितः अतश्चाशीः प्रार्थनमप्येवैव यज्ञोपवीतिना-
कार्यमिति प्रागुक्तं दक्षिणादिशमाकां च न्याचेते मां न्वराग्निची निति

मनूक्तेः देवलोपि चक्षुष्यं सर्वमेवास्त्वित्युक्त्वा भूयः समर्चयेदिति ।
मूर्धाभिषेकश्चाक्षय्यदानात्प्रागित्येके ॥

मू० स्वधावाचनीयान्सपवित्रान्कुशाना-
स्तौर्यस्वधांवाचयिष्यऽइति पृच्छति ॥ १६ ॥

स्वधावाचनीयाः न्युजोपरिस्थापिताः कुशाः पवित्राणि तदध-
स्थापितानि तेषां कृतप्रयोजनत्वादन्यपवित्राणि कार्याणीत्यन्ये त-
त्कर्कादिभिर्न रस्तमित्युपोक्षितं ततश्च सपवित्रान् स्वधावाचनीय-
कुशानादायास्तौर्यस्वधांवाचयिष्येइति पङ्क्तिमूर्धन्यं सर्वान्वापृच्छे-
दित्यर्थः नन्वेषामास्तरणं किंपङ्क्तिमध्ये पाश्वर्त्तं वा तद्वपिण्डपुरस्तादि-
त्येके तदन्तराल इत्यन्ये एतद्वयमपि न मानाभावात् अतः पि-
ण्डोपरि समास्तौर्यापोनिषिञ्चेदित्यर्थः तथाच गोभिलसूत्रं स्वधा-
वाचनीयान् पिण्डोपरि समास्तौर्येति परिशिष्टेऽपि पवित्रान्तर्हिता-
न् पिण्डान्मिञ्चेदुत्तानपः पक्वदिति न चास्य गाखान्तरविषयत्वं स्व-
धावाचनिकं सर्वं पिण्डोपरि समाचरेदिति मात्स्योक्तेः स्वधावाच-
नीयेष्विति स्वधावाचनीया इति कप्रत्ययांतं तन्नाशेऽप्रतिनिधिः
कार्य इत्युक्तं मुख्यद्रव्येच्छापरत्वात् तथाच उत्तरसूत्रं स्वधावा-
चनीयेष्वपोनिषिञ्चतीति ॥

मू० वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पि-
तामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्र-
मातामहेभ्यो बृहप्रमातामहेभ्यश्च स्वधोच-
तामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीये-
ष्वपोनिषिञ्चत्युक्तमिति ॥ १७ ॥

मातादिमनुच्चायकश्चः पृथङ्निर्देशादतन्त्रता स्वधावाचनएव-
चेत्युक्तेः वाच्यतामिति ॥

मू० उत्तानंपात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षि-
णान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विश्वे देवाः प्रीयन्तामि-
ति दैवे वाचयित्वा ॥ १८ ॥

पात्रं न्युजं यथाशक्तीति समदक्षिणाविध्यर्थं ब्राह्मणेभ्य इति
स्मृत्यन्तरोक्तपितृद्देशव्युदासार्थं तेनात्र ब्राह्मणोद्देशेनैव दक्षिणा
दानसूत्रकृदभिप्रेतं तथाच देवलः आचान्तेभ्यो द्विजेभ्यश्च प्रयच्छेद्य
दक्षिणामिति पितृद्देशपक्षेऽपि त्वभ्यः प्रथममभक्त्या तन्मनस्कः समा-
हितः सुस्वधेत्याशिषायुक्तो दद्याच्छक्त्या तु दक्षिणामित्यादिबिष्णुपु-
राणादुक्तो न्यशाखविषयः वाचयित्वेति कारतार्थनिर्देशाद्विश्वे
देवाः प्रीयन्तामिति ब्रूतेति द्विजान्प्रत्यक्ष्येषणमुक्तं ततश्च विश्वे देवाः
प्रीयन्तामिति ब्रूतेति विप्रानध्यक्ष्य विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति तैरुक्ते
पितृपूर्वस्य न दक्षिणां दद्यादित्यर्थः अत्रास्मत्पितुरमुकशर्मणीमुक
सगोत्रस्य वसु रूपस्य श्राद्धप्रतिष्ठार्थं ममुकसगोत्रायामुकशर्मणे वि-
प्रायेत्यादितुभ्यमहं सम्प्रदद्वतिप्रयोगः तन्त्रत्वे त्वस्मत्पितृणां मि-
ति बोध्यं पितृद्देशपक्षे त्वस्मत्पित्रे पितृभ्य इति वेति विशेषः ।
सतिलं नाम गोत्राभ्यां दद्याच्छक्त्या तु दक्षिणाम् स्वस्तिवाचनकं कु-
र्यात्पिण्डानुधृत्य भक्तितः इति वाक्यात् सूत्रे यद्यपि दक्षिणामिति सा
मान्येनोक्तम् तथापि पितृदेवयोः रौप्यस्वर्णे बोध्यं कनकोनि जरा-
णां तु पितृणां रजतं स्मृतमिति वाक्यात् अत्र समं स्यादश्रुतत्वा दि-
ति न्यायाद्दक्षिणादानं सर्वेषां सममेवेत्येके दैवपूर्वश्राद्धमित्युक्तेः
पूर्वदेवे दक्षिणादानं पश्चात्पित्र इत्यन्ये पितृद्देशपक्षे दक्षिणा दा-

नमपसव्येन दैवपूर्वब्राह्मणोद्देशेन सव्येनेत्यपरे अपसव्यं तु तत्रापि
 मत्स्योहिभगवान्मेने इत्यादिस्मृतेः उभयशास्त्रत्वात्संकरपादि-
 कमपसव्येन त्यागमात्रं सव्येनेतीतरे उच्यते यदुक्तं सर्वेषां दक्षि-
 णासमैवेतितन्न पात्रानुसारेण दक्षिणावैषम्योक्तेः तथाच एकां-
 त्युपविष्टानां विप्राणाम् आह तर्मणि भक्ष्यं भोज्यं समन्वेयं दक्षिणा
 त्वनुसारतइति अनुसारतः पात्रविशेषानुसारेणेत्यर्थः यच्च दैवपू-
 र्वदक्षिणेति तदपिन पितृद्देशेन दैवपूर्वं मित्यस्य पर्यवसान-
 न्नब्राह्मणोद्देशइति तथाच देवलः दक्षिणां पितृविप्रेभ्यो दद्याद्वि-
 प्रे ततो ह्ययोरिति यदपि पितृद्देशे ऽपसव्येन ब्राह्मणोद्देशे सव्ये-
 नेति तदपिन पितृपूर्वकस्य सव्ये नैवोक्तेः तथाच स एव सर्वकर्मोप-
 सव्येन दक्षिणादानवर्जितमिति न च दक्षिणादानं दैवपूर्वं तस्य विस-
 र्गरूपत्वात् तथाच हृदयाद्भवत्यः पूर्वं पितृभ्यो दद्यात्तु देवेभ्यस्तदनं-
 तरम् अमुराः पितरूपेण दत्तं हि संतिदानवाः तेषां वैरक्षणायां य-
 पश्चाद्दैवे विसर्जयेत् । याज्ञवल्क्योपि पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा-
 विप्रान् विसर्जयेदिति यत्त्वपसव्यं तु तत्र पीति तदन्यशाखिदि-
 प्रयं यच्च संकरपादिकमपसव्येन त्यागमात्रं सव्येनेति तन्न माना-
 भावात् तस्मादुभयपक्षेपि कात्यायनमतानुसारिणां दक्षिणादान-
 पितृपूर्वकं सव्ये नैवेत्तिसिद्धम् तथाच हेमाद्रिपद्धतौ सूक्तस्तोत्रजपंत्य
 क्त्वा पिण्डाघ्राणं च दक्षिणाम् आह्वानं तस्मात्तां तं चाविनाचपरिवेष्ट-
 णं विसर्जनं सौमनस्यमाशिषां प्रार्थनं तथा विप्रपुत्रदक्षिणांचैव स्व-
 स्तिवाचनकं विना पितृमन्यत्प्रकर्तव्यं प्राचीनावीतिना सदेति
 तथा उपवीती पितृप्रीत्यै वित्तशाठ्यविवर्जितः दक्षिणां पितृवि-
 प्रे भगवत्पूर्वं दद्यादथेतरेभ्य इतरेभ्य इत्यर्थः तथा स्वागतं स्वास्तिव-
 चनं दक्षिणांच प्रदक्षिणाम् गोत्रवादनमर्घ्यं च षडेते उपवीतिनइति

गोत्रवादनम् गोत्रन्तो वदन्तामित्यादिनानात्वमाकलय्याहसंग्रह
 कारीपि याज्ञवल्क्यो विसर्गात्माक पात्रमुत्तानमिच्छति यमो वि-
 सर्जनं कृत्वा गृह्यकर्तापिशौनकः प्रीतिंश्चात्तु देवानामितिका-
 त्यायनादयः सर्वेषामपि पक्षाणाम् स्वगृह्योक्तं विधीयते स्वगृह्यो-
 क्तस्य वाभावे ग्रहणम् स्वेच्छया भवेदिति अन्यच्च विसर्गरूपप्रति-
 ज्ञापात्रचालनन्तु पूजने देवद्विजवाचनादिकं न कुर्यात् दक्षिणाया-
 उपलक्षणार्थत्वात् तथा मंत्रहीनं क्रियाहीनम् भक्तिहीनं द्विजोत-
 माः श्राद्धं संपूर्णं तांयातु प्रसादाद्भवतां ममेति गोभिलोपि दैवे वा-
 चयित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा दक्षिणां दद्यादिति पिण्डांश्च-
 पात्राणि चेति विग्रहः नित्यत्वात् अचालयित्वा तत्पात्रम् स्वस्तिकु-
 र्वंतिये द्विजाः निराशाः पितरस्तेषां शत्र्यायां तियथागतम् ऋतुपूजात्-
 सव्ये नेत्येके तन्न आचम्योदक्परावृत्त्य विरायस्य शनैरसून् षड-
 तूंश्च नमस्कुर्यात्पितृनेव च सर्वदेति वाक्यात् विशेषमाह जातूकण्यः
 पात्राणि चालयेच्छ्राद्धे स्वयं शिष्योऽथ वा सुतः न स्त्रीभिर्न च बालेन ना-
 सजात्या कथंचनेति बृहस्पतिरपि भाजनेषु चतिष्ठत्सु स्वस्तिकुर्वन्ति-
 ये द्विजाः तदन्तमसुरैर्भुक्तम् निराशैः पितृभिर्गतैः भाजनानि भाजनं
 पात्राणि स्वस्तीति भगवन्ब्रूहीति पारस्करः अत्र ब्राह्मणे भगोदद्या-
 दिति सूत्रयता चतुर्थ्या गीत्रादुच्चारो विप्राणां सूचितः ततोऽस्म-
 त्पितुरमुकशर्मणो मुकसगोत्रस्य वसू, रूपस्य श्राद्धप्रतिष्ठा र्थममुक-
 गोत्रायामुकशर्मण इत्यगादि तुभ्यमहं संप्रदद इति प्रयोगः तन्नेषुष-
 ठीबहुवचनेन पितृ, देशपुत्रेत्वस्मत्पित्र इत्यदि चतुर्थ्या प्रयोगः वि-
 सर्जनमन्त्रमाह ।

मू० व्याजे वा जेवतेति विसृज्यानुब्रज्यामावा-

जस्येतिप्रदक्षिणीकृत्यनमस्कृत्यप्रविशेत् । १८ ।

ततोवाजिवाजद्वक्त्यानेन कुशमूलैः पिच्यविप्रान्पूर्वपञ्चा त्कु-
शाग्रैर्देवद्विजान्विस्मृत्यतामनु व्रज्यामावाजस्येत्तानेन बहिर्य-
ज्ञोपत्रीतीतान् प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्यप्रवि शेद्बृहमितिशेषः
अत्रकुशाग्रैरेवसर्व विसर्गद्वत्येके तथा वाजिवाजेतिमन्त्रेणकुशमू-
लेनतान्निपतुन् देवांस्तैनैवमन्त्रेणकुशाग्रैरेवविसर्जयेदिति मनुरपि-
आमावाजस्यमन्त्रेण कर्तव्यं हिप्रदक्षिणम् नमस्कृत्यततोविप्रा-
नासनेषूपवेशयेत् तांवूलंहिततोददग्रात्पाद प्रक्षालनंततः पा-
दाभंगंततः कुर्यात्पादमर्दनमेवच अत्रविसर्गप्रदक्षिणे ऽपसव्ये-
नेत्येकेतन्त्र स्वागतंस्वास्ति वचनन्दक्षिणांचप्रदक्षिणामित्युक्तेः
ब्रह्मयाज्ञवल्क्यः वाजिवाजे जपेन्म त्रमामावाजस्यवैपुनः बहिःप्रद-
क्षिणं कुर्यादच्छिन्नजलधारया बन्धुवर्गेणसहितःसभार्यःसकुटुंबकः
पुनराचम्यत्तत्रैव(१)स्वादुषष्ठं जपेत्सुधीः ब्राह्मणाः संपठेयुस्तेश्रा-
द्धभोक्ताद्विजोत्तमाः श्राद्धारंभेवसानेच पादशौचेद्विजार्चने विकारे-
पिण्डदानेच षट्सुचाचमनंस्मृतमिति कात्यायनोक्तेः विसर्जये-
त्ततोविप्रान्प्रणिपत्यपुनःपुनः आहारमुपगच्छेयुःपुनराचमनन्ततः
वैश्वदेवन्ततः कुर्यात्स्वशाखोक्तविधानतद्विद्वारगमनासंभवेतुबहिः
प्रदक्षिणं कुर्यात्पदान्यष्टावनुव्रजेत् बन्धुवर्गेणसहितःपत्नभार्या-
समन्वितद्वति अथोर्ध्वं कृत्यं तत्रोच्छिष्टमार्जनत्प्रतिपत्तिपिण्ड-
विकिरप्रतिपत्तिवैश्वदेवनित्यश्राद्धशेषभोजननियमादीन्युच्यंते पै-
ठीनसिःनस्पृशन्तितथादुष्टास्तथैवोच्छिष्टमार्जनंतैस्तुपृष्टे तदुच्छिष्टे-
पितरोशांत्यधोगतिं प्रचेतः खनित्वानिद्विपेद्भूमा वन्यथास्पर्शनम्भवे

तु निषिद्धं स्पर्शनन्तेषां तस्मात्स्नानमुत्तमं तत्रोच्छिष्टमार्जने विरुद्धा-
निवाक्यानि दृश्यन्ते तथा हि वसिष्ठः ॥ श्राद्धे नो दासनीयानि उच्छिष्टा-
न्यादि न च यातु च्योतन्ते वै स्वधाकारास्तेऽपि बन्धुस्ततो दकाः ब्रह्मपु-
राणेषु अस्तं याते ततः सूर्ये विप्रयात्राणि चामसि अधो मुखानि प्रय-
तो भूत्वा सर्वाणि निक्षिपेत् याज्ञवल्क्यः निक्षिपेत् सत्सु विप्रेषु द्विजो-
च्छिष्टं नमार्जयेत् श्राद्धदेशोऽपि विष्टेषु विप्रेषु च नमार्जयेदिति विज्ञाने-
श्वरः अत्रैकेव्यवस्थापयन्ति दैवपात्राणि तद्दिने मार्जयेन्न पितृणां
ति तथा च देवलः एवं तृप्तेषु पानीयं दद्यादा च मनस्तथा उच्छिष्टं स्वा-
पनयेत् पितृणां नोपमार्जयेदिति अन्ये त्वाहुः अस्तं यातु इत्यनेन रा-
त्रौ मार्जनविधानाद्वा त्रावेवेति तत्र नादयः पितृणामुच्छिष्टं मुन्ययेन्ना-
वमार्जयेद्वेत्यस्मद्विकल्पोऽपपत्तेः ॥ द्वितीये हनि सर्वेषां भण्डानांश्च
चालनं श्रुतमिति ब्राह्मवचने सर्वेषां मितत्रनेन सर्वेषां मेव मार्जनी पपत्ते
द्वितीयोऽपि न सम्यगिवाभाति उच्छेष्टं तु तत्तिष्ठेद्ग्रावः प्रविमर्ज-
नमिति मनूक्ता अपि त्रैथ्यार्थात् तस्मात् यथा सम्भवस्त्वि कल्पद्वयतियुक्तं
यत्तु द्वितीये हनीति ब्राह्मवचनं तदप्यशुचिस्पर्शरहिता गृह्यांतरसम्भ-
वविषयं तथा च प्रचेताः भूतप्रवर्गवृत्तो भुंक्ते कव्यं शेषं स्वगोत्रजैः अन्य-
स्यां श्राद्धशालायां द्विजोच्छिष्टं नमार्जयेदिति तस्माद्गृह्यांतरसम्भ-
वति नमार्जनं तदभावे द्विजां प्रेषपिण्डप्रतिपत्तानन्तरं मार्जनमिति
व्यवस्थेति सिद्धम् पिण्डप्रतिपत्तिमाह याज्ञवल्क्यः पिण्डांस्तु गोजवि-
प्रेभ्यो दद्याद्गमौजनेऽपि वा गोशब्दो गतबीर्यं दृष्टमपरः तथा च वायवीये
गतबीर्यस्तु यो ह्यश्वोऽनङ्गश्चैव तथा विधः तयोः पिण्डः प्रदातव्यो यतो-
वीर्यं नरो हति एतत्कामना विशेषेण व्यवस्थितं तथा च वायुपुराणम् पि-
ण्डमग्नीं सदा दद्याद्गोवार्थी सततं नरः पत्न्यै प्रजार्थी दद्यात्तु म-
ध्यमं मन्त्रपूर्वकम् । उत्तमाङ्गतिमन्विच्छन् गोभ्यो नित्यमप्रयच्छति प्र-

जांमज्ञांयशः कीर्तिमप्सु नित्यं निधापयेत् प्रार्थयेद्दीर्घमायुस्तुवायसे-
भरः प्रयच्छति आकाशं क्रमयेद्वाप्सु स्थितो वा इक्षिणामुखः पितॄणां
स्थानमाकाशं दक्षिणादिक्तं वैवर्चेति यथा गृह्यपिण्डप्रतिपत्तिरित्यन्ये
त आकाश्यायनः आधत्त इति मध्यमं पिण्डम्पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामेति
आधत्त इति प्राशनमन्त्रः समर्पणे त्वन्यः अपान्त्वौषधीनां रसम्प्राश-
यामि भूतकृतं कर्मन्धस्वेति पत्नीति पुत्रकामस्त्री मातृपलक्षणमि-
त्येके पुत्रकामापतिव्रतेत्यस्मन्मतं तथा च मनुः प्रतिव्रताधर्मपत्नी
पितृपूजनतत्परा मध्यमन्तु ततः पिण्डं दद्यात्सम्यक् सुतार्थिनीति
अत्रैतत्सन्देह्यते किं विकिरं उच्छिष्टे निक्षिपेत् किं वा पिण्डेष्विति त-
त्रैके आहुः तस्यास्पृश्यत्वाद् उच्छिष्ट एवेति अन्ये त्वाहुर् उच्छिष्ट पिण्ड-
त्वात् पिण्डेष्वेवेति तदुभयमपि न सम्यग्भाति तस्य पिण्डोच्छिष्टवैल-
क्षण्यात् अशुचिपिण्डत्वाच्च अतश्च पृथगेव काकेभ्यो निक्षिपेदिति
पिण्डानामपि तद्दानस्य पार्त्तिकत्वात् तथा च धर्मप्रदीपे निक्षिपे-
त्तु शुचौ भूमौ काकेभ्यो विकिरन्त्येति अत्रैके गृहे पिशाङ्कत्वात्पु
पिण्डान्विक्षिपन्ति तदसत् तीर्थश्राद्धविषयत्वात् तथा च विष्णुधर्मो-
त्तरे तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डं क्षिपेत्तीर्थे समाहितः दक्षिणाभिमुखो-
भूत्वा पितृदिक्साहि कीर्तितेति वैश्वदेवस्तूत्रेण प्रपञ्चयिष्यते नि-
त्यश्राद्धे तु मार्कण्डेयः नित्यक्रियां पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः
न पितृणान्तथैवान्वशेषं पूर्ववदाचरेत् नित्यक्रियानित्यश्राद्धं तुल्य-
विकल्प एवायमित्येके करणोपकारातिशयोऽकरणोऽतएवायोनौ
तान्ये तदुभयमपि न सम्यक् पूर्वव्यवस्थोपपत्तेः तथा च नित्यश्राद्धं
न कर्तव्यं प्रसङ्गादत्र त्वसिध्यति श्राद्धान्तरे कृतेन्यत्र नित्यत्वात्तन्नाहा-
पयेदिति एकोद्दिष्टादौ पितामहादि तृस्य सम्भवात्कर्तव्यमप्यार्वणादौ
प्रासङ्गिकतृप्तेनेति व्यवस्थेतरर्थः आह च दर्शादिश्राद्धनिष्पत्तौ न नि-

तस्य गृथ कृत्रिया तेनैव तस्य सिद्धिः स्यात्काम्ये नितराग्निहोत्रवदिति
 एवमेकपार्वणादावपि द्वितीये तु नितरात्वादनुपपत्तेः शेषभोजनेपि
 विवर्त्तते एकादश्यादावाग्राणस्योक्तत्वा शेषभोजनमनितराग्निति
 केचित् शेषमन्त्रमनुज्ञातं भुञ्जीत तदनन्तरम् ब्रूयैः सार्द्धं तु विधिव
 दुद्धिमागुसमाहितमिति शातातपोक्तेरमुञ्चापक्ष एव पितृसेवित-
 भक्षणम् नितराग्न्यथानेतान्ये तत्तद्वयमपि नातीव शोभते पूर्वत्र-
 नितरात्तेन आम्नायविध्युपपत्तेः तथाच उपवासन्तदाकुर्याद्वाघ्रा-
 यपितृसेवितमिति द्वितीये तु नुज्ञाताभावे तीर्थादावभोजनमप्राप्नो-
 तीति नैतदुचितम् भोजनाभावे पुत्रावायश्रुतेः तथाच देवलः श्रा-
 द्धकृता तु यो विप्रो न भुङ्क्ते शकदाचन हव्यदेवान गृह्णन्ति कव्यानि-
 तरस्तथा जैमिनिरपि श्राद्धकृता तु यो विप्रो नाश्नाति पितृसेवितं
 स याति नरकघोरं यावदाभूतसंज्ञं ब्रह्म वैवर्त्ते पिपितृद्विजिह्यः सु-
 र्वेभ्यो यद्यद्वनिवेदितं अन्नं बहिरत्सर्वपितृन् पूर्णः शान्तिमानव
 इति भोजनक्रमसाह देवलः निवृत्ते पितृसेवे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना
 आचम्य पाणिप्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ततो ज्ञातिषु तृप्तेषु स्व-
 भृत्यान् प्रतिपूजयेत् पश्चात्स्वयञ्च पत्नीभिः पितृशेषमुदाहरेत् दीपं प्र-
 छाद्य हस्तेन श्राद्धदीपमग्रांतयेदित्यर्थः उदाहरेद्भुञ्जीत तथाचोश-
 नाः शेषमिष्टं भगोदद्यात्स्वयमुञ्च्य जीत आपस्तम्बः सर्वतः समवदा-
 याग्रासावराध्यै प्राश्नीयात् यथोक्तं ग्रासावराद्धं ग्रासं गृह्यन् समवदादे-
 त्यन्वयः यथोक्तमिति मांसमक्षणे नियमो नेतिकेचित् सर्वतः समवदाये-
 तिसर्वाग्रदानस्योक्तत्वा मांसमक्षणमपीतान्य एवं सति श्राद्धविप्रान्
 मांसं भोजयित्वा भुञ्जीतान्यथानेति व्यवस्थेति तथाच प्रचेताः विप्रान्
 भोज्ययो मांसमग्रात्य त्रैश्वं भोजयेत् वृथा भवति तच्छ्राद्धमुत्काच-
 नरकं व्रजेत् इति तथाच ततश्च वैश्वदेवांते समृतैः सह बांधवैः भु-

ज्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वापितृनिर्घेवितमिति तत्रक्तमांसस्याभक्षणम-
न्यस्यभक्षणमित्यविरोधीवा तथाचजातृकरण्यः मधुमांसनिवृत्तस्तु
आहकर्मणिवाचरेत्प्रातृस्थं गन्धमाघ्रायपितृणामन्वणीभवेदिति-
पात्रस्थस्त्रीजनपात्रस्थस्मिहृणामन्वण इति तदवघ्राणादपिप्रितृह-
र्पिनर्भवतीतिदर्शिता ब्रह्मपुराणेपि भगिन्यीबान्धवाः पूज्याः आ-
होषुचसदेशहि अश्रोपगडकर्षण्डाश्चतथान्येदौर्घयोगिणः अश्रौ-
रकिञ्चनः षण्ढोनपुंसकः पण्डंक्लौववृत्तिः शातातपः आहं कृत्वा
परश्राद्धेभुञ्जन्तेयेगुविह्वलाः पतन्ति पितरस्तेषां लग्नपिण्डोदक-
क्रियाः अत्रैके पश्चात्त्रयंच भुञ्जीतेत्यनेन प्रदोषपर्यंतम् सर्वा-
न्सन्तोष्यरात्रौ आहकृद्भुञ्जीते याहुः तदयुक्तम् रात्रिभोजनस्य प्रति-
षिद्धत्वात् अतश्चदिवैवसर्वैः सहभुञ्जीत । तथाचजातृकरण्यः अह-
न्येवभुक्तव्यम् कृतेश्राद्धे द्विजम्भना अन्यथाह्यासुरंश्राद्धम् पर-
प. केचसेविते नागः खण्डेपि बलिं निजिपेत्सक्ता ह्योजनंचसमाच-
रेत् मौनेनदृश्यते सूर्योयावत्तावन्नराधिप यश्चैवास्तमितेसूर्ये
भुङ्क्तेचश्राद्धकृन्नरः व्यर्थतांयातितच्छ्राद्धम् तस्माद्रात्रौनभोजयेदि-
तिनियमानाह वृहस्पतिः तान्निशां ब्रह्म वारीत्या श्राद्धकृच्छ्राद्धि-
कैः सह अन्यथावर्त्तमानौतौ स्यातांनिरयगामिनामिति पुनर्भोज-
नमध्वानम् यानमायासमैथुनं श्राद्धकृच्छ्रभुक् वैवं सर्वमेतद्विव-
र्जयेत् स्वाध्ययंकलहंचैव दिवास्वप्नञ्च वेद्यया श्राद्धिनोविशेषमाह
यमः पुनर्भोजनमध्वानम् भारतायासमैथुनं संध्यांप्रतिग्रहं होमं
श्राद्धभुक्तवृजयेत् संध्याहोमप्रतिषेधाकृतप्रायश्चित्तविषयो दश-
कृत्वःपिवेदापो गायत्र्याश्राद्धभग्विजः ततःसंध्यामुपासौतजरेच-
जुहुयादपीनि भविष्यपुराणवचनात् वृषयाह्नवर्क्यः अध्वनौनो-
भवेदश्वः पुनर्भोजौतुवायसः होमकृन्नेतरीगौस्या त्पाठादायुःप्र-

होयते दानंनिःफलतामेति प्रतियाहोदद्विता कृमिकृज्जायते-
 दासो मैथुनीसूकरोभवेदिति स्वबुद्धिकल्पितग्नेह ध्वनंलिखितं-
 मया दृष्टश्रुतंसमूलंवा नवास्यान्मैनद्रूपणं दृष्टंयत्स्वल्पहीर्षेषु
 निबन्धेषुतदाहृतं श्रुतिस्मृतिविरुद्धंयत्तत्पठन्तीत्युदाहृतम् । प्रमा-
 णमप्रमाणंवा सर्वज्ञःकर्तुमर्हति । दृष्टश्रुतेनविश्वासोमाहृशैः
 कर्तुमिष्यते ॥

इति श्राद्धकाशिकायां तृतीयाकण्डिका समाप्ताः ।

॥ * इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मजः श्रीविष्णुमिश्रात्मजः * ॥

॥ * कृष्णमिश्रस्यकृतौ श्राद्धकाशिकायां * ॥

॥ * अपरपक्षिकंश्राद्धसमाप्तम् * ॥

॥ श्रीः ॥

उक्तंप्रकृतिश्राद्धमिदानीं विकृतिश्राद्धमुपक्रमते ॥

मू० अथैकोद्दिष्टं ॥ १ ॥

अथशब्दश्चानंतर्यै प्रकृतिश्राद्धानंतरं विकृतिश्राद्धमेकोद्दिष्टमुच्य-
 त इतिशेषः अथवाथशब्दो ऽविकारार्थ एकोद्दिष्टमिति विकृति
 श्राद्धोपलक्षणां तंतश्च प्रकृतिवद्विकृतिरितिन्याया रसर्वाङ्गप्राप्तौवि-
 क्रितिश्राद्धनियमोपदेयप्रधानाङ्गं हीताविभवंतीत्यधिक्रियंतइत्य-
 र्थः तानिच युगादिमन्वादि संक्रांतिमघाभरणी रविवार प्रेतषो-
 षशक नव नित्य ती र्थविवाहोपनयनोर्ध्वोक्त कपाल क्षयाहाम-
 होमा पिण्डकसंकल्पश्राद्धानि तथाहिमत्स्यपुराणादिषु अयनद्वि-
 तथ श्र द्धिषुवद्वितयेतथा संक्रांतिषुच सर्वासुपिण्डनिर्वपणाद-
 ते पुनस्तत्रः युगादिषुचकुर्वीतपिण्डनिर्वपणाद्वते तथा युगादौपि

तुनक्षत्रे तथामन्वन्तरादिषु अर्धपिण्डेन कुर्वीत वैष्णवंश्चाङ्गमाचरे-
त् वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च अष्टमं संक्रांतिवत्कुर्वा-
त्पिण्डनिर्वपणं विना मघायुगादौ भरण्यां संक्रांतौ रविदासरे पि-
ण्डदानं न कुर्वीत यदौच्छेत्सुतजीवितं सूतः मघायां पिण्डदाने न-
ज्येष्टः पुत्रो विनश्यति कनीयां सुतयो दृष्ट्यां कुर्यादमुदयादह्ने प्रे-
तश्राद्धेषु सुमंतुः विकिरं नैव दातव्यं न कुर्यादाशिषां जपः षडङ्गली-
ग्न कुर्वीत एकोद्दिष्टेषु सर्वदा आशिषो द्विगुणादभ्यः जपशीः स-
स्ति वाचनम् पितृशब्दः स्वसंबन्धः शर्मशब्दस्तथैव च । पात्रालंभो वगा-
हस्य उश्मुक्तीन् खना दिक्स्मृतिप्रश्नं च विकिरः शेषमन्नं तथै-
व च । प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमांतामुवजस्तथा । अष्टादशपदार्थाश्च
प्रेतश्राद्धे विवर्जयेत् । सत्यव्रतः अनूदकमधूपञ्च गन्धमाल्यादिव-
र्जितम् । नवश्राद्धमसंस्तु पिण्डोदकविवर्जितम् अनूदकमिति वै-
दीर्घं छान्दसं अक्नेजनोदकरहितम् अनूदकम् पिण्डोदकविव-
र्जितं प्रत्यक्नेजनोदक रहितमिति कश्चित् तन्नोचितं स्मृत्यन्तर-
योः सद्भाषप्रतीतिः तथा च अनूदकमधूपञ्च गन्धमाल्यविवर्जितम्
निनयेदस्मिन्निर्पूर्वं ततः श्राद्धं प्रकल्पयेत् पश्चाच्च निनयेन् पूर्वं त-
स्मिन्नेव यथाविधीति अस्यार्थः सर्वमन्नमन्धमेजनम् निनयेत्तत-
स्तत्रापि पिण्डनिर्वपणाख्यं श्राद्धं कुर्यात्पश्चाच्च तत्रैव पिण्डप्रत्य-
क्नेजनोदकात् पूर्वमिति प्रत्यक्नेजनमुच्यते पूर्वपूर्वपूर्व इति धा-
तोरप्यायनार्थत्वात् एवं सत्यनूदकम् पिण्डोदकविवर्जितञ्चेति
पदद्वयं जज्ज स्वधावाचनाभ्याम् प्राप्तांबुनिषेकनिषेध मित्युचित-
मित्यर्थः रेणुरपि अन्नं न विकिरं हूमौ गृह्णी यान्नाशिषो वतु
पात्रालम्भो न वाक्ष्य मासनादिप्रयोगतः नामगोत्रेण संबन्ध र-
हितस्यैतदशब्दवत् नवश्राद्धं गृहेकार्यं भार्याय त्वाग्नयोपि चेति । तथा

आसीमान्तं वसिष्ठाच्यं पिण्डानां च नमस्कृतिः न पुष्पं पिण्डं शुद्धि-
 स्तम् वन्देद्विप्रकरच्युतम् सर्ववर्णेषु सर्वदा प्ये पसाधारणो विधिरि-
 ति न तस्य पुराणे नित्यं तावत्प्रवच्ये ऽहमर्घ्यावाहनवर्जितम् देव-
 हीनं न वेत्तु नियसादिविवर्जितं तीर्थश्राद्धं प्रकुर्वीत पाकान्ते-
 न विज्ञेयतः आमान्ते न हिरण्येन कन्दमूलफलैरपि एषामभावे-
 कुर्यात् अद्वयाचजलेन च तथा ब्राह्मणान्नपरीक्षेत तीर्थे कालान्न-
 चिन्तयेत् प्राप्ततीर्थो यदा विद्वांस्तदा श्राद्धं समाचरेत् आवाह-
 नन्त तीर्थे स्यादर्घदानन्तदा भवेत् आहूताः पितरस्तीर्थे कृतार्थाः सं-
 तिवैद्विजाः तथा आवाहनन्तदिग्वंधो नदीलोहृष्टि संभवः सकारु-
 ण्यं वक्तव्यम् तीर्थे श्राद्धं विचक्षणैः भविष्ये पि देवाश्च पितरो यस्मा-
 द्गंगायां न्तु सदा स्थिताः आवाहनं विसृष्टिश्च तत्र तेषां न विद्यते स-
 कारुण्यमित्यनेन पितृव्यस्वाचादीनाम् पुत्राणामपि तीर्थश्राद्धे य-
 थोपदेशं कर्त्तव्यमित्यर्थः कार्णाजिनिः मौञ्जीवन्धाद्विवाहश्च वर्षा-
 द्वैर्धर्ममेव च पिण्डान् सपिण्डानोद्दुः सपिण्डीकरणादृत इति । स-
 पिण्डीकरणं षोडश श्राद्धोपलक्षणम् संग्रहकारोपि विवाहोपनया-
 दूर्ध्वं वर्षे वर्षाद्वैमेव च न कुर्यात्पिण्डनिर्वापं न दद्यात्कारणादृते-
 अत्रापवादस्तेनैवोक्तं महालये गयाश्राद्धे मातापितोर्हृते हनि-
 कृतो वा होपि कुर्वीत पिण्डनिर्वपणं सुत इति क्षयाहैकोट्दि-
 ऐतृक्तं पूत्रकृता नावाहनमित्यादि आमश्राद्धन्तु आचारतिलके
 आमश्राद्धमनङ्गुष्ठमग्नौ करणवर्जितं तस्मिन् प्रश्रविहीनन्तु कर्त्तव्य-
 म्मानवैधुवं धर्मप्रदीपे आवाहनमग्नौ करणं विकिरस्यात्पूरणम्
 तस्मिन् प्रश्रनं कुर्वीत आमेहेमेकदा चनेति एतद्विषयमुपरिष्ठावच्यासः
 अपिण्डकन्तु अग्नौ करणमर्घ्यं वाहनावनेजने पिण्डश्राद्धेषु कु-
 र्वीत पिण्डहीने निवर्त्तते पिण्डनिर्वापरहितं यत्र श्राद्धं विधीयते

स्वधावाचनलोपोस्ति विकिरस्तुनलुप्यते अक्षय्यदत्तिणास्वस्ति सौम
नस्यं यथास्थितं । धर्मपदीपेपि । आवाहनं वैतथार्थं अग्नौकरणमेव च
अक्षय्यापोऽविकरं पिण्डहीनेविवर्जयेदिति इदञ्चाक्षय्यवर्जनम-
शक्त्यापिण्डकरणविषयं शक्तौतुयथास्थिति विहितत्वात् । स्मृति
संग्रहेपि अङ्गानिपितृवद्भ्यः यदाकर्तुं शक्यतात् संकल्पश्राद्धमे-
वाप्तौ कुर्यादर्घ्यादिवर्जितम् आपस्तम्बोपि संकल्पश्राद्धेऽर्घ्यावा-
हनाभ्यौ करणपिण्डस्वधावाचनानिवर्जयेदिति व्याध्यादिनाय-
योक्तम् पार्वण्यङ्कर्तुमशक्तः संकल्पश्राद्धमेव कुर्यादित्यर्थः विकिरव्य-
वस्था च तदवसरणोक्ता हेमश्राद्धे तु बौधायनः संक्रमेन्न द्विजाभा-
वे प्रवासे पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धं संग्रहे च द्विजः शूद्रः समाचरेत् व्याघ्र-
पादः आर्त्तवेन द्विजाभावे ग्रहणे देशविप्लवे आमश्राद्धं द्विजः कुर्या-
च्छूद्रः कुर्यात्सदैव हि गालवः तीर्थेन ग्नावापदि च देशभेदे रजस्यपि
हेमश्राद्धं द्विजः कुर्याच्छूद्रः कुर्यात्सदैव हीति अन्यस्मृतिभ्यो ह्येयम्
अत्रैतच्चिन्त्यते किमामश्राद्धे अग्नौ करणं स्यादुतनेति अत्रैक-
आहुः सिद्धान्तेन विधिर्यः स्यादामश्राद्धेऽप्यसौ विधिः आवाहनादि
सर्वस्यात्पिण्डदानञ्च भारत दद्यादन्नं द्विजातिभ्यः शृतं वा अदिवा-
शृतं येनाग्नौकरणं कुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेदित्यति देशेना-
ग्नौकरणं भवतीति वदयुक्तम् अतिदेशस्य ब्राह्मणविषयत्वात् ।
तथा च कल्पलतायाम् आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः श्राद्धदः सदा
हस्तेऽग्नौकरणं कुर्यात्ब्राह्मणस्य विशेषतः अतश्च आमश्राद्धेऽग्नौकरणं
निषेधः शूद्रविषये भवितुमर्हति किञ्च भविष्यत्पुराणे धर्मसेवान्तु
धर्मज्ञो यदि शूद्रः प्रकुर्वते अग्नौकरणं मन्त्रोऽस्य (१) नमस्कारो विधीय-
त इत्यग्नौकरणं निषेधान्नमस्कारविधानात् अथवा विहितं प्रतिषि-

इत्वा त्स्त्रिपिण्डकापिण्डकविषयौ विधिनिषेधात्प्रकृतमधुनोच्यते त-
 त्वैकं हि द्विष्टोयत्न तदिति व्युत्पत्तेः नवनवमं मिश्रं पुराणञ्चेति त्रिधैको द्विष्टं
 तत्रैकोद्विष्टमित्यनेन किमुच्यते तथा चाङ्गिराः प्रथमेऽङ्गितृतीयेऽङ्गि
 पञ्चमेऽङ्गमेतथा नवमैकादेशे चैव नवश्राद्धानि षट् तथेति आश्वला-
 यनगृह्यपरिशिष्टे नवश्राद्धान्दशाहानि नवमिश्रतुषडङ्गान् अतः प-
 रम्पुराणञ्चैव त्रिविधः श्राद्ध उच्यते हारीतोपि प्रायश्चित्तोऽप्याह चा-
 न्द्रायणनवश्राद्धम् प्राजापत्यस्तुमासिके एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चि-
 त्तस्त्रिधीयते इति तत्रैकश्राद्धः क्षयाहे पार्वणस्यैवोक्तत्वात् त्रैको-
 द्विष्टमेवैतदिति तदयुक्तं अदितमितितृप्तिप्रश्न इत्याद्यङ्गस्य प्रेत-
 श्राद्धेषु निरस्तत्वात् नचैतन्मासिकादि नवमिश्रस्य भवितुमर्हति
 पित्रादिशब्दस्य प्रयोगात्वात् तस्मात्पुराणैकोद्विष्टमेवैतदिति-
 युक्तं अतश्चावाहनादि निषेधविशेषदर्जः सर्वाङ्गमत्रभवतीति
 विशेषविधि निषेधयोः शेषाभ्यनुज्ञाफलकत्वादिति न्यायात् ॥

मू० एकोर्ध्व एकं पवित्रमेकः पिण्डः ॥२॥

कर्तव्य इति यथालिङ्गं वाक्यशेषः पात्रविशेषणत्वात् स्निग्धव्यत्ययः
 पूजाविधिर्वापृकृतितोनेकप्रसक्तौ विकृतित्वात्प्रतिषेधः तदयुक्तं
 प्रसज्यमानः प्रतिषिध्यत इति भट्टोपि दृष्टा सर्वत्र शास्त्रेषु निवृत्तिः
 प्राप्तिपूर्वका तदभावा विज्ञेयो न हि दृष्टोद्वयोरपीति पवित्रम्प्रा-
 देशमात्रं कुशैकदलम् अत्र केचित्प्रत्यवतिष्ठन्ते दर्भाः पवित्रमित्युक्तं
 इति वचनात् त्रिशालस्तु भवेद्दर्भश्चतुःशाखः कुशः स्मृतः पञ्चशाख-
 स्तु निधिपः षट्शाखस्तु पवित्रकमिति पारिभाषिकत्वाच्च पवित्रं-
 षट्शाखैककुशमिति तदयुक्तं पार्वणेषु च सर्वेषु पवित्रं द्विदलं स्मृ-
 तं एकोद्विष्टेतु तत्प्रोक्तम् पवित्रं द्विदलं नृप एकोद्विष्टेशलाकै-
 केति भागवतचतुर्विंशति अतवचनाभ्यामुल्लेखोपपत्तेः एकशब्दे-

पौनरुक्त्यविस्पष्टार्थं ननुचैकोद्दिष्टमित्यनेनैव पिण्डैक्ये लब्धे ए-
 कग्रहणं किमर्थं उच्यते पिण्डविच्छित्तिनिषेधार्थं मष्टांगपिण्डवि-
 ध्यर्थंचेत्यदोषः तदुक्तम् तिथिकेदोनकर्त्तव्यो दिनाश्राद्धं यदुच्यते ।
 पिण्डश्राद्धं च दातव्यं विच्छित्तिरनेवकारयेत् निषिद्धदिनेपीतिशे-
 षः श्राद्धशब्देन ब्राह्मणभोजनम् ॥ पिण्डशब्दस्य पृथगुपादानात्
 चकारोऽग्नौकरणार्थः तेनसतिसंभवे ब्राह्मणभोजनम् पिण्डदा-
 नंचक्षयाहेकार्यं भोजनासंभवेतु पिण्डमात्रमपिकार्थमिति विच्छि-
 तिशब्दार्थद्वुति साधवीये आहिताग्नेः पितृर्चनम् पिण्डैरेव ब्राह्म-
 णानपिवा भोजयेदिति निगमस्मृतौ वाशब्दस्य संभवासंभवेन व्य-
 वस्थितत्वात् एवंचाब्दिकमग्नेनैव कर्त्तव्यम् नामाग्नेनेत्युक्तमभव-
 ति तथाचमरीचिः अनग्निः कः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला आस-
 श्राद्धं प्रकुर्वीत न तत् कुर्यान्मृते हनीति लौगाक्षिरपि पुष्पवत्स्वपिदा-
 रेषु बिदेशस्थोऽप्यनग्निः कः अग्नेनेवाब्दिकं कुर्याद् हेम्नानाऽमेनवा-
 क्वचित् क्वचिदिति दर्शे रविग्रहेक्षयाहेसतीत्यर्थः तथाच गो-
 भिलः दर्शे रविग्रहे पित्रोः प्रत्याब्दिकमुपस्थितं अग्नेनासंभवे हेम्ना-
 कुर्यादामेनवासुतद्वति अत्राप्यसम्भवद्वति विशेषणत्वात्सम्भवेग्ने-
 नैवेत्युक्तम् श्राद्धविघ्ने विजातीनामासश्राद्धं प्रकीर्त्तितं अमावास्या-
 दिनियतमाससम्बत्सरादृतद्वति हारीतोक्तोः अष्टाङ्गत्वमाह वृद्ध-
 याङ्गवत्कथः मधुचान्नङ्गव्यघृतम्पानीयम्पायसन्तथा कुतुपस्तिलसंयु-
 क्तं ज्योतिश्चैवाष्टमी तथा कपित्थश्रीफलाकारः पिण्डोऽष्टांगसङ्घाते
 तिलैरुप्तोऽप्यते मूङ्ग्रीचीरैर्बाह्यघृतेन हतं मधुना चैव नासाचतोऽयैर्हस्तौ-
 तथा परौ जगो लिङ्गैवानुजीवः स्यात्पिण्डनिर्वपणं रम्यं यत्तु मधु-
 चाज्यं जलञ्चाघं पुष्पान्धूपस्त्रिलेपनं बलिन्दद्यात्तु विधिवत्पिण्डोऽष्टां-
 गोभवेद्यथेति ब्राह्मणवचनन्तत्पार्वणविषयः पूर्ववचनस्य क्षयाहप्रका-
 रणोक्तत्वात् ॥

* नावाहमं नाग्नौ करणनात्र विश्वे देवाः ॥३॥

अत्रैकोद्दिष्टे विकृतित्वादावाहनाद्यं गन्भवतीत्यर्थः नन्व-
यस्मिंशेषनिषेधार्थः अत्राहपञ्चतित्तयज्ञदत्तः एकोद्दिष्टे तु स्व-
धावाचनन्नभवतीतितन्न पिण्डरहितश्राद्धे तन्निषेधात् तदुक्तं
स्वधावाचनलोपोस्तीति प्राक्चतश्चास्मत्पित्रे ऽमुकशर्मणे चमुक-
सगोत्राय स्वधोच्यतामिति प्रयोगः अत्रैकआहुः अत्रप्रथमपात्राभा-
वात्संस्त्रवबहुत्वाभावाच्चपिटव्यः स्थानमसीति मन्त्रानुपयुक्तत्वाच्च
नात्रतत्पात्रमिति तदयुक्तं एकोद्दिष्टस्य विहितत्वात् यत्तु कर्कोपा-
ध्यायैर्यत्र पात्रन्युज्जकरणमित्युक्तं तदन्यथैवोपपद्यते पात्रन्युज्जक-
र्तव्यं किन्तु तानमेव निषेधमिति अस्ति च पात्राभावान्न्युज्जत्वभावयो
र्महाभेदः अतोर्थानवबोधात्तदयुक्तमिति तथाचस्कन्दसम्वादे एको
द्दिष्टे न कुर्वीतस्कन्दपात्रमधोमुखं नोत्थापयेच्चतत्पात्रं यावच्छ्रा-
द्धविसर्जनं अनान्तरोत्थापिते पात्रे श्राद्धं सम्पद्यतेतथेति तस्मात्स्व-
धावाचनीयानास्तीर्यस्वधावाचनीयं कर्तव्यमिति सूक्तं ॥

मू० स्वदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमितीत
रेब्रूयुः उपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने ऽभिरम्य-
तामिति विसर्गोभिरतास्मद्भूतीतरे ॥४॥

अत्रनेत्यनुवृत्तौ मण्डूकप्लुत्यादिति न्यायेन पूर्वसूत्रोक्तो विधि-
रेवानुषज्यते तेन तद्वत्तास्थेति प्रश्ने स्वदितमिदमक्षय्यमस्त्वित्यलोप-
तिष्ठतां वा जेवजेवते च अभिरम्यतामिति विसर्गोभवतीति वाक्य-
शेषः अतश्चैतत्पुराणैकोद्दिष्टमित्युक्तं प्रेतैकोद्दिष्टे तदभावात्
अथक्षयाहे किम्यार्वाणं कार्यमेकोद्दिष्टमेवेति सन्दिह्यते उभयथा-

वचनदर्शनात् तथाहि जातूकर्ण्यः पितुःपितृगणस्थस्य कुर्यात्पा-
वर्णवत्सुतः सर्वदादर्शवच्छादं मातापितृोक्षयेहनीति शातातपः
प्रदानंयत्नयत्त्रैषां सपिण्डीकरणात्परं तत्रपार्वणवच्छादं ज्ञेयमभ्यु-
दयादृते तथा अर्वाक्सम्बत्सराद्दुद्धौ पूर्णसंवत्सरेपिवा येसपिण्डी-
कृताः प्रेतामतेषां पुपृथक्क्रियेति एकोद्दिष्टे तुयमः सपिण्डीकर-
णादूर्ध्वप्रतिसंवत्सरं सुतैः मातापित्रोःपृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृतेहनि
व्यासोपि एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणङ्कुरुतेनरः अकृतन्तद्वि-
जानीयाद् भवेच्चपितृघातकः एकोद्दिष्टमपरित्यज्य पार्वणं यः
समाचरेत् सदैवपितृहासस्यात् मातृभ्रातृविनाशकः मृताहेपार्वणं
कुर्वन् नधोधोयातिमानवः सम्पृक्तेष्वाकुलीभावः प्रेतेषुततोभ-
वेदिति अत्रविरोधेह्येकआहुः द्वादशपुत्रेष्वौरसक्षेत्रजपुत्रौ पार्व-
णं कुर्याता मन्येदशैकोद्दिष्टमिति तथाचजातूकर्ण्यः प्रत्यब्दम्पा-
र्वणेनैव विधिनाक्षेत्रजौरसौ कुर्यातामितरेकयुं रेकोद्दिष्टं सु-
तादशेति जावालीपि औरसःक्षेत्रज.पुत्रौ विधिनापार्वणेनतु प्र-
त्यब्दमितरेकयुं रेकोद्दिष्टं सुतादशेति विशेषोक्तेखादिति तद-
युक्तं प्रत्यब्दमित्यनेन क्षयाहव्यतिरिक्ताक्षय्य तृतीयादिविषयत्वा
वगतेः एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यमौरसेनमृतेहनि सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
मातापित्रोर्न पार्वणमितिपैठीनसि वचनविरोधाच्च एवञ्चसति मृ-
ताहेपार्वणं कोदिष्टयो रुभयोरपिपक्षयोः प्राप्तत्वात् । अमायास्वा-
क्षयोयस्यप्रेतपक्षे यथाभवेत्सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तःपार्वणोवि-
धिरिति शंखवचनेन दर्शप्रेतपक्षमृतयोरेव पार्वणस्यनियमितत्वा-
त् तत्रमृतयोरेवपार्वणं मन्यतमृतयो रेकोद्दिष्टमिति विज्ञानेश्वर-
प्रभृतयः । अन्येतु द्वादशविधपुत्रेष्वौरसक्षेत्रजपुत्रयो विशेषस्तत्वा-
पिसाग्नित्वम् तत्रापि दर्शपरपक्षमृति रित्येवंविशेषोपसंहार

परम्परायापुरोडाशाग्नेयवद्विशेषोपसंहारपर्यवसानादृशापरपक्ष
मृतावपि साम्ब्यौरसंचेतजावेव पार्वणकुर्वीता न्नरग्निपुत्रादिति
वर्णयन्ति तदेतद्विचारणीयम् किंन्नियमप्रतिपादनव्याप्यमित्युच्यते
तद्विशेषोपसंहारइति तत्र यदि नियमप्रतिपादनव्याप्यमित्युच्यते
तदादर्शापरपक्षमृतिं विनापि साम्ब्यैः पार्वणविधानमनर्थकं स्यात् य-
थाहसुमंतुः प्रत्यक्षमितरेकुर्युः एकोद्दिष्टं सुतादृश अनग्निमानौरस-
श्च कुर्यात्साग्निस्तु पार्वणं पुलस्त्योपि अनग्निकौरसस्योक्तमेकोद्दिष्टं
मृतेहनि प्रत्यक्षं पार्वणं साम्ब्यै रग्येषान्तुन पार्वणमिति अथ विशेषोप-
संहारोपन्यासस्तस्य साम्ब्यैरेव पार्वणस्य विहितत्वाद्दर्शापरपक्षमृ-
तावपि तस्यैव पार्वणम् अनिरग्नेरित्यतो ऽमायां वाक्ष्योयस्येति वा-
क्यम् साग्निविषय एवोपसंहारणीयमिति विशेषोपसंहार एव युक्तः
प्रतिभाति तथाच श्राद्धकल्पलतायां इन्दुक्षये प्रेतपक्षे विपत्तिश्चेद्वि-
जन्मनः । साग्निक् पार्वणं कुर्यादेकोद्दिष्टं निरग्निक् इति । तस्मा-
दौरसस्यैव कलौ प्रचुरत्वात् स एव साग्निदर्शापरपक्षमृतौ पार्वणं
कुर्यादन्यथैकोद्दिष्टमेवेति राज्ञान्तः तथाच मत्स्यपुराणम् । प्रदानं य-
त्तत्रैषां सपिण्डीकरणात्परं पार्वणेन विधानेन देयमग्निमतांसदा
वृद्धया च वल्क्योपि वैतानाग्निगृहेषां मातापितृः क्षये हनि न ते-
षामधिकारः स्यादेकोद्दिष्टे कदाचन सपिण्डीकरणादूर्ध्वमग्नियु-
क्तस्य पार्वणं अनग्नेस्तु क्रियानान्या एकोद्दिष्टमृते क्वचित् एकोद्-
दिष्टविधिस्तेषां मन्त्रे वाजसनेयिनां येषामाध्यन्दिनी शाखा ये द्विजा
अग्निवर्जिता इति नन्वेव न्तर्हिवह्नयस्तु ये विप्रा ये चैकाग्रयण एव वा
तेषां सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति स्मृत्यन्तरवचनं विरु-
ध्येत् मैवं अस्य वचनस्य अन्यथार्थोपपत्तेः तथाहि येषां पितरः साग्नि-
यो मृता भवन्ति तेषां निरग्निः सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं कुर्यात् ।

तथा निरग्नयः पितरो मृताः साग्निः पुत्रस्तदा सपिण्डनादूर्ध्वं मृता
हे पार्वणं कुर्यादिति तथा च मरीचिः साग्निः कौतुपिता पुत्रा वमा-
यां स्यात्पितामृतः । पार्वणो हि विधिस्तस्य प्रतिसंवत्सरं भवेत् । तथा
साग्निः कस्य पितुः पुत्रो ऽमावास्यायां मृतस्य च । पार्वणो हि विधि-
स्तस्य प्रतिसंवत्सरं भवेत् ततः न कश्चिद्विरोधः अभिरम्यतामिति
कटुकैः अभिरतास्मेति आग्निः प्रतिवदेयुरित्यर्थः अत्रैकऽप्राहुः
एक एव द्विजो भोज्यः पिण्डोऽप्येको विधीयते इति वचनादेक एव-
प्राहुः एको हिष्ट इति तदयुक्तम् तस्य वचनस्य प्रेतैको हिष्टविष-
यत्वा दभावविषयत्वाद्वा अभिरम्यतामिति वदेत् ब्रूयुस्तेऽभिरता-
स्म इति याज्ञवल्क्येन बहुत्वाभिधानात् इतर इति सूत्रोपदेशाच्च
अत्रैतच्चिंत्यते किंच याह आहुम् नित्यकर्म कृत्वा कर्त्तव्यमुताकृ-
त्वेति तच्च नित्यं कृत्वाैव आहुमाचरन्तीति सदाचारः वृद्धयाज्ञव-
ल्क्ये तु आहुनंतरं कर्म कुर्यादित्युक्तम् । तथा च क्षये ह निसमा-
साद्य संस्नातो विधिपूर्वकम् स्नानं संध्यां प्रकुर्वीत नित्यकर्म न कार-
येत् नित्यं नैमित्तिकङ्गारम्यं त्रिविधमर्थमलक्षणं निमित्तस्तु व्यति-
क्रम्य नित्यं कर्म न कारयेत् जपो होमस्तथा दानं तर्पणं देवतार्चनं च
ये ह निसमासाद्य न कुर्यात् पूर्वमेव हि क्षयाहन्तु समासाद्य न कुर्यात्-
प्राक् च तर्पणं पितृघाती स विज्ञेयो वदंत्येवं पितामह इति तत्सदा-
चारविरोधाच्चिंत्यं अथ वा सामगायजुः शाखिनां पूर्व नित्यं कर्म बह्व-
चानां पश्चादिति व्यवस्थेत्यविरोधः । सामगायजुषः पूर्वं बह्वृचा-
श्च तथा त्तिक इति तेनैवोक्तत्वात् अथवा एको हिष्टं तु यच्छादन्त नै-
मित्तिकमुच्यते इत्येको हिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन नित्यान् नैमित्तिकं-
बलीय इति न्याया देको हिष्टमेव पूर्वं पश्चान्नित्यम् न क्षयाहनिमि-
त्तकं पार्वणमपीति व्यवस्था तथा च वृद्धयाज्ञवल्क्यः । एको हिष्टे नि-

वृत्तेषु तथाविप्रविसविर्जने नित्यकर्मततः कुर्यात् तर्पणन्देवतार्चनम्
नित्यं नैमित्तिकञ्चैव द्वावेतौ परमार्थिनौ नैमित्तिके व्यतीतेषु ततो-
नित्यं समाचरेदिति विश्वासितोऽपि नैमित्तिकं यदा श्राद्धं पेटकाङ्कु-
रते नरः तदानित्यं न कुर्वीत तीर्थश्राद्धं विना क्वचित् नित्ये नैमित्ति-
के प्राप्ते नित्यं न परिलंघयेत् आदौ नैमित्तिकं कुर्यात् पश्चान्नित्यं स-
माचरेदिति अपि च पठन्ति प्रत्यादिके निवृत्तेषु पश्चान्नित्यं समा-
चरेत् अनयोर्भिन्नतन्त्रत्वा तस्थालीपाकाग्निहोत्रवदिति ।

इति श्रीश्राद्धकाशिकायां चतुर्थीकण्डिकासमाप्ता ॥

इत्यावसधिक श्रीमदतिशुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजम्भनः

कणमिश्रस्य कृतौ श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ ।

एकोद्दिष्टश्राद्धं समाप्तम् ॥

एवं पार्वणैकोद्दिष्टमुपदिश्येदानीं सपिण्डीकरणमुपक्रमते ।

मू० ततः संवत्सरे पूर्णे त्रिपक्षे द्वादशा
हेवा यदहर्वाह्विद्विरापद्येत ॥ १ ॥

ततः शब्दो हेतौ यतः सपिण्डीकरणमुभयात्मकम् तत उच्यत इत्यर्थः
अथवा तत इति दशाहात्परतः एकादशे हनीत्यर्थः । पार्वणैकोद्-
दिष्टानन्तरोपत्यासेत्वर्थस्य लब्धत्वात् एतच्च निरग्नौ प्रेते एकादशा-
हेदर्शसंभवेनाग्निकर्तृविषयं एकादशाहेद्वादशाहेवेति वीधायनेन
चानग्नौ पितरिपुत्रस्य साग्नित्वाधिकारणभावा देवतद्व्याख्यान
मयुक्तमिति वाच्यम् भार्यामरणपक्षे वा देशान्तरगतेऽपि वा अधिकारी
भवेत्पुत्रो महापातकिनोऽपि वेति शङ्केनाधिकारस्य प्रतिपादितत्वात्
तस्योपादानां श्रौतेस्मात् दर्शानुरोधविषयत्वाच्च तथा च कार्ष्णाजि-

निः सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वदश्याग्निवत्सुतः परतोदशरात्राच्च त्कुहू-
रद्धोपरीतरद्विति अग्निमान्साग्निः दशरात्रात्परतएकादशे आशौ-
चान्तोपलक्षणम् तथाच कात्यायनः सर्वेषामेव वर्णा नामाशौचांते स-
पिण्डनमिति नाग्निमतां द्विजातीनामिति शेषः अद्धोपरितद्वत्युल्ले-
खात् एकादशे हनिकुहूश्चेदित्यन्वयः दूतरोनिरग्निः वृद्धवसिष्ठः प्र-
थमास्यादमावास्यामृताहाद्दशमेहनि सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्या-
देवसुतोऽग्निमान् मृताहादूर्ध्वं दिनमारभ्य दशमेहनीत्येकादशा-
हृत्यर्थः ननु चैकादशाहे वृषोत्सर्गादिकर्म बाहुल्यात् कथमेतच्छ-
क्यते कर्तुम् नैष दोषः । पुरुषप्रयत्नसाध्यत्वात् स्वार्थस्य शक्यत्वात्
अथवा एकादशाहं निर्वर्त्य सपिण्डीकरणं कृत्वा प्रेतं सापिण्ड्य पि-
ण्डपितृयज्ञानन्तरमुक्तकाले मासिकादिकुर्यादितिक्रमः मासि-
कान्तं सपिण्डीकरणादूर्ध्वं भावित्वा दपि तथाच श्राद्धानि षोड-
शकृत्वा कुर्यादेव सपिण्डनं । अपिच वृद्धिविषये रेणुः कार्यव्यासङ्गतो-
वित्ता ज्ञावाद्देशविप्लवात् राजदैवोपघाताद्वा मासिकान्यकृ-
तानि चेति कृत्वा सपिण्डनं वृद्धि कर्मासया न्यासिकान्यत इति एक-
वनिर्णीतः शास्त्रार्थोऽन्यत्राप्युपतिष्ठत इति न्यायात् संवत्सरे पूर्णो
वृध्यभावे स्मार्त्ताग्नौ प्रेते निरग्निकर्त्तृविषयं वृद्धिविषयस्य वक्ष्यमा-
णत्वात् तथाच भविष्यपुराणम् सपिण्डीकरणं कुर्यात् ह्यजमान-
स्त्वनग्निमान् अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णोद्धे भरतर्षभ पुलस्त्योऽपि
निरग्निः सपिण्डत्वं पितुर्मातुश्च धर्मतः पूर्णं संवत्सरे कुर्यात् वृद्धि-
र्वायदहर्भवेत् रेणुरपि निरग्निश्चेदहर्दाकर्ता प्रेतश्चैवापासनाग्नि-
मान् सपिण्डीकरणान्तस्य पूर्णोद्धेनात्संशय इति । त्रिपक्ष इत्य-
यं शब्दः प्रेतकर्त्तारो ह्याहिताग्निविषयत्वेन समाहारमध्यमप-
दलोपाभ्यां द्वेधा विवक्षितः । तथाहि त्रयः पक्षा समाहृता त्रिपक्षः

पात्रादित्वान्ङीषभावः अथवात्रिभिर्दिनैरुनःपक्षो त्रिपक्षोद्वाद-
 शाहः ततश्चाहिताग्नौ प्रेतेनिरग्निःकर्त्ता तृतीयपक्षे प्रेतेवानिर-
 ग्नौ आहिताग्निःकर्त्ता द्वादशाहेसपिण्डीकरणं कुर्यादुभयोरना-
 हिताग्नित्वेसाग्नित्वेवाद्वादशाहएवेतिव्यवस्थेत्यर्थः अयंविशयोवा-
 शब्दस्यव्यवस्थितार्थत्वात् सस्मवेसतिघटते तथाचसुमन्तुः प्रेतश्चे-
 दाहिताग्निः स्यात्कर्त्तानग्निर्यदाभवेत् सपिण्डीकरणन्तस्यकुर्यात्प-
 रेतृतीयके गोभिलः साग्निकस्तुयदाकर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान्भवेत्
 द्वादशाहेतदाकार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः साग्निकःआहिताग्निः
 ननुच साग्निकशब्देन कथमाहिताग्निः समानेनाग्निमद्वाचक-
 त्वात् उच्यते तथाहिताग्नौप्रेते निरग्निःकर्त्ता तथानिरग्नौप्रेते
 आहितोग्निःकर्त्तेति शङ्कायाविद्यमानत्वात् तथायजमानोग्नि-
 मान् राजन्प्रेतस्थानग्निमान्भवेत् द्वादशाहेतदाकार्यं सपिण्डीक-
 रणं सुतैरिति । भविष्यत्पुराणवचनेग्निमच्छब्दवत् भूमिमनुपः-
 शासनादाहिताग्निवाचकत्वसम्भवत्वाच्च नचाहिताग्निश्च समा-
 नधर्मेत्युचितं किञ्च सपिण्डीकरणं कुर्यादयजमानस्त्यनग्निमान्
 अनाहिताग्नेःप्रेतस्यकालान्तरेणविषयान्तस्योपलब्धत्वात् उभयो-
 राहिताग्नित्वेवचनं साग्निकस्तुयदाकर्त्ता प्रेतोवाप्यग्निमान्भवेत्
 द्वादशाहेसदाकार्यं सपिण्डीकरणम्यितुरिति अत्रापिवाशब्दः-
 आहिताग्न्यनाहिताग्निविषयत्वेनव्यवस्थितार्थः ततश्चनिरग्नौ-
 प्रेतेस्मार्त्ताग्निः कर्त्ताशौचान्तेस्मार्त्ताग्नौ प्रेतेनिरग्निः क-
 र्त्तापूर्वोद्देआहिताग्नौ प्रेतेआहिताग्निःकर्त्ता द्वादशाहएवषोड-
 शश्राद्धानिकृत्वासपिण्डी करणंकुर्यादितिमुख्योर्थः तथाच बृह-
 मनुः द्वादशेहनिविप्राणामाशौचान्तेतुभूभृतां वैश्यानांचत्विप-
 चादाविथवास्यात् सपिण्डनमिति वाशब्दः स्मृत्यन्तरोक्तव्यव-

स्थायाम् अतश्चसाग्निनामितिशेषः अग्रवाहि ताग्निअनाहि-
 ताग्नि शब्दौसाग्निनिरग्निपरौ तेनसाग्निकः कर्त्ताचेच्चैकाद-
 शाह द्वादशाहकालयोः दर्शानुरोधेननियमः तथाचसं ग्रहकारः
 द्वादशाहादिकालेषु सपिण्डीकरणेकृते साग्न्यनग्निकत्वविष-
 यःकर्तुरेवनियामकइति अतश्चपिण्डपितृयज्ञानुरोधात् सा-
 ग्नेरेवद्वादशाहादिकालकर्तृत्वंननिरग्नेरित्युक्तं भवति तथाच
 गालवः सपिण्डीकरणात्प्रेते पैतृकम्पदमास्थिते आहिताग्नेः
 सिनीवाल्यां पितृयज्ञःप्रवर्ततइति आहिताग्नेः सिनीवाल्यामि-
 तिचसाग्निदर्शयोरुपलक्षणं प्रमादात्कालातिक्रमेतु गोभिलः ।
 द्वादशाहादिकालेषुप्रमादादननुष्ठितं सपिण्डीकरणं कुर्यात् का-
 लेषूत्तरभाविषु उत्तरभाविषु त्रिपक्षादिषु यदहर्वेत्युभयो र-
 प्यनग्नित्वविषयं वृद्धेःपूर्वमित्यर्थः असपिण्डीकृतस्य वृद्धौदाना-
 नहत्त्वात् वाशब्दःस्मृत्युत्तरोक्तं कालसमुच्चये तथाच वौधायनः
 सपिण्डीकरणसम्बत्सरेपूर्णे त्रिपक्षेयातृतीयेवामासिचैकादशेवेति-
 भविष्येपि द्वादशाहेत्रिपक्षेवा षण्मासेवात्रिमासिवा एकादशेवापि-
 मासि मङ्गलस्य ह्युपस्थिताविति मङ्गलेवृद्धौ अतोत्तरोत्तरकाले वृद्धि
 सम्भवेपूर्वकालेवृध्यनुरोधेनेति सपिण्डीकरणंकुर्यादित्यर्थः एवञ्चस
 त्युभयोरनग्नित्वे वृध्यनुरोधेनैवसंवत्सरादर्वाक्सपिण्डीकरणापक-
 र्णेन्यथानेत्युक्तंभवति तथाचशाठ्यायनः प्रेतश्राद्धानिसर्वाणि स-
 पिण्डीकरणं तथा अपकृष्यापिकुर्वीत कर्त्तानां दीमुखेद्विज इति तथा
 अन्तरेणैवयोवृद्धिं प्रेतश्राद्धानिकर्षति सश्राद्धीनरकेधोरेपच्यतेपितृ-
 भिःसहेति अपिच नागरखण्डे ततःसपिण्डीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्थि-
 तंवृद्धिर्वागामिनीचेत्स्यात्तदर्वागपिकारयेत् उशनाअपि पितुःसपि-
 ण्डीकरणम् वार्षिकेमृतवासरे आधानादुपसम्प्राप्ता वेतत्यागपि-

वत्सरादिति आदिशब्दस्तीर्थलाभाद्यर्थः वाराणस्यांकुरुक्षेत्रे गया-
 यांतीर्थलाभतः सपिण्डताद्वादशाहे मार्गिसार्थे ऋतुर्गतद्वैतिवचना-
 त् ततः संबत्सरे पूर्णे इति सूत्रं केचिदग्न्यथैव व्याचख्युः तत्र विषय-
 व्यवस्थाभावाद्नादरीक्षाकम् न च कात्यायनः अथातोऽधिकारद्व-
 त्थारभा श्रौतस्मार्त्तकर्मणि श्रौताग्निस्मार्त्तग्निमद्विषयाण्यभिधाय
 सपिण्डीकरणमेव केवलं साग्निकविषयमन्तरेण निरग्निविषयमे-
 वाहमेतिसम्भवान्नायं अतो मदुक्तापि व्यवस्था सूत्रस्येति मामनुक-
 रण्यविपश्चितः सहंतां नन्वेवं व्यवस्था सूत्रस्य न घटत इत्याशङ्कनी-
 यम् ऋषिप्रणीतत्वेन सूत्रस्य गहनार्थत्वात् तस्मादाहिताग्न्यन-
 हिताग्नि निरग्निविषयत्वे नोक्ते च व्यवस्थेति सिद्धम् अतः कश्चिद्वा-
 ष्यकृदाहवर्षपर्यन्तं सर्वकर्मलोपभयात् आनंत्यात्कुलधर्माणां सां-
 चैवायुषः क्षयात् अस्थितेश्च शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यत इति वचना-
 च । एकवर्षपक्ष एव न शोभन इति तद्वज्रस्मृतिवैयर्थ्या न्नादरणी-
 यं अंतरेणैव यो वृद्धि मित्यनेन प्रत्यवायोपलब्धेः आनंत्यात्कुलधर्माणां
 शरीरस्थास्थितेश्चेति हेतूपन्यासादस्य वचनस्य कुलधर्मपरत्वादशक्त-
 रोगिकर्तृविषयत्वावगमाच्च किञ्च सतिसंभवतिसपिण्डस्याव-
 र्षांत एव समाप्तिविधानात् तथा च पूर्णसंबत्सरे पिण्डः षोडशः परि-
 कीर्त्तित इति पिण्डः श्राद्धोपलक्षकः एवं कालमभिधाय योगमाह ।

मू० चत्वारि पात्राणि सतिलगंधोदकानि-
 पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकम् प्रेतस्य ॥ २ ॥

पात्राण्येवं पात्राणि त्रिभ्योऽपदान्नप्रदं इति चत्वारि त्युक्तं स-
 तिलेत्यत्र बज्रव्रीहिणैर्वतिलयुक्तत्वे लब्धेशब्दोपादानं त्वराहित्यदो-
 तनार्थं अथवा तिलोसिप्रेतदेवत्य इति प्रेतपात्रे मन्त्रविपरिणामार्थः

तथाचैकादशाहश्राद्धे रेणुः तिलोसिप्रेतदेवत्यः प्रेतालोकाहिनो-
 त्तमं मन्त्रमुक्त्वा तिलानेवप्रक्षिपेदर्घपात्रतद्भूति त्रीणिपितृणामेकम्प्र-
 तस्येति क्रमवृद्धिः तेन वैश्वदेवकृत्यानन्तरं प्रेतकृत्यं ततः पितृकृत्य-
 मिति एकोद्दिष्टस्य सपिण्डीकरणांतर्भावात् तथाच बैजवापः चत्वा-
 र्युदकापात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेताय त्रीणिपितृभ्यद्भूति तदयुक्तम्
 सूत्रोक्तक्रमस्य वैयर्थ्यात् नच बैजवापवचनं वाजसनेयिविषयं बह्वृच-
 विषत्वात् तथाच तत्सूत्रम् चत्वार्युदकापात्राण्येकं मृतस्य त्रीणीतरे-
 षामिति अतोत्रविषयानवबोधादयुक्तमित्युक्तम् तथाच कठश्रुतिः
 दत्त्वापिण्डान्निप्रतृभ्यस्तु पश्चात्प्रेताय पार्श्वतः तत्तु पिण्डं त्रिधा कृ-
 त्वा आनुपूर्व्याच्च संततम् निदध्या त्रिषु पिण्डेषु एष संसर्जने विधिः
 चर्यं पिण्डम् तस्य त्रिधा कृत्वा पिण्डे पुनिदध्यादिति लौगाक्षि-
 वचने पिचतुर्थं पिण्डस्य श्रद्धादानप्रतीतेः नचैकोद्दिष्टस्य देवपूर्वत्वं-
 युक्तम् तथाच शातातपः सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वन्नियोजयेत्
 पितृनेवाशयेत्तत्र पुनः प्रेतञ्च निर्दिशेत् इति यत्तु प्रेतपूर्वकं पिच्य-
 श्राद्धमाचरन्ति तद्भ्रान्तिनिवन्धनमित्युपेक्षणीयम् तथाच मार्कण्डेय-
 पुराणं तिलगन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् कुर्यात्पितृणान्ति तय-
 मेकम्प्रेतस्य पुत्रक धर्मप्रदोऽपि श्राद्धद्वयमुपक्राम्य कुर्वीत सह पिण्डनं
 तयोस्त्रिपुरुषपूर्वं मेकोद्दिष्टन्ततः परमिति यत्पुनः पूर्वकृत्वा नव-
 म्प्रेतमुत्तरांस्तु पितामहान् चतुर्भिः पितृभिर्युक्तं पार्वणन्तु विधीयत-
 इति चतुर्वंशतिमतमुक्तं तद्वैश्वदेवात्पूर्वं प्रेतश्राद्धानुष्ठानविषयं कचि-
 त् तथाचरणात् बह्वृचविषयं च तस्मात्पूर्वोक्त एव क्रम इति सिद्धं अत्र च
 पितृणां मित्यत्रैकशेषसमासान्मात्वादीनामपीति गमयितव्यं व्युक्त-
 ममृतं अपि पूर्वजन्तिकपूरणेन सपिण्डनं कर्तव्यं नैवोत्तरतः श्राद्धं ह-
 त्वा चत्वार्यौतः ततः प्रभृतिवैप्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् विद-

तेपितृलोकञ्च ततःश्राद्धम्प्रवर्त्तते तथा पितृलोकङ्गतश्चानंभुंक्ते श्राद्धं
 स्वधासमं पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छतेति ब्रह्मपुराणेषु
 मृतेपितरियस्याथ विद्यतेचपितामहः तेनदेयास्तयःपिण्डाः प्रति-
 तामहपूर्वकाः तेभ्यश्चपैतृकःपिण्डो नियोक्तव्यश्चपूर्ववत् मातर्य-
 यमृतायान्तु विद्यतेचपितामही प्रपितामहीपूर्वन्तु कार्यस्तासाम-
 यंविधिरिति यत्तुमनुनोक्तम् व्युत्क्रमाच्चप्रमौतानां नैवकार्यासपिण्ड-
 तेति तन्मात्रादिव्यतिरिक्तविषयं तथाचस्कन्दपुराणम् व्युत्क्रमे-
 णमृतानाञ्च सपिण्डीकृतिरिष्यते यदिमातायदिपिता भर्तानैषत-
 दाविधिरिति एषविधिर्युत्क्रममृतौ सापिण्डानिषेधविधिरित्यर्थः ।
 सुमन्तुः त्रयाणामपिपिण्डानां मेकेनापिसपिण्डने पितृत्वमश्नुते-
 प्रेत इतिधर्मोव्यवस्थितइति अत्रैतच्चित्यते किमपुत्रस्य सपिण्डी-
 करणं स्यादुतनेति तत्रैकेकर्कादयश्चाङ्गन्तेति तथाचगृह्यं पिण्ड-
 करणे प्रथमः पितृणांमेतःस्यात्पुत्रवांश्चेदिति स्मृतिरपि अपुत्रस्य
 परेतस्य नैवकुर्यात्सपिण्डताम् आशौचमुदकस्पर्शमेकोद्दिष्टः
 नपार्वणंअपुत्रायेमृताःकेचि त्पुरुषावास्तियोपिवा तेषांसपिण्डनाभा-
 वादेकोद्दिष्टंनपार्वणमितिअन्येत्वपुत्रस्यापिभवतीत्याहुः तथाचरे-
 णुः भ्रातावाभ्रातृपुत्रोवा सपिण्डःशिष्यएववा सपिण्डीकरणंकुर्यात्
 त्पुत्रहीनेमृतेसति भ्रातादिभिरपुत्रस्य सपिण्डीकरणेकृते एको-
 दिष्टन्नियमतः कार्यन्तस्यैवसर्वदेत्यादि एवंद्वैधेसति करणे उपकारो
 ऽकरणेप्रत्यवायोनेति केचित् आपदनापद्विषयत्वेन व्यवस्थेत्यन्ये
 एतदुभयमप्य विचारितरमणीयम् कर्कादिपक्षेसापत्या पुत्रस्य
 असपिण्डनेदौहित्रकर्तृकपार्वणादौ असपिण्डनस्य दानानंहत्वा-
 पत्तेः विधायकवचनैस्तस्यवाधितत्वान्च द्वितीयपक्षेतूक्तव्यस्यापने
 सपिण्डनस्यानियतत्वेन पिण्डस्यानर्हप्राप्त्यानर्हत्वदोषसङ्गावापत्तेः

तच्चादपुत्रशब्देनानपत्यस्य विहितत्वात्करणम् सापत्यविषयमकर-
णञ्चानपत्यविषयमिति व्यस्येत्यविरोधः

मू० प्रेतपात्रमितृपात्रेष्वसिञ्चति येस-
मानाऽइति द्वाभ्याम् ॥ ३ ॥

पात्रं पात्रोदकम् तेन कर्ता येसमाना इति ऋग्वयेन प्रेतार्थोदकम्पि-
तृपात्रेष्वसिञ्चति मेलनेन संस्क्रुर्यादित्यर्थः अत्र संस्कारप्रयोजनत्वा-
त्पूर्वमासिञ्च्य पश्चात्पितृपूर्वञ्चतुर्थ्योर्धदानमिति क्रमः अत्रैतत्संदि-
ह्यते प्रेतशब्देन किञ्चतुर्थ्यः पुरुषोभिः प्रेतः उताहो (१) न यमृत इति
उभयथापि वचनदर्शनात् तथाहि दृष्टया च वक्तव्यः दृष्टस्यैव तु यत्पात्रम्
तत्सिञ्चेत् अपि तामहे तत्सुते सिञ्चयेत्पात्रं तत्सुते सिञ्चयेत्पुनः दृष्टव-
सिञ्च नवातीतार्धपात्रञ्च पिण्डांश्च परिकीर्त्यते पितृपात्रेषु पिण्डेषु
सपिण्डीकरणं तु तत् इति तथानिबन्धकृतेऽपि विश्वरूपप्रभृतयः केचि-
त्यकर्षणे तोमृतः प्रेत इति व्युत्पत्त्या चतुर्थस्यार्धपिण्डयोस्त्रिधाकरणे
नासेकमेलनाभ्यामपि पिण्डत्रयस्य एककरणम् न च मृतस्यापि अर्ध-
पिण्डयोस्त्रिधाकरणे न पिण्डत्रयमेलनमित्येवं संशयः तत्रैक आहुः
उभयशास्त्रत्वा दुभयमतप्रामाणिकत्वाच्च विकल्प एवेति अत्र ते-
प्रष्टव्याः किं विकल्पः साधीया नुतव्यवस्थेति तत्र यदि विकल्पः सा-
धीयानित्युच्यते तदाष्टदोषदुष्टत्वं सम्भवति अथ व्यवस्था साधीयसी
तर्हि सम्भवेत दोषाभावात्सैव ग्राह्येति न च व्यवस्था संभवे ऽष्टदो-
षदुष्टो विकल्पो मौमांसकमृग्या तस्माद्व्यवस्थैव ग्राह्येति । तथा-
चाङ्गिराः प्रमाणानि प्रमाणज्ञैः परिकल्पयानियततः सीदन्ति हि-
प्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः वसिष्ठोऽपि अव्यवस्था च सर्वत्र तद्वि-
नाशनमात्मन इति अतश्च साग्निकः कर्ता चतुर्थपुरुषस्यैवार्धपिण्डौ

(१) समनन्तरमृत इत्यर्थः ॥

विधाकृत्वा सपिण्डनङ्कुर्यात् निरग्निककर्ता तु मृतस्यैवार्धपि-
ण्डन्तेधाकृत्वेत्यविरोधः तथाचकाश्यपः प्रपितामहस्यदृष्टस्य अर्ध-
पिण्डक्रियाविधा इतरेषुनियुञ्जीत सपिण्डीकरणे ग्नमान् दृष्ट-
याज्ञवल्क्योपि दृष्टप्रपितामहपिण्डन्तिधाकारयेदुधः प्रकर्षेणगतः
प्रेतो नपिताप्रेतउच्यते स्मृत्यन्तरेपि प्रेतपालोदकपिण्ड मितरे-
षुनियोजयेत् विधाकृत्वाक्रमेणैव सापिण्डोतुनिरग्निकइति प्रेत-
पालोदकन्नव मृतपात्रोदकम् इतरेषुपितामहादिपात्रेषु ॥

सू० एतैनैवपिण्डीव्याख्यातः ॥ ४ ॥

एतेनेत्यर्धोदकतोयेन पिण्डीव्याख्यातो ऽर्धोदकवत्पिण्डोपि
विधाकृत्वा पितृपिण्डेषु योजनीयइत्यर्थः एवकारोमेलनेनैव पङ्क्ति-
र्भवतीतिनियमयति एवञ्चसति व्युत्क्रममृतौ पत्न्यासहगमनमतौ
च यथाहं प्रपितामहभर्तृसपिण्डने सत्यपिपार्वणान्वष्टकादौ प-
ङ्क्तिसिध्यर्थम् पुनरपिपितामहप्रपितामह्यादिभि र्यथायोगंसपिण्डी
करणम् कर्तव्यमित्युक्तंभवति तथाचरेणुः व्युत्क्रमेणप्रसीताये
तद्विनाप्रेतताधुवं पुनःसपिण्डनंनेषां कुर्यात्प्रेतोपितामहे अन्व-
ष्टकासुष्ट्यादौ पितामह्यादिभिःसह आह्वेसत्युपपन्नस्या न्नचपित्रा
सपिण्डनम् उशनाः अखण्डितोयदापिण्डः पत्न्याचैकेनयोजितः
अन्वष्टकेषुकर्षूणां तर्पणे चपृथक्पृथक् पुनःसपिण्डनंकार्यं पिता-
मह्यादिभिःसह पठन्तिच व्युत्क्रमेणापिसापिण्डम् कार्यमाचार्य-
संमतं तथाप्यूर्ध्वस्यसापिण्डोक्तंतेस्यपुनराचरेदिति एवमन्यत्राप्यूर्ध्व-
नीयं अत्रैतन्मौमांस्यते किंसहगमनेपत्न्या सापिण्डोक्तेवलं भवैव-
सहकिम्बा श्वश्रवादिभिरपीति तत्रैकआहुः पत्न्याचैकेनकर्तव्यं
सपिण्डीकरणंस्त्रियाः सामृतापिहितेनैक्यं गतामन्वाहुतिव्रतैरि-

त्यत्रैकश दस्यमुख्यवाचकत्वा दस्यश्राद्धस्य च पार्वणत्वाच्च पत्यैक-
 त्वस्मितामहाद्युपलक्षणमिति अन्येतु पुनरेकशब्देन जीवत्पिता-
 पितामह्या मातुः कुर्यात्सपिण्डनं प्रसीतपितृकः पित्रा पितामह्या-
 पिवासुतः तन्मातातत्पितामह्या तच्छ्रवांवासपिण्डनं आसुरादि-
 त्रिवाहेषु विज्ञानांयोषितांस्मृतमिति वचनविहितस्य विकल्पचतु-
 ष्टस्य निवर्तकत्वमिति व्याचक्षते ततश्च पित्रादिवयैर्गैवमाहुः
 सपिण्डनमिति उभयेग्रामभिप्रायः तदपरेनक्षमन्ते पत्न्यापिण्डस्य
 श्वशुरादिपिण्डेषु मेलनमनुचितत्वापत्तेः अतश्च सत्यपि पार्वणत्वे
 ऽन्वारोहणे भवैवकेवलंपत्न्यः सपिण्डनमित्येषामभिप्रायः एवं
 च सत्यन्वारोहणे भर्तृमन्त्रेणैव सापिण्डं युक्तमित्याभाति मृता-
 यानुगतानाथसातेन सह पिण्डतां अर्हति स्वर्गवासञ्च यावदाभूतसं-
 क्ष्रममित्यनेन त्रिशिष्टविधानात् पार्वणादावपि तासामंशभागित्वं
 पिण्डदानेष्वपि कुशैरेव शिरो गोपनादि विधानोपपत्तेः तथाच श्व-
 शुरस्याग्रतो यस्माच्छिरः प्रच्छादनक्रियेति प्रागुक्तम् । तथाच हे-
 माद्रिपद्धतौ पत्याचैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं सुतैः सह यानेतु-
 मातृणां वर्जयेत्तत्पितामहौ वचनान्तरमपि तत्र व्यासः मातुः
 सपिण्डीकरणं क्रियते ज्ञामिना सह मातृकस्मैतृकम् पिण्डमेकीक-
 रत्यविधानतः । लौगाक्षिरपि पितामह्यादिभिस्त्रीभिर्मातरन्तुस-
 पिण्डयेत् पितरि स्त्रियमाणेतु तेनैवोपरते सति पुराणसमुच्चये पि-
 तामहादिभिः साङ्गं पितुः कुर्यात्सपिण्डतां मातुर्भर्ता सहैकेन नत्व-
 न्यैः श्वशुरैः सङ्गतिः पङ्क्तिकारणन्तु प्रागेवाभिहित मित्यलंबज्जना
 अत्रैकेविवदन्ते सहगमने भर्तुः सपिण्डनम् विधाय पश्चात्पत्न्या
 अपि सपिण्डनमिति द्वयोः सपिण्डनं पृथक्पृथगिति अन्ये पुनर्दंपत्योः
 परस्परममन्त्रकपिण्डद्वयम् मेलनं कृत्वा ऽनन्तरन्निभिः सह भर्तुः स-

पिंडनेपत्न्या अपि कृतं भवेदित्येकमेव सपिंडीकरणमित्याहुः तन्न
 सहगमनेन नुगमने च भव्यं केन सह पिंडनस्य विहितत्वादेकमेव
 सपिंडीकरणं युक्तमित्याभाति तच्चासंस्कृतेन पत्यासपिंडनमयुक्त-
 मिति वाच्यम् असंस्कृतौ न संस्कार्यौ वं पौत्रप्रपौत्रकैः पितर-
 स्तत्र संस्क्रुर्यादितिकात्यायनो ब्रवीत् पापिष्टमपिशुद्धेन शुद्धं पाप-
 कृतापि वा पितामहेन पितरं संस्क्रुर्यादिति निश्चय इति कात्याय-
 नवचनात् पापिष्टमगत प्रेतभावं शुद्धेन प्रेतत्वरहितेन तथा शुद्ध-
 गतभावं पापकृता प्रेतेन पितरं संस्क्रुर्यादित्यर्थः अनेन वचनेनासं-
 स्कृतेनापि मेलनमभ्यनुज्ञातं तस्मादेकमेव सपिंडीकरणमिति सि-
 द्धं तथा च रेणुः पृथक् चित्यां समाहृता म्रियते नु मृतापि वा पतया-
 चैको न कर्त्तव्यं तस्या अपि सपिंडनं पृथक् चित्यां समाहृता यानारी
 तु पतिव्रता स्वामिना सह पिंडत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् दम्पतर्यं हि-
 जञ्चैकम् भोजयेत्तीक्ष्णोत्तरे तयोः सपिंडीकरणं तु दम्पतिपिंडो-
 रिति स्मृतिरपि मृते पितरि मातुस्तु न कुर्यात्सह पिंडनं पितुरेव-
 सपिंडत्वे तस्या अपि कृतं भवेत् अन्यच्च देशकालद्रव्यदेवकर्त्तव्ये
 तान्त्रिको विधिः भेदे पुनर्निमित्तानां कर्मावृत्तिरपीष्यते स्मृत्यर्थसा-
 रेपि अन्वारोहणे त्वेके चित्यारोहणे स्त्रियाः पृथक् सपिंडीकरण-
 कार्यमिति अत्रैके पुनराक्षिपन्ति ॥ सपिंडश्चाद्वे चतुर्थ्यः पिंड-
 दानं कृत्वा नन्तरं सापिंडाप्रतप्रवने जनादिसर्वकर्म मृतमारभ्यैव क-
 र्त्तव्यं पुनः प्रेतन्न निर्देशेदिति वचनात् एवञ्च सति प्रतप्रवने जना-
 दिसर्वकर्म मृतमारभ्यैव कर्मसु पितामहपिंडे पितुर्देवतात्वं पि-
 तामहपिण्डे पितामहस्य वृद्धप्रपितामहपिंडे प्रपितामहस्येतेषां
 चतुर्थस्य निवृत्तिरिति तेषामभिप्रायः तदयुक्तं उपक्रमोपसंहार-
 विरोधाद्ये नैवारम्भस्तेनैव समाप्तिरिति न्यायबाधादेकस्मिन् पिंडे

इन्यथ निर्देशेद्दिदेवतौकत्वसम्भवादुपक्रान्त क्रमस्य वैयर्थ्यापत्तोः
नचतथेष्टं स्मृत्यन्तरे श्राद्धसमाप्तावेव पिंडमेलनस्य विहितत्वात् ।
यत्तु पुनः प्रेतं न निर्देशेदित्युक्तं तदपि सापिंडाश्राद्धोत्तरश्राद्धेषु
प्रेतशब्दनिर्देशाभावप्रतिपादनपरं न पुनर्व्युत्क्रमप्रयोगविधायकम्
तच्चात्मकतोपक्रान्तक्रमेणैव श्राद्धं कृत्वांते पिंडसंमेलनं कर्तव्यमि-
तियुक्तं तथाच ब्रह्मपुराणं सुवर्त्तुलांस्ततस्तांस्तुकृत्वा पिंडान्प्रपू-
जयेत् अर्घैः पुष्पैस्तथाधुपैर्दीपमाल्यानुलेपनैरिति अत्रैकाऽश्राद्धः पु-
त्रेणैव तु कर्तव्यं सपिंडीकरणं स्त्रियः पुरुषस्य नृतस्यान्येभ्यस्तु पुत्रादयो
पिये अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात्सपिंडता मित्याभ्यां पतिपुत्र-
योरेवाधिकारत्तादभावे स्त्रीणां सपिंडनं नास्तीति अन्येतु सर्वत्र सर्वस्य
भवतीत्याहुः एवञ्च सत्यकरणं अनपत्या स्त्रीविषयमित्यस्मन्मतिः ।
तथाच पठन्ति कुर्याच्चेन्नृतभर्तृकायदिमृता पुत्रः स्वभर्त्रैव तत्
सापिंडं सच बांधवामृतयुवतिभिर्भर्तारमन्वेति या तस्याभर्तृसपिं-
डनं सुतवती भर्तारमन्वेति या तस्यास्त्रीभि रनुक्रमादिति ह षट्-
त्रिंशन्मते निर्णयः अस्यार्थः मृतभर्तृकायाः सपिंडनञ्चेत्युक्तः क-
रोति तदा भर्त्रैव केवलं सपिंडयेत् जीवद्भर्तृकायास्तु पितामह्यादि
भिरेव यातु भर्तारमनुगच्छति तस्या अपुत्राया भर्त्रैव सपिंडनम् ॥
पुत्रिण्यास्त्वनुगमनेपि पितामह्यादिभिरेवेति । अनेन च पतिपु-
त्राभावेपि सपिंडनमस्तीति गम्यते अतश्चोक्तैव व्यवस्थेति तथाच-
धर्मप्रदीपे अपुत्रायोपितः पिण्डं भर्तृपिंडेन योजयेत् यदि जीवति भ-
र्ता तु स्वश्रादिषु समाविशेदिति अपुत्रासापत्यामृतास्त्री अनप-
त्यायाः सापिंड्या प्रयोजनानुपयुक्तेः अत्रैतत्सन्दिह्यते किं सपिं-
डीकरणे श्राद्धद्वयमेकपाकेन उत तत्पृथक्पाकेनेति उभयथावचन-
दर्शनात् तथाह्योदनञ्च पृथक्पृथगिति तथा सपिंडीकरणम् श्राद्धं

पृथक्पाकेन शस्यत इति रेणुस्तुपाकैक्यमाह एवं श्राद्धद्वयं यत्
 कार्यैक्यादेकपाकतः एकोद्दिष्टमपार्वणञ्च शेषस्य कृतिवद्भवेत् इति
 अव्यवस्थीयते पृथक्पाकविधानं सपिण्डनविषयम् पाकैक्यवि-
 धानन्तु पुनः सपिण्डीकरणविषयमिति अन्यथा विरोधापत्तेः नच
 विकल्पः सम्भावनीयः अष्टदोषदुष्टत्वात् पुत्रिकापुत्रविषये बौधा-
 यनः आदिशेत्प्रथमेपिण्डे मातरस्य पुत्रिकासुतः द्वितीयेपितरन्तश्च
 तृतीयेच पितामहम् च शब्दश्चतुर्थे चतुर्थसमुच्चयार्थः गोत्रविषये तु
 मार्कण्डेयः ब्राह्मणादिषु विवाहेषु यातूठाकन्यकाभवेत् भर्तृगोत्रेण
 कर्तव्या तस्याः पिण्डोदकक्रिया आसुरादिविवाहेषु पितृगोत्रे-
 ण धर्मविदिति लौगाक्षिः मातामहस्य गोत्रेण मातुः पिण्डोदक-
 क्रिया कुर्वीत पुत्रिकापुत्र एवमाह प्रजापतिरिति पत्नीकर्तृक सा-
 पिण्डे विरोधश्चाभासते लौगाक्षिः सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणां
 समन्तकम् सपिण्डीकरणं श्राद्धमेकोद्दिष्टमपार्वणं श्राद्धेषु मन्त्र-
 वत्पत्नी कर्मकुर्याद्यथाविधिः तदौर्ध्वदेहिके सा हि मन्त्रार्ही धर्मसं-
 स्कृतेति अवविरोधेह्यमन्त्रककरणं अधर्माविवाहोठाविषयं सम-
 न्तककरणन्तु मन्त्रोठाविषयमिति व्यवस्था तथा च शातातपः धर्मै-
 र्विवाहैरूठाया सापत्नीपरिकीर्तिता सहाधिकारिणी हेरषा यज्ञा-
 दौ धर्मकारिणी तथा च मन्त्रार्ही धर्मसंस्कृतेत्युक्तं एतच्चानुज्ञाविषयं
 नारीयात्वनुज्ञाता पित्रा भर्ता सुतनवा विफलन्तु भवेत्तस्या या-
 करोत्यौर्ध्वदेहिकमित्यापस्तम्बोक्तेः तदभावे विशेषमाह कात्यायनः
 असंस्कृतेन पत्न्या च ह्यग्निदानं समन्तकम् कर्तव्यतमि तरत्सर्वं का-
 रयेदन्यमेव हि तथा सर्वबन्धुविहीनस्य पत्नी कुर्यात्सपिण्डनं ऋत्वि-
 जङ्गारयेद्वापि पुरोहितमथापि वेति पत्नीकर्तृत्वं साध्वी परम्बा ।
 अपुत्राशयनं भर्तुः पालयन्ती ब्रते स्थिता पत्न्या वदद्यात्पिण्डं कृत्स्न

मर्थं हरेदपीति वचनादिति असंस्कृतोऽनुपनीतः सचकृतचूड-
स्त्रिवर्षः तथाचसुमन्तुः श्राद्धकुर्यादवश्यन्तु प्रमीतपितृकोद्विजः ।
व्रतस्थोवाव्रतस्थोवा एकएवभवेदग्रदिद्विति यत्तुमनुनेत्तां नाभि-
व्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते नह्यन्मिन्युज्यतेकर्म विनामौजी
निबन्धनादिति तदत्रिवर्षकृतचूडविषयं तथाचसुमन्तुः अनुपेत-
स्तु कुर्वीतमन्त्रवत्पैतृमेधिकं । यदासौकृतचूडः स्याद्यदिस्याच्चद्वि-
वत्सरः नाभिव्याहारयेद् ब्रह्मयावन्मौजीनिबन्धनम् मन्त्राननु-
पनीतोपि पठेदेवैकएवयद्विति तस्मान्निवर्षकृतचूडः पितरौर्त्वंदे-
हिकम् मन्त्रवदेवकुर्वीतेत्यलम्प्रसंगेन ॥

मू० अत ऊर्ध्वं संवत्सरे प्रेतायानन्द-
द्याद्यस्मिन्नहनिप्रेतः स्यात् ॥ ५ ॥

अत इति सपिण्डनादूर्ध्वं वीशानित्यत्रार्था प्रेतायेतेषां क त्वं-
विहितपार्वण्यव्यतिरिक्तविषयं अहःशब्दस्थितिवचनः अन्तर्ग्रहणं-
सतिसम्भवे आमश्रुदासार्थं तेनक्षयाहेपाकेनैवश्राद्धमितिज्ञापितम्
अत्रच सपिण्डनादूर्ध्वंप्रेतशब्दोपादानात् द्वादशाहादौसपिण्डने-
पि पुनर्मासिकावृत्तिज्ञापनार्थम् तथाचगोभिलः यस्यसंवत्सराद-
र्वाग्विहितातुसपिण्डता त्रिविधवृत्तानिकुर्वीत पुनःश्राद्धानिषोड-
शेति विधिवदितियथाधिकारं पार्वणैकोद्दिष्टविधिनेत्यर्थः तथाच-
पैठीनसिः सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यदाकुर्यात्तदापुनः प्रत्यब्दं योय-
थाकुर्यात्तथाकुर्यात्सदापुनः सपिण्डीकरणादूर्ध्वमित्युक्ते स्ततः
प्रागेकोद्दिष्टविधिनेतिगम्यते सपिण्डीकरणादर्वा कुर्यात्श्राद्धानि-
षोडश एकोद्दिष्टविधानेनकुर्यात्सर्वाणिश्राद्धानितितेनैवोक्तत्वात्
जातृकर्ण्योपिपितुः पितृगणस्थस्य कुर्यात्पार्वणवत्सुतः प्रत्यब्दमिति

मासञ्च विधिर्ज्ञेयः सनातनइति पुनर्मासिककरणमाह कात्याय-
 नः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् नदद्यात्प्रतिमासिकं एकोद्दिष्टवि-
 धानेन कुर्यादित्याह गौतमः सपिण्डनादूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधानेन
 प्रतिमासिकं नदद्यात्किन्तु पार्वणविधानेनेति कात्यायनमतं गौत-
 ममते त्वेकोद्दिष्टविधानेनेति अयं व्यवस्थितो विकल्पः साग्निकः
 पार्वणविधिना निरग्निरैकोद्दिष्टविधिनेत्यर्थः तथा च जाबालः अ-
 सपिण्डीकृतं प्रेतम् एकोद्दिष्टेन तर्पयेत् सपिण्डीकरणादूर्ध्वम् त्रि-
 भिः सामान्यमिष्यते पुलस्त्योपि एकोद्दिष्टेन तेताव द्यावत्पितृवोः स-
 पिण्डनं सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्ततइति साग्निकवि-
 षयमेतत् गौतममतोक्तमेकोद्दिष्टं निरग्नविषयमित्यविरोधः
 शौनकोपि तदूर्ध्वमेकोद्दिष्टविधाने नदद्यादिति पार्वणत्वेविशे-
 षमाह गौतमः अद्वैतं पार्वणश्राद्धं सोदकुम्भं ह्यधर्मकम् दद्यात्प्रत्या-
 द्दिकश्राद्धात्संकल्पविधिनान्वान्वहं अधर्मकं दातुं भोक्तृधर्मशून्यं
 प्रत्याद्दिकश्राद्धात्पूर्वसपिण्डीकरणादूर्ध्वमित्युक्तेः अत्रैतत्सन्दिह्यते
 सापिण्ड्यादूर्ध्वमासिकेषु किंप्रेतशब्दस्य निर्द्देशः उत पितृशब्दस्येति
 तत्रैकआहुः सपिण्डीकरणादूर्ध्वं किंप्रेतशब्देन तं वदेत् तदूर्ध्वं मृ-
 तशब्देन शर्मशब्देन निर्द्दिशेदित्यनेन पितृशब्दइति अन्येत्वाज्ज पितृ
 शब्दस्योच्चारणस्य मासिकादन्यश्राद्धविषयत्वात्प्रेतशब्दएव तथाच
 यस्य संवत्सरादूर्ध्वं सपिण्डीकरणं भवेत् प्रेतत्वञ्च पितृत्वञ्च भवेत्त-
 स्य द्विरूपतेति मासिकेषु प्रेतत्वमष्टकादौ पितृत्वमित्यर्थः अतो य-
 दत्र युक्तं तद्ग्राह्यं पार्वणत्वे ग्नौकरणमाह पाणौ हुतञ्चनाश्रीयतात्
 प्रेतोद्देशेषु सर्वदा तद्धोमञ्चनं वा कुर्यादश्रीयतात्सपिण्डने अस्यार्थः
 साग्निकना प्रेतोद्देशेषु मासिकेषु प्रेताग्रस्वाहेत्युद्देशेन पाणौ हुतं ना-
 श्रीयता किन्त्वग्नेौ चिपेत् सपिण्डने तु प्रेतश्राद्धत्वेपि हुतमश्रीयतात्

तद्धोमश्चनवेतिनिरग्निविषयं वाशब्दस्यवस्थार्थत्वात् निरग्नेरे
कोद्दिष्टत्वादग्नौ करणाभावइति तथाचकात्यायनः हलेहुतं-
यदग्नीया ब्राह्मणोज्ञानदुर्बलः नष्टम्भवतितच्छात्र मितिशाता
तपोब्रवीत् स्मृतिरपि पितृविप्रकरेहोमः साग्नेरपिभवेदिह अग्नौ-
करणशेषंहि पितृब्राह्मणभोजने लौकिकेग्नौक्षिपेदन्नं श्राद्धेष्वन्नं
करेहुतं पार्वणादौतदग्नीयादित्युक्तम् श्रीधरादिभिः पठन्तिच
साग्निकेनतुविप्रेण यदन्नं ह्यतेकरे तदन्नं निक्षिपेदग्नौ भुक्त्वा-
चान्द्रायणञ्चरेदिति अथवासूत्रे प्रेतशब्दग्रहणं त्रिवर्षपर्यन्तमा-
द्विकश्राद्धस्याशुद्धत्वञ्चापनार्थं तथाचहृदयाच्चबलक्यः सपिण्डीक-
रणादूर्ध्वं यावदब्दत्रयं भवेत् तावदेवनभोक्तव्यं वर्जयित्वाक्ष-
येहनि पठन्तिच एकादशाहमारभ्य यावदब्दत्रयम्भवेत् ताव-
च्छ्राद्धेनगृह्णीया दितिशातात पोब्रवीत् अत्रैकश्राहुः त्रिवर्षप-
र्यन्तंश्राद्धं न कुर्यादिति प्रेतमशुद्धंश्राद्धं अत्रैकेप्रत्यवतिष्ठन्ते
आद्विकेपादकृच्छ्रंस्या देकाहःपुन राद्विके अतजर्ध्वंनदोषः-
स्यात् प्रमाणाभावात् बंहिःश्राद्धंनकुर्वीतेति वचनाच्च पठन्तिच
त्रैवार्षिकञ्चाप्रेतंस्या च्छं वस्यवचनं यथेतिवचनात् द्वैवार्षिक-
मेवाशुद्धमिति तत्रतत्रउक्तवचनविरोधात् किञ्चैतद्वचनस्रायश्चि-
त्तभावं बोधयति नशुद्धत्वंविदधाति वचनां तरविरोधात् भर-
द्वाजः प्राणायामत्रयंवृद्धा वहोरात्रंसपिण्डनइति अतश्चसदाचा-
रानुरोधा दाद्विकेपादकृच्छ्रंस्यादित्येतद्व चनमेव व्याख्येयम्
आद्विकेऊनाद्विकानन्तरकर्तव्यमासिके सपिण्डनेपुनरहोरात्र-
स्योक्तत्वात् पुनराद्विकंसपिण्डनम् अतश्चवर्षान्ते सृताहएव
सपिण्डीकरणकृत्वाद्विकामितिक्रमः तथाचजाबालः पूर्णसम्ब-
त्सरेवत्ते सृताहेपुनराद्विके सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पुन-

स्तुने तरः तथाच पूर्णसंवत्सरेकुर्यात्सपिण्डीकरणं सुतः एको-
 द्दिष्टन्तुतवैव मृतेहनिसमापयेत् गालवः ततः संवत्सरे पूर्णं द्वे
 श्राद्धे मृतवत्सरेति तथाच पूर्णसंवत्सरे चान्द्रायणन्नव मिश्रक-
 म्प्राजापत्य पुराणेष्वेकद्वत्यर्थः एषां लक्षणान्वेकोद्दिष्टप्रकरणे
 भिहितं तथाच हारीतः चान्द्रायणन्नवश्राद्धे प्राजापत्यन्तुमिश्रके ॥
 एकाहस्तुपुराणेषु प्रायश्चित्तस्विधीयत इति पुराणेष्विति बहुत्व-
 वित्वपरं ततजध्वनदोषद्वत्यर्थः चतुर्थस्य शुद्धत्वात् तथाच मासि-
 कान्युपक्रम्याहरेणुः दशमेकादशे मासि द्वादशे न्यूनवत्सरे ततो-
 परेदुपरद्वान्ते सपिण्डीकरणं भवेत् ततोपरे द्वे द्वितीयवत्सरादौ
 तथाद्विकम् तृतीयवत्सरात् प्रत्याद्विकमिति क्रम इति अपि च-
 पठन्ति सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यावदब्दद्वयं भवेत् तावद्विप्रो न भो-
 क्तव्यो यदि व्याससमीपि च तथाच सपिण्डीकरणादूर्ध्वं काश्य-
 श्राद्धेषु भोजयेत् संवत्सराश्चत्वारो वर्जनीयाः क्षये हनि प्रथमे द्वे तु
 मांसानि द्वितीये स्थानि चैव हि तृतीये रुधिरं प्रोक्तं चतुर्थे न्नं विशुध्य-
 तीति ॥ द्वादशाहस्य सापिण्ड्य विषयमेतत् कात्यायनः अशुद्धेषु
 च श्राद्धेषु विप्रो भोक्तान जायते विप्रङ्कुशमयङ्कृत्वा पात्रे कव्यं निवे-
 दयेत् प्रेतायान्नन्द्यादिति सूत्रयता तथोदककर्मैत्युपक्रम्यैकादश्या
 मयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेदित्यादिना गृह्योक्तं प्रेतश्राद्धमात्रोपयुक्तमि-
 ति नात्र पुनरुक्तमिति ज्ञापितं तेन मासिकादिषोडशकङ्कृत्वा स-
 पिण्ड्येदित्युक्तं भवति अन्यथा प्रेतश्राद्धान्यनुक्त्वा सपिण्डीकरणं क-
 थमसूचयिष्यत् मासिकान्याह याज्ञवल्क्यः मृताहनितु कर्तव्यम्
 प्रति मासन्तु वत्सरम् प्रतिसंवत्सरे चैव मादशमेकादशे हनि अस्या-
 र्थः अब्दपर्यन्तम् मासिमृताहे मासिकानि कार्याणि आद्विकश्रा-
 द्दमपि प्रतिवर्षमेवमेव आद्यं तु श्राद्धमेकादशे न्हिकार्यमिति तत्रैत-

त्सन्दिह्यते मासिकस्य मृताहेविहितत्वात् प्रथमासिकं मृताहे-
 स्या दुतैकादशाह इति तत्रैकआहुः आद्यमासिकमेकादशाहे द्वि-
 तीयादिकन्तु प्रतिमासं मृताहमिति तथाचरेणुः प्रतिमासमृता-
 हेस्युः द्वादशैतानिवत्सरम् उत्कृष्यते हितत्सदं कुर्या देकादशे निह-
 तदिति अन्येत्वाजः एकादशाहे श्राद्धद्वयम् कार्यमेकं प्रथममासि-
 कत्वेनापरमेकादशाहिकत्वेनेति तलनाद्यः प्रथमासिकस्य द्वादशा-
 हादिकालेषु विहितत्वात् तथाच गोभिलः सरणात् द्वादशे निहस्या-
 न् मास्युनेवोनमासिकमित्यादि न द्वितीयः न चैकादशाहश्राद्धमे-
 व श्राद्धद्वयोपलब्धेः तयोरेकैकादशे निहतद्वियमितत्वाच्च तथाचा-
 त्रिः प्रेतार्थसूतकाग्नेन ब्राह्मणाग्भोजयेद्दश आद्यश्राद्धनिमित्तेन चै-
 कमेकादशेहनीति एकादशे निहदशैकञ्चेत्यन्वयः तथाप्रथमे निहतती-
 येच पञ्चमे सप्तमेपिच नवमेकादशेचैव तत्रच श्राद्धमुच्यते तस्मान्नव-
 श्राद्धमाद्यं चैकादशाहे प्रथमासिकन्तु द्वादशाहादावितियुक्तम् तथा-
 च काष्णाजिनिः जनान्युनेषु मासेषु विषमे निहसमेपिवा त्रैपक्षिक-
 न्विपक्षे स्या मृताहेष्वितराणितु ॥ जनानीत्यूनमासिको न प्राणमा-
 सिको नाद्विकानि अपिच पठन्ति आद्यन्त्रैपक्षिकञ्चैव जनप्राणमा-
 सिकेपिवा अन्यानि मासिकानि स्युः स्वस्वकाले यथाविधीति आद्य-
 मूनमासिकम् प्रथममासिकमित्यर्थः एषां कालमाह गालवः जन-
 प्राणमासिकं षष्ठे मासन्तु न मासिकम् त्रैपक्षिकन्विपक्षे स्या दूना-
 व्दं द्वादशेत्येति एषां मृताहेष्वनियमद्वयार्थः तथाचक्रातुः श्राद्धे ए-
 कादशे मासे तथा श्राद्धे तु पञ्चमे जनाद्विको न प्राणमासौ भवेतां श्राद्ध-
 कर्मणीति पक्षान्तरमाह गौतमः एकद्वित्रिदिनैर्ग्यूनैः द्विभागेनोनएव
 वा श्राद्धान्युनाद्विको दीनि कुर्यात्त्याह गौतमः एकद्वित्रिदिनैर्ग्यून
 इति जनत्रिंशत्पञ्चाविंशति सप्तविंशतिदिनेषु क्रमेणो नाद्विको न प्रा

यमासिकाद्यमासिकानि कर्त्तव्यानीत्यर्थः हि भागेनोनइत्येकाविंशद्
 दिनेवातानिकार्याणीति यथाशक्तिविकल्पः अनुकल्पोवाद्वादशाहं
 यदाद्यमासिकविधानम् तद्विन्नकर्तृविषयम् क्षत्रियादीनां त्वाशौचा
 न्तेशरौरपूरक पिण्डकसमाप्तावेव मासिकश्राद्धस्य वक्ष्यमाणत्वात्
 जनानां वर्ज्यकालमाह गार्ग्यः नन्दायां भार्गवदिने चतुर्दश्यान्विपु-
 ष्करेऊनश्राद्धं गृहीपुत्र धनक्षयमवाप्नुयात् मरौचिः द्विपुष्करेचनन्दा
 सु सिनौवाल्याभृगोर्दिनेचतुर्दश्यांचनोनानि कृत्तिकासुविपुष्कर
 इति अत्र केविवदन्ते आद्यमेकादशेहनीत्येकादशाहश्राद्धम् क्षत्रि-
 यादीनामाशौचमध्येभवतीति आद्यश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकादशे-
 हनि कर्त्तुं स्तात्कालिकीशुद्धि रशुद्धः पुनरेवसः एकादशेन्हियच्छ्रा-
 द्धम् तत्सामान्यमुदाहृतम् चतुर्णामपिवर्णानां सूतकन्तुपृथक्पृथ-
 गितिवचनाभ्यामेकादशाहेविहितत्वादिति अन्येत्वाहुः एकाद-
 शेहनीत्यस्याशौचान्तेदिनोपलक्षकत्वाच्चातुर्वर्ण्यस्याथाशौचांतए-
 वेति अन्यथा विप्रस्याशौचान्तेक्षत्रियादीनामाशौचमध्ये इत्यर्द्धज-
 रतीयापत्तेरिति आद्यश्राद्धमशुद्धोपीत्यस्य मासिकापेक्षया नव-
 श्राद्धस्यैवाद्यत्वा न्नवश्राद्धविषयत्वं नवश्राद्धमशुद्धोपि कुर्यादेकाद-
 शेहनीति कार्ष्णाजिनिपाठादिति निबन्धकतांविरोधः तदेतद्वि-
 चारणीयम् किमाशौचमधेयकरणम् विचारसहं किंवाशौचोत्तर-
 इति उभयपक्षस्यापिवाचनिकत्वात् तथाहिआशौचमधेयआह-
 कातरायनः एकादशेन्हियच्छ्राद्धं प्रत्येकन्तत्समाचरेत् आशौचेषुच-
 श्रद्धेषुविप्रोभोक्तानजायते विप्रं कुशमयंश्रुत्वेति प्रागुक्तम् गालवोपि
 एकादशेन्हियच्छ्राद्धन्ततत्कुर्याद्विषपूर्वकम् सर्वेषामेववर्णानां सूत-
 कन्तुपृथक्पृथगिति सापिण्ड्ये विष्णुरपि मन्त्रवर्जं हिशूद्रस्य द्वाद-
 शेहनिकीर्तितमिति आशौचांतैवंगिराः एकादशेन्हिविप्राणाम्

क्षत्रियाणां च योदश वैश्यानां षोडशे श्राद्धमेकविंशे च शूद्रके । श्राद्धमेकादशाहिकं मासिकादित्यत्र नवमादयश्च मात्स्येपि क्षत्रादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् द्वितीये हि पुनस्तद्द्वेदेको द्विष्टं समाचरेत् तथा आशौचानन्तरं पुनो वृषोत्सर्गप्रपूर्वकं आरभेत शुद्धिर्भूत्वा श्राद्धमेकादशाहिकं अत्रिरपि प्रेतार्थं सूतेकांते तु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश आद्यश्राद्धनिमित्तेन एकमेकादशे हनीति दशैकमेव तन्वयः एवं वचनविप्रतिपत्तौ व्यवस्थीयते एकादशाहेश्राद्धत्वं प्राप्नोति एकमतं नवश्राद्धं द्वितीयमाद्यश्राद्धं तृतीयमपकर्षं मासिकं तत्रापकर्षं ब्राह्मण एकादशाहेऽत नवश्राद्धं आद्यश्राद्धञ्चेति द्वयङ्गत्वा प्रथममासिकादिश्राद्धचतुर्दशकञ्च कृत्वा द्वादशाहं सपिण्डीकरणङ्कुर्यात् अनपकर्षे त्वेकादशाहे नवमादयञ्चेति द्वयङ्गत्वा द्वादशाहादौ विहितस्वस्वकाले मासिकादिषोडशकङ्कुर्यादिति क्षत्रियादिभिस्त्वं तत्र नवश्राद्धमाद्यश्राद्धञ्चेतेरकादशाहे नियमितत्वादाशौचमधेयपङ्कत्वाऽशौचान्ते प्रथममासिकादिषोडशकमपकर्षे कर्त्तव्यम् आशौचमध्ये पूरकपिण्डा समाप्तौ मासिकानामविहितत्वात् आशौचान्तेति सपिण्डदानस्य विहितत्वाच्च तथा च मरीचिः आशौचात्तेऽवतः सम्पूज्य पिण्डदानं समाप्यते ततः श्राद्धम्प्रदातव्यं सर्ववर्णेष्वयन्विधिः हरिनाथोपि प्रदेयोदशमः पिण्डो राक्षसैर्द्वादशेहनि वैश्यानां पञ्चदशके देयस्तु दशमस्तथा पिण्डः शूद्रेण दातव्यदिनान्यष्टौ न वाथवा सम्पूर्णं च ततो मासे पिण्डसेषं समापयेदिति अनपकर्षे तु यथाकलमासिकमिति अतश्च येषु निबन्धे एवेकादशाहे क्षत्रियादीनां श्राद्धं विहितम् तत्र च श्राद्धाद्यश्राद्धविषयम् येषु त्वाशौचांते प्रतिपादितम् तन्मासिकादिश्राद्धषोडशकविषयमित्येवङ्गल्पनेन निबन्धकृतामविरोधो देशाचारविषयत्वेन वेति सर्वमनवद्यम् ।

इति श्री श्राद्धकाशिकाशाम्पञ्चमोकण्डिका समाप्ता ।

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजन्मनः

क्षणमिश्रस्यक्तौ आह्निकाशिकायांसूत्रवृत्तौ ।

सपिण्डीकरणप्रकरणम् ॥

इत्यपार्वणै कोट्टदिष्टसपिण्डनश्राद्धेष्वप्रादक्षिण्यादि धर्मा-
नुपदिश्येदानीं स्वीकृत्वेन तद्विपरीतप्रदक्षिणादिधर्मा नृप्रति-
पादयिषुराभ्युदयिकश्राद्धमारभते ॥

मू० आभ्युदयिकेप्रदक्षिणमुपचारः ॥१॥

अभ्युदयदृष्टापूरुर्त्तादुत्सवकाल स्तत्रक्रियतइत्याभ्युदयिकम्
शेषिकष्ठज् प्रदक्षिणमिति विशिष्टविधिः उपचारःकरणम् अत्रश्रा-
द्धे सर्वमनुष्ठानम् प्रदक्षिणम्भवतौत्यर्थः अभ्युदयोदृष्टिः इत्यनर्थान्त-
रम् ॥ तथा अग्न्याधानाभिषेकेदा विष्टापूरुर्त्तेस्त्रियाक्रतौ दृष्टि-
श्राद्धम्प्रकुर्वीत आश्रमग्रहणेतथेति दृष्टगार्ग्यवचनात् आदिशब्दः-
पुत्रजन्मविवाहादयर्थः तथाचसएव पुत्रोत्पत्तिर्प्रातिष्ठासु तन्मौजीत्या
गवन्धने चूडायांचविवाहेषु दृष्टिश्राद्धं विधीयतइति ननुच नान्दी-
मुखकूर्माङ्गञ्चेति संज्ञाभेदात्कथमाभ्युदयिकम् वृद्धिश्राद्धमित्यु-
च्यते दृद्धिश्राद्धएवनांदीमुखमिति संज्ञाभेदःप्रयोग विशेषणार्थः
तथाचवृद्धवसिष्ठः पुत्रजन्मविवाहादौ दृष्टिश्राद्धमुदाहृतम् तचना-
न्दीमुखमिति विशेषः समुदाहृतइति यत्तु कर्माङ्गमिति संज्ञान्तरं
तदपि दृष्टिधर्मातिदेशेन तत्तद्रूपमेवसंज्ञाभेदेपीत्यविरोधः तथाच
पारस्करः । निषेककालेसोमेच सीमन्तोन्नयनेतथा ज्ञेयंपुंसवनेश्रा-
द्धकूर्माङ्गं दृष्टिवत्कृतं लौगाक्षिरपि नामान्नचौलगोदान सोमोपन-
यपुंसवे स्नानदानविवाहेषु नान्दीश्राद्धस्विधीयतइति अत्राभ्युद-
यिकइति वदतामाहस्थापनाद्यंगेषु प्रागुदकसंस्थतैवोक्ता देवकृत्य

त्वादितिगम्यते अतएवप्राङ्मुखस्य कर्तुं रुदक्संस्थतायामप्रादक्षि-
 ण्यमपि स्यादित्याहुः तत्रापिप्रादक्षिण्यमेवेत्युदङ्मुखस्यैव कर्तृत्व-
 मित्यन्ये अत्रानूचानाः प्रमाणम् अत्रैतच्चिन्त्यते किंष्टद्विश्वाङ्गिन्दिन-
 त्वये कार्यमुतैकादिनएवेति तत्रैकऽआहुः एकस्मिन्कर्माहएवेति
 मातृभ्यः प्रथमन्दद्यात्पितृभ्यस्तदनन्तरं ततोमातामहेभ्यश्च दृष्टौश्चा-
 द्वयसंस्मृतमितिवचनादिति तदयुक्तं अस्यापित्रिदिनविधायकत्वं
 प्रतिभानात् तथाचस्मृतिः मातृश्चादन्तुपूर्वेद्युः कर्माहन्येवपैतृकम्
 मातामह्यञ्चोत्तरेदुर्गवृद्धौश्चाद्वयसंभवेत् वसिष्ठोपि पूर्वदुर्गमातृकंश्चाद्वं
 कर्माहम्यैतृकन्तथा उत्तरेदुर्गः प्रकुर्वीतमातामहगणस्यत्विति नन्वेक-
 दिनकरणन्दिनत्रयाशक्तौ कर्माहेवेदितव्यमितिचेत् तदपिन तत्र-
 पिपूर्वेदुर्गरेव विहितत्वात् तथाच पृथग्दिनेष्वंशक्त्येदेकस्मिन्पूर्व-
 वासरे श्राद्धत्रयस्यकुर्वीतवैश्वदेवन्तु तान्त्रिकमिति तान्त्रिकमि-
 त्येकदिने विशिष्टविधिः वृद्धमनुरपि अलाभेभिन्नकालानां नांदी-
 श्राद्धत्रयस्युधः पूर्वदुर्गरेवकर्तव्यं पूर्वोक्तेमातृपूर्वकमिति यत्वेक-
 दिनएवाचरन्ति तद्वचनादर्शननिवन्धनमित्यवधेयं जातकर्मादि-
 विषयम् वेत्यविरोधः पठन्तिच पुंसवनेच सीमन्तेत्यन्नचौलोपना-
 यने गोदानेस्नानउद्वाहे नांदीश्राद्धस्युरोदितंइति अतश्चविहितेषु
 पूर्वदुर्गरेवेति तन्न अकृत्वामातृयागन्तुयः श्राद्धस्यरिवेषयेत् तस्य-
 क्रोधसमाविष्टाहिंसामिच्छन्ति मातरइत्यादिवचना न्मातृपूजनस्य
 श्राद्धे पूर्वभावित्वात्तत्पूजने विरुद्धानीचवाक्यानि दृश्यते अत्रकात्या-
 यनपरिशिष्टम् गौरीपद्माशचीमेधा सावित्रीविजयाजया देवसेना-
 खधा स्वाहामातरोलोकमातरः धृतिः पुष्टिस्तथातुष्टिरात्म देवतया
 सह गणेशेनाधिकाहेयतादृष्टौ पूज्याश्चतुर्दशेति चतुर्विंशतिमतेषु-
 ब्राह्मणद्यादिस्तथासप्त दुर्गाचेतृगणाधिपः वृद्धौवृद्धौसदापूज्याः

पश्चान्नांदीमुखाग्निपतृन् ब्राह्मीमाहेश्वरी चैवकौमारी वैष्णवीतथा
 वाराहीचतथैन्द्रीच चामुण्डादेवमातरः तिस्रःपूज्यापिपुः पक्षेति-
 स्त्रोमातामहेतथा । इत्येतामातरःप्रोक्ताः पितृमातृष्वसाष्टमीति
 अत्रप्रयाशाखंयथा जातिकुलम्बायवत्येवविरोधः तथाच चतुर्वि-
 शतिमते श्राद्धश्राद्धादयेप्राप्ते देवतास्थापनंस्मृतम् । जातिधर्मकुल-
 श्रेणिलोकानां वृद्धिकारकमिति तत्रामाध्यन्दिनशाखायामनुक्तत्वा
 त्किञ्चन्दोगोक्तम् कार्यमुत्तान्यस्मृत्युक्तमिति सन्देहः तत्रैकञ्च
 दुःपरोक्तत्वाद्यत्किञ्चिदिदृश्येति तथाचसंग्रहकारः सर्वेषामपि
 पक्षाणांस्वगृह्योक्तंविधीयते स्वगृह्योक्तस्यवाभावेग्रहणंस्वेक्याभ-
 वेदिति तदयुक्तं सूत्रपरिशिष्टयोरेककर्तृत्वात्तस्यान्यशाखिवि-
 प्रयत्वात्पारस्करमतस्याश्रयणीयत्वाच्च तथाचस्मृतिसंग्रहः । नगृ-
 ह्यादिरस्मृतिर्येषां श्राद्धादावुपलभ्यते कर्तुमर्हन्ति ते सर्वेपारस्कर-
 मुनीरितमिति परेषांकरोतीतिहिव्युत्पत्तेः अतश्चगौर्यादयएवा-
 चशाखायामितितत्प्रकारमाह ॥ सएवप्रतिमासुचशुद्धासुलिखि-
 त्वावापटादिषु अपिचाक्षतपुञ्जेषुनैवेद्यैश्चपृथग्विधैरिति शुद्धाहु-
 रजतादिधातुमयीषुअक्षतपुञ्जाः यवमुष्टयः यथामश्वयथाकुलञ्च-
 विकल्पः व्यवस्थितविकल्पोवा जातकर्मणिवालानांनामाह्वयन
 कर्मणि निरीक्षणप्राशने च व्यवस्थंमातृपूजनमितिबचनात् । अ-
 तएवपृथग्विधैरित्युक्तं गन्धताम्बूलवस्त्रादिभिश्चशब्दार्थः तथा कु-
 डालगनावसोर्धारांसप्तधारांघृतेनतु कारयेत्पञ्चधारांवानातिनी-
 चांनचोद्धितां कारयेदितिस्वार्थेणचस्वकर्तृत्वान्नियमार्थोवा ते-
 ननातिनीचांनचोद्धितामितिमातृसंमितामेव नतासामधऊर्ध्व-
 त्वाधिकमित्यर्थः कालमाह ॥

मू० पूर्वाह्णे ॥ २ ॥

आहुकुर्यादिति शेषः एत ब्रह्मकलदेवधर्मोपलक्षणं तेनोपनीति
 प्राङ्मुखदक्षिणजालुपातदेवतीर्थप्रागुदकसंस्थानमस्कारादिदेवधर्मः
 सर्वोपि प्राप्नोतीत्यर्थः । तथाच प्रचेताः अपसव्य न कुर्वीत न कुर्यादप्र-
 दक्षिणं प्राङ्मुखो देवतीर्थेन क्षिप्रन्देव विसर्जनम् दक्षिणम्पातयेज्जा-
 नु देवान्परिचरन्सदा निपातो न हि सर्वस्य जालुनो विद्यते क्वचित् य-
 थैशोपचरे देवांस्तथाष्टद्वीपितृनपि दध्यक्षतैः सबदरैः प्राङ्मुखो दङ्ग-
 खोपि वा तथा पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पैतृकं एकोद्दिष्टन्तु म-
 ध्यह्णे प्रातर्हृदि निमित्तकमिति दैविकगृहादश्यादिषु वैष्णवं तथाच
 विश्वामित्रः देवानुद्दिश्य क्रियते यत्तद्दैविकमुच्यते तन्नित्यश्राद्ध-
 त्कुर्याद्द्वादश्यादिषु यत्तत्तद्वति ननु व प्रातर्हृदि निमित्तकमित्य-
 दनेकस्मृत्या प्रातरे वास्य विहितत्वात्कथम्पूर्वाह्ण इति उच्यते प्रातः-
 शब्देन पूर्वाह्णस्यैवोक्तत्वादिति वक्ष्यमाणत्वात् एवञ्च सति पूर्वाह्णः
 किञ्चैधा विभक्तो न हि ग्राह्यः किं वा त्रैधा ह्यस्ति दद्याति चतुर्धा-
 विभागान्तर्भूतत्वात् उच्यते दैवमानुषपितृकालापेक्षया विभागौ
 चिन्त्यौ त्रिधा विभाग एव ग्राह्य इत्यदोषः तथाच श्रुतिः पूर्वाह्णो वै दे-
 वानां मध्यह्णो नो मनुष्याणां अपराह्णः पितॄणां मिति नन्वेवमपिश्रु-
 तिरेव पुनरहः पूर्वाह्णो देवाः अपराह्णः पितर इति द्विधैवाह तत्
 कथं त्रिधा विभाग एवेति मैवं सामान्येनास्याः श्रुतेराभ्युदयिकाद-
 न्यपितृविषयत्वात् यत्तु पितृनप्यत्र देववदित्यतिदेशेन प्रागावर्त्त-
 नादहनः कालं विद्यादिति गोभिलमूत्रेण च द्विधा विभगेन मभ्याहो-
 भिहितः स पाकयज्ञादिदेवकर्मविषयः अन्यथा पराह्णे पाकयज्ञसं-
 भवात् । तस्मात्त्रिधा विभाग एव ग्राह्य इत्यदोषः तथाच श्रुतिः पूर्वा-

ल्लोवेदेवानां मध्यन्दिनइति सिद्धम् तथाचगायः ललाटसंमिते
भानौप्रथमः प्रहरः स्मृतः स एवाध्यर्धसंयुक्तः प्रातरित्यभिधीयते
अध्यर्धमधिकार्धं सार्धं प्रहरइत्यर्थः । अग्न्याधानाभ्युदयिकेतु गा-
लवः । पार्वणञ्चापराह्णेतु वृद्धिश्राद्धन्तथाग्निकमिति । अग्न्याधान
निमित्तमपराह्णइत्यर्थः ।

मू० पितृणामन्त्रवर्जज्ञपः ॥ ३ ॥

मधुमतीपितृसहितयोरुपलक्षणञ्चैतत् । तथाचमनुका-
च्यायनौ मधुव्वाताजपस्थानेकुर्यात् तत्रप्रयत्नतः । उपास्मै-
गायतेत्यादिऋचः पञ्चजपेत्तथा मधुमध्विति यस्तत्रविर्जपोशितुमि-
च्छताम् । गायत्र्यानन्तरं सोममधुमन्त्रविवर्जितः । नञ्चाश्र-
त्सुजपेदत्र कदाचित्पितृसंहितां अन्यएवजपःकार्यः सोम-
सामादिकं शुभमिति । पित्र्यमन्त्राश्रत्सुजपे दित्यत्रोक्तास्ता-
न्वर्जयित्वाजपः कर्तव्यइत्यर्थः । अत्रजपत्वाविशेषा दुश्शन्तस्त्वाऽयं
तुनइत्यादीनामपि प्रतिषेधइति केचित् । आवाहनार्थत्वादनयोर्न
प्रतिषेधइत्यन्ये एवञ्चसतिब्राह्मणानां मग्निस्थानीयत्वात्तच्छरीर-
वर्तिपित्रावाहनस्य मन्त्रेणैवोचितत्वाच्च विधिरेवंयुक्तःप्रतिभाति ।
अन्यथामन्त्रवत्क्रियमाणानाममन्त्रकत्वेन त्रिफलत्वापत्तेः । अत्रैत-
च्चिन्त्यते किंस्वादिप्रयोगः प्रकर्तव्यउतनेति । अत्रशेषंपार्वणवदि-
त्यति देशेनप्राप्नोतीति । तदयुक्तम् पितृणामप्यत्रदेवरूपत्वात् ।
तथाचस्मृतिः पितृणारूपमास्थाय देवाअन्नमदन्ति ते तस्मात्सव्येन
दातव्यं वृद्धिपूर्वेषुदातृभिः नांदीमुखेतिप्रयोगस्य तत्प्रतिनिधिरूप-
त्वाच्च । तथाह्युक्तं तत्रनांदीमुखमिति विशेषः समुदाहृतः अपिच
चतुर्विंशतिसतम् नांदीमुखमितिविशेषः सम्पादितो नान्यइत्यर्थः ।

ऋजुवोदग्भाः ॥ ४ ॥

दर्भशब्दोत्तदूर्वादि द्रव्योपलक्षको नसमूलत्वज्ञापकः तेनाल-
 दूर्वासाहचर्याद मूलाऋजुदर्भाभवन्तीत्यर्थः । तथाचपुराणसमुच्चये
 दधिदूर्वाक्षतमधु बदराक्षतमिश्रितैः अनुलेपनगन्धादि रक्तसूत्र
 ज्वशस्यते वृद्धवसिष्ठोपि अपसव्यञ्जानुपातमन्त्रं मांसञ्चवारिजम्
 रक्तं विवर्जयेदर्भा न्समूलांश्चतिलानपीति गृह्यपरिशिष्टेपि युग्मा-
 ब्राह्मणाश्चमूलादर्भा इति । तत्रैतत्संदिह्यते किं वृद्धिश्चाहमदैवतं
 स्यादुतसदैवतमिति उभयथापि स्मृति दर्शनात् । तथाहि त्रिष्व-
 प्येतेषु युग्मांस्तुभोजयेद्ब्राह्मणां च्छुचिः प्रदक्षिणन्तु सव्येन प्रदद्या
 हैव पूर्वकमिति । मार्कण्डेयोपि वैश्वदेवविहीनन्तत्वेऽपि दिच्छन्ति
 सूरय इति । तदाभ्युदयिकं तत्रैकआहुः यथाशाखं व्यवस्थेति ।
 एवञ्च सतितत्वापि किंश्चाहचयेपि विशेषणादैवतविकल्पः किंवाश्वा-
 हविशेष इति संदेहः अविशेषेणैवश्वाहवयेपीत्येके तदहदंश्चाहवि-
 शेषे अदैवस्य विकल्पितत्वात् । तथाचशातातपः नित्यश्वाहमदैवं
 स्यादेकोद्दिष्टं तथैवच मातृश्वाहन्तु युग्मे स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक्
 केवलमित्यर्थः । आचारतिकेपि पितरोन्वष्टकाश्चाहमाताभुंक्ते सदै-
 वताम् वृद्धावदैवतं माता पितरश्च सदैवतमिति तस्मान्मातृश्वाहएव
 दैवतविकल्प इति सिद्धं तथाच अन्वष्टक्येपि तृभ्यश्च तत्स्त्रीभ्यश्च
 सदैवतं ताभ्यां स्त्वदैवतं वृद्धौ तेभ्यां चैव सदैवतमिति यत्तु त्रिष्वप्ये-
 ष्विति वचनं तत् द्वादशदैवत्यापेक्षया न्यूनवदैवत्येऽप्युपपद्यत इ-
 ति विरोधः ॥

मू० यवैस्तिलार्थाः ॥ ५ ॥

(१) अर्थप्रयोजनं प्रतिनि धुरपलक्षणञ्चैतत् तेन यवैस्तिलप्रतिनि-

(१) अत्र यावन्तस्तिलायास्तैस्ते सर्वेऽपि यवैरेव कर्तव्याः ॥

धिर्यथा तथा स्वधादिपदेषु स्वाहादिपदानि प्रतिनिधातव्यानीत्यर्थः तथा चेश्वरः कुर्यात्स्वाहास्वधास्थाने वाचने प्रीयतामिति वृद्धिश्चाङ्गेषु सर्वत्र नमो मे वृद्धिरिष्यत इति । न च यवैस्तिलार्था इति वद-
तीयवक्षेपमङ्गीपि पितृपात्रेषु स्यादित्युक्तं तिलार्थस्यैव यवैरुपदिष्ट-
त्वान्नमन्त्येति तिलोसीति प्रत्यक्षविरुद्धत्वाच्च अतश्च तिलोसीति-
मन्त्र एव यवोसीत्यादि पदप्रक्षेपः पितृपात्रेष्वपीति तथा चाश्वलायनः
यवोसिसोमदेवत्यो गोसर्वो देवनिर्मितः प्रत्नमद्भिः पृक्तः पुष्ट्यानां दीमु-
खांल्लोकान् प्रीणाहिनः स्वाहेति पुराणसमुच्चयेऽपि अस्मच्छब्दन्तर्कु-
र्वीत आङ्गे नान्दीमुखेऽपि क्वचिदिति अत्रैके वृद्धिश्चाङ्गे पितृपात्रं न्युज-
मित्याहुस्तद्विशेषवचनान्वलोकनं निबन्धनमित्युपेक्षणीयं तथा चेश्वरः
अपसव्यं पिच्यभं त्वज्ज्वामजानुनिपातनम् न्युजं पात्रं न कर्त्त-
व्यं वृद्धिश्चाङ्गेषु सर्वदा वसिष्ठोऽपि दत्त्वाऽपि गृहान् कुर्वीत पिण्डपात्र-
मधोमुखमिति तथा गुडे धूपः प्रयत्नेन पुष्पाण्येवोत्तमा निच इति ॥

**मू० सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः सुसम्पन्न-
मितीतरे ब्रूयुः ॥ ६ ॥**

तृप्तास्थेत्यत्र संपन्नमिति वदेदित्यर्थः (१) साकाञ्चत्वात् सुसंपन्नमि-
ति प्रतिवचनम् एतच्च पाकश्चाह एव नामान्ने तत्रैतदसम्भवात् त-
था च आमश्चाहमनंगुष्ठमग्नौ करणवर्जितम् तृप्तिप्रश्नाविहीनन्तु क-
र्त्तव्यमानवैर्ध्रुवमिति विहितञ्च विकल्पेनामश्चाहम् तथा च वृद्ध-
याच्च वल्क्यः आमश्चाहं प्रकर्त्तव्यं ब्रह्मो नान्दीमुखे सदा पाकेन वा ब-
हिः शालैः सुधुरस्वदरंदधीति अत्र यथा कुलं यथा सम्भवं वा विकल्पः
अत्रैतच्चिन्त्यते किमामश्चाहं पिण्डदानमामे कार्यमुत पाकेनेति
तत्रैकश्चाहुः आमश्चाहं यदा कुर्यात् । विधिज्ञः आह दत्तदा तेना ।

(१) सुसम्पन्नमिति प्रोक्तं शेषमन्नं निवेदयेत् ॥

ग्नौकणंकुर्यात्पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् । दद्याद्यदिद्विजातिभ्यः ।
शृतप्रायदिवाशृतं तेनाग्नौकरणंकुर्यात्पिण्डांस्तेनैवनिर्वपेत्इति
मत्स्यपुराणव्यासवचनाभ्या मामेनविहितत्वादासेनैवेति । तद-
युक्तं आमश्राद्धं यदाकुर्यात्पिण्डदानङ्गयम्भवेत् । गृहपाकात्समु-
द्भूत्य सक्तभिः प्रायसेनवेति पाकेनविहितत्वात् एवन्तर्हि विक-
ल्पोऽस्त्विति नव्यवस्थासंभवे ऽष्टदोषदुष्टत्वात् । तस्मात्तद्विजकर्तृ-
केपाकेन शूद्रकर्तृक आममेनेतिव्यवस्थोत्पद्येत तन्नातीक्ष्णोभते ।
साग्निनिरन्त्योर्विषया व्यवस्थोपपत्तेः तस्मात्साग्नेः पाकेनाग्नौ
करणं पिण्डौनिरग्नेरामाग्नेनेतिव्यवस्था अथवायथाकुलमिति ।
यच्च आममेनपिण्डांदद्यादगो विप्राङ्पक्वेनभोजयेत् । पक्वेनकुरुतेपि-
ण्डान्विप्रेष्वासं प्रयच्छति ताबुभौमनुनाप्रोक्तौ नरकाहौनसंशयः
तस्माद्विपर्ययम्विद्धा न्नकुर्याच्छ्राद्धकर्मणीति तच्छ्राद्धान्तरविषयं ॥

मू० दधिवदराक्षतमिश्राःपिण्डाः ॥ ७ ॥

अक्षतायवाः मिश्रणं मिश्रः दध्यादिभिर्मिश्रितोदनेन पिण्डा-
देयादित्यर्थः । बहुव्रीह्युपलब्धेः अत्रैकआहुः दध्यादि त्रयमेव मेल-
यित्वादेयादिति तदयुक्तम् शाल्यन्नस्यविहितत्वात् तथाचांगिराःशा-
ल्यन्नं मधुसंयुक्तं वदराण्यवास्तथा मिश्राणि कृत्वा चत्वारि पिण्डा-
(१) ञ्छ्रीफलसंमितान् दद्यादिति कात्यायनोपि सर्वस्मादन्नमधु-
त्य व्यंजनेनैहपसिच्यच संयोज्ययत्रकर्कन्धु दधिभिः प्राङ्मुखस्तदिति
पिण्डग्रहणमपिण्डकव्युदासार्थं एतच्च साग्नविषयं तथाचनिगमः
आहिताग्नेः पितृर्चनं पिण्डैरेवेति स्मृतिरपि योग्नौतुविद्यमानो-
हि बृद्धौपिण्डान्ननिर्वपेत् पतन्तिपितरस्तस्य नरकेसतुपच्यतइति
यत्तुपिण्डनिर्वपणङ्कुर्यान् नवाकुर्यान्मराधिपेति भविष्यवचनं ।

यच्च दृष्टिश्चाद्विकल्पेन पिण्डदानं बुधैः स्मृतमिति वचनं तन्निरग्नि
 विषयं तथा च यावन्नात्राग्निः सस्वन्व उत्सन्नाग्निस्तथैव च तावद्धृदि
 पुसर्वासु कल्पश्चाद्विमपिण्डकं अत्र विशेषः पिण्डहीनेपि कर्तव्यम् वि-
 कारम्पात्रपूरणं अग्नौकरणमर्धञ्चेत्येताच्छास्त्रे चतुष्टयं वर्जनेपि-
 ण्डहीनेपि सर्वमर्धादिकम्भवेत् कुशांस्थाप्यास्वधांकुर्यात् क्षिपेदग्नौ-
 जलेपि वेति यत्तु सङ्कल्पन्तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणं मित्य-
 दितत्तुश्चाद्वान्तरविषयं अपिण्डकन्तथादेशकुलाचारविषयञ्च वृद्धि
 श्चाद्वे कुलाचार देशकालाद्यपेक्ष्यहीति भविष्यद्वाक्यशेषात् अत्रत-
 स्त्रिंत्यते किमत्राग्नेजनं मुदकेन देयमुतान्यद्रव्येणेति तत्रैक-
 आहुः तत्पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यग्नेजयेदित्यनेन पिण्डपात्रक्षाल-
 नजलेनैवेति अन्ये तत्राहुः क्षालनोदकस्य छन्दोगविषयत्वात् उद-
 को नैवेति तदुभयमपि विशेषवचनानुपलपब्धि निबन्धनमित्यवधेयं
 क्षालनोदकस्य पुनरप्यग्नेजनविषयत्वात् क्षीरेण विशिष्टविधानाच्चेति
 तथाच प्राङ्मुखस्त्वथ दर्भेषु दद्यात्क्षीराग्नेजनं दधिबदरयवमधु-
 युक्तं श्रीफलसन्निभं तथाचक्ष्योदकस्थाने दद्यात्क्षीरयवोदकमिति-
 ब्रह्मपुराणवचनात् अतश्च क्षीरेणैवेति पुनस्त्रिंत्यते पिण्डदानमपि
 किन्देव तीर्थेनाहोस्वित् प्राजापत्येनेति तत्रैक आहुः दध्यक्षतैः स-
 वदरैः प्राङ्मुखो दङ्गुलोपि वा देवतीर्थेन वै पिण्डान्दद्यात्कायेन वा-
 नृपे त्यनेनोभयतीर्थस्य विहितत्वाद्विकल्प एवेति । अन्ये तत्राहुः ।
 छन्दोगादेव तीर्थेन वाजसनेयि प्रभृतयः प्राजापत्येनेति तथाच-
 मार्कण्डेयः नान्दीमुखानांकुर्वीत प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाः प्रा-
 जापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित्प्राजापतेरिति अत्रानूचानाः
 प्रमाणं पिण्डोदकव्यतिरिक्तं देवतीर्थेन पिण्डोदकम् प्राजाप-
 त्येनेति व्यवस्थावा अत्र विशेषमाह स्मृतिः । वज्रमातृकपुत्रोयः

आर्द्धेष्वन्वष्टकादिषु सर्वासां नामसंकौत्यं पिण्डमेकं सन्निर्वपेत् ।
पुराणसमुच्चये एकस्य बहवो भार्या एकपुत्रस्तथा यदि एकेनापि-
सपुत्राद्याः सर्वासां पिण्डस्तु सः बह्वीनामेकपत्नीना मेकाचेत्पु-
त्रिणी भवेत् तेन पुत्रेण पुत्रिण्यः सर्वास्तामनुरब्रवीत् इति अत्रैतत्सं-
दिह्यते किमर्घदाने पिण्डवदेकस्मिन् सर्वनामोद्देशः किंवा पृथग-
र्घा इति तत्रैके आहुः अर्घस्य पिण्डवद्विधानमेवेति तदयुक्तं अर्घ-
दानपृथक्तेनोपदेशात् तथा च गालवः अनेकमातरो यस्य आर्द्धे चा-
परपाक्षिके अर्घदानं पृथक्कुर्यात् पिण्डमेकञ्च निर्वपेदिति अप-
रपाक्षिक इति आहान्तरोपलक्षणम् अत्रैके दाक्षिणात्याष्टद्विष्टा-
द्वेषु प्रपितामहमारभ्या र्वाचीनम् पिण्डदानादिप्रयोगमाचरन्ति-
नान्दीमुखे विवाहे व प्रपितामहपूर्वकम् वाक्यं समुच्चरेद्विद्वा नन्य-
त्वपितृपूर्वकमिति वचनादिति तदनुचितम् नान्दीसुखाः पितरः पि-
तामहाः प्रपितामहाः प्रौयंतामित्यादिप्रयोगस्य कात्यायनेन पितृप्रभृ-
तुत्तरोत्तरक्रमेणाभिहितत्वात् आह च परिशिष्टे उत्तरोत्तरदानेन
पिण्डानासुत्तरोत्तरः । भवेदधश्चाधरणा माधारः आहुकर्मणि
तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु दृढिमत्स्वितरेषु च मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्स-
क्तांश्च निर्वपेदिति उत्तरोत्तरः पुत्रपौत्रादिभिः समृद्धयः अधराणाम-
ग्रमध्यमूलक्रमेणाधोदानेनाधाराः । पुत्रादिभिर्हीनो भवेदित्यर्थः त-
स्मादत्र शाखायां ततोचितमिति यत्तु नान्दीमुखे विवाहे चेति व-
चनन्तदन्यशाखिविषयम् देशकुलधर्मादिविषयं वेत्यविरोधः अत्रै-
तच्चिंचत्यते वेदिकाया लेखावयवम् पिण्डदानञ्च किमुदकसंस्थं क-
र्त्तव्यमुत दाक्षिणासंस्थमिति तत्रैक आहुः अप्रदाक्षिणत्वेपि अस्य-
आहुस्य दैविकत्वा दुदकसंस्थमेवेति तदयुक्तम् आशुप्रदयिके प्रद-
क्षिणमुपचार इति विरोधाच्च न चोदकसंस्थतायाम् प्रमाणमुपल-

अह्नदक्षिणासंस्थत्वे च प्रदक्षिणंप्रमाणमस्त्विति तस्मादक्षिणसं-
स्थमेव रेखायांपिण्डशानादि तथाचकात्यायनएव द्वितीयञ्चतृ-
तीयञ्च मवादेशाग्रदेशयोः मातामहादिप्रभृतौन् एतेषामेववाम-
तइति एतेषांपितादितृयाणाम् वामतइत्यन्वयः तत्पित्रादीनां-
मधेय यत्वेनसम्बोधयत्वेनच स्वसंमुखत्वादक्षिणासंस्थत्वेनतेषांवा-
मता यत्वाशादित्येन पिण्डानामवयवाभावाद्दामतायां कर्तृगतो-
वयवदृश्यतइत्युक्तम् तदसङ्गतम् एतेषामेववामत इत्येतच्छब्देन पि-
त्रादीनांपरामृष्टत्वात् कर्तुरवयवत्वेतु एषामितिचबहुत्वविरोधा-
च्च तस्मादक्षिणासंस्थत्वेनैतद्वामतासम्भवः अत्रार्थेष्टद्वयाच्चव-
त्क्यः जीवकर्त्तरिवामांगे मृतेभर्त्तारिदक्षिणइति अपिचस्मृत्यन्तरं
श्राद्धेसदैववामाङ्गे पत्नीनामुदकंहरेत् वृद्धिश्राद्धेषुनारीणां दक्षि-
णांगेसदाभवेदिति श्राद्धेसदैववामांग इत्येतदापस्तंबादिविषयं
तेषाम्पित्रादिपिण्डपश्चिमतश्चपत्नी पिण्डविधानात् तथाचापस्तंब-
गृह्यं ॥ द्विधाभूतं यथाभवति तथासहक्षिणाग्रान् दर्भानुल्लिखित
देशेसंस्तीर्य तत्रपूर्वभागेपित्रादि वर्गार्थेस्तरणं पश्चाद्भागेतु माता-
दिवर्गार्थमिति स्त्रीभ्यश्चपिण्डाद्वहपश्चिमाःस्युः इतितद्गृह्यभाष्या-
र्थसंग्रहकारः वृद्धिश्राद्धेषुनारीणां दक्षिणांगंसदाभवेत् इतितुसर्व-
विषयं तस्माद्रेखापिण्डदानादिकम् प्राङ्मुखकर्तृदक्षिणासंस्थ-
मेववृद्धिश्राद्धेषु सर्वत्रकर्त्तव्यमितिसर्वमनवद्यम् ब्राह्मणनिवेशोप्येवं
प्रागारम्भ पश्चात्संस्थमेवेति ॥

मू० नांदीमुखान्पितृनावाहयिष्यइति
पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो ॥ ८ ॥

लिङ्गार्थेऽलट् अवैतद्वक्तव्यं किम्पित्रादिविकस्य नांदीमुखत्वं
आहोस्वित् वृद्धप्रपितामहादिविकस्येति स्मृतिप्रभयथादर्शनात् ।

तथाचब्रह्मपुराणम् पितापितामहश्चैवतथैवप्रपितामहः त्रयोह्यशु-
 मुखाएते पितरःपरिकीर्तिताः तेभ्यःपूर्वतराग्रेच प्रजावन्तः सुखे-
 षिणः तेतुनान्दीमुखानान्दी ससृष्टिरितिकथ्यते प्रसन्नमुखसंसर्गा-
 न्मङ्गलीयांस्ततस्तुतइति । तत्तश्चवृद्धप्रपितामहादिमुखत्वेना-
 भुग्दधिकत्वंप्राप्नोति अथवा पितापितामहश्चैव तथैवप्रपिताम-
 हः ॥ पिण्डसंबन्धिनोहेयते पितरः परिकीर्तिता इत्यादिवचनैर-
 शुमुखानामेव पिण्डसम्बन्धित्वा त्रिपचादित्रिकस्यापि नांदीमुख-
 त्वमिति तथाचसूत्रम् ॥ नांदीमुखाः पितरःपितामहाःप्रपि-
 तामहाइति मार्कण्डेयोपि येषुःपितामहादूर्ध्वं तेषुर्नांदीमु-
 खाअपीति प्रपितामहस्यापि नांदीमुखत्वं नवद्वादित्रिकस्यैवेति
 एवंचसतुभयेषामपि नांदीमुखत्वमविरुद्धम् यच्चाशुमुखादिसं-
 ज्ञाकीर्त्तनन्तत्कारणपरम् प्रसन्नमुखसंसर्गादित्यादिना नान्दी-
 मुखाःवंशवृद्धिसीहन्ते ऽशुमुखास्तुपितृवरणसमर्थाः सन्ततमिति-
 ब्राह्मेनिहूपितत्वत् तस्माज्जीवत्यितृमातृमातामहादिकस्य क-
 र्तुरधिकारार्थं वृद्धप्रपितामहादिकस्य नांदीमुखत्वकीर्त्तनं सृ-
 तपितृमातृमातामहादिकस्य कर्त्तुरधिकारार्थं मशुमुखानां नां-
 दीमुखत्वमितिव्यवस्थेत्यविरोधः तथाच चतुर्विंशतिमतम् नांदी-
 मुखेविवाहादौ प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यं समुच्चरेद्विद्वानन्यत्रपि-
 तृपूर्वकं जीवत्यितृकःप्रपितामहपूर्वकं मन्द्यत्रमृतपितृकः पितृपूर्-
 कमित्यर्थः दाक्षिणात्यास्तुप्रपितामहः पितामहपितरितिक्रमवृ-
 ध्यर्थमेतदित्याहुः कात्यायनोपि जीवन्तमतिदद्याद्वा प्रेतोयान्नो-
 दकेद्विजः पितुःपितृभ्योवाद्या त्सपितेत्यपराश्रुतिः ब्राह्मेपि उक्त-
 मादायपिण्डंतु कृत्वाबित्तप्रमाणकं दद्यात्पितामहादिभ्यो दर्भमू-
 लेयथाक्रममिति पठन्तिच जनन्यांविद्यमानायाम् यजेदास्तुपि-
 तामही मातृघ्नःसर्वविज्ञेयो वृद्धिश्राद्धादृतेकचिदिति अतश्चजीव-

वत्पितृादिपंक्तिविकस्यापि दृष्टिश्चाङ्गेधिकारइतिसिद्धम् अत्रैक-
 आहुः पितृमातृमातामहानांमध्ये योजीवतितद्वर्गपरित्यज्य पा-
 र्वाणद्वयमेकंवा यथासम्भवङ्कर्त्तव्यं त्रिषुजीवत्सु मातृपूजनमेव-
 नश्चाहमिति तथाच पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यच जीवेत्य-
 यदिवर्गादौ तद्वर्गन्तुपरित्यजेत् इति तथाच सपितुःपितृकृत्येतु
 अधिकारो न विद्यते न जीवन्तमिति क्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः
 तथा पित्र्यञ्जीवत्पितुर्नोक्तं मग्नौ होमोऽपि पाक्षिकः न जीवन्तम-
 तिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिरिति जीवत्पितृकस्य होमान्तम-
 नारम्भो वेत्यादिवचनेभ्य इति ॥ यत्तु उद्वाहेषु वजनने पितृप्रेष्टां सौ-
 मिके मन्त्रे तीर्थे ब्राह्मणमायाते षड्विंशती जीवतः पितुरिति मैत्रायणी
 यप रिशिष्टं तन्मैत्रायणीयशाखिनां साग्नीनामेव न जीवत्पितृकः
 कुर्याच्छ्राद्धं मग्निमृते हि जः येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत सा-
 ग्निक इति सुमन्तुवचनेन निरग्नेर्जीवत्पितृकस्य श्रद्धानधिकारा-
 दिति अत्रोच्यते यदुक्तम् पितृवर्गेमातृवर्गे तथामातामहस्यचे-
 त्यादि तन्तन्जीववर्गपरित्यागस्य तीर्थब्रह्मणसम्प्रत्यादौ निरग्निजी-
 वत्पितृकविषयत्वेन च रितार्थत्वात् तथाचाधिकारमाह महानदी-
 षु सर्वासु तीर्थेषु च गयां विना जीवत्पितापि कुर्वीत श्राद्धं पार्वणधर्मव-
 दिति यच्चेत्तं त्रिषु जीवत्सु मातृपूजनेनैव श्राद्धसिद्धिरिति तदप्यसं-
 गतम् अङ्गिनः श्राद्धस्य लोपेङ्गस्य मातृपूजनस्य प्रवृत्तावाश्रययोऽपपत्तेः
 न च श्राद्धमन्तरेण मातृपूजायाः कर्मणोऽङ्गत्वम् यच्चाभाधादिसपितुः पि-
 तृकृत्येष्वित्यादि निषेधस्तस्य दृष्टिश्चाङ्गादन्यश्चाङ्गविषयत्वात् तथाच-
 क्रतुः अष्टकासु च संक्रांतौ मन्वादिषु युगादिषु चन्द्रसूर्यग्रहे पाते स्वेच्छ-
 या पूज्ययोगतः जीवत्पितृनामेव कुर्याच्छ्राद्धं ह्यन्यन्तथाखिलं अखिल-
 मिति । व्यतीपातो जन्मवृत्तं चन्द्रसूर्यग्रहौ तथा तिथि नक्षत्रवारांश्च

उद्दिश्याभ्युदयन्तथा एतांस्तुश्राद्धकालान्वैकाभ्यानाह प्रजापतिरित्या-
दिकं आभ्युदयआराममहादानाद्युत्सवः यत्वाभ्यातं नजीवत्पितृकः
कुर्याच्छ्राद्धमग्निमृतेद्विज इत्यनेननिरग्नि जीवत्पितृकस्य श्राद्ध-
निषेधइति तदपिन उद्वाहेपुत्रजननइत्यत्र साग्निशब्दाभावान्नि-
रग्निविषयत्वोपपत्तेः उक्तञ्चअनग्निकोपिकुर्वीत जन्मादौष्टद्विक-
र्मणीति यच्च नजीवत्पितृकइत्यनेन साग्निजीवत्पितृकस्य श्राद्धवि-
धानं तस्याष्टकादिनियत श्राद्धविषयं नसामान्येनसर्वश्राद्धविधायकं
गयापरपक्षादिश्राद्धनिषेधानुपपत्तेः यद्युक्तं जीवत्पितृकस्यहोमांत
मनारम्भोवेति तत्साग्नेःपिण्डपितृयज्ञादि निषेधविषयंनाभ्युद-
यिकमेवेति । तेभ्यःपूर्वतरायेवैद्वत्यादिना भ्युदयिकस्य प्रतिप्रस-
वोपपत्तेः तस्माज्जीवत्पितृवादि त्रिकस्याभ्युदयिकं श्राद्धंकर्तुमुचि-
तमिति सिद्धम् ॥

मू० नान्दीमुखाःपितरः प्रीयन्तामित्य

क्षय्यस्थाने ॥ ८ ॥

अत्रनांदीमुखान्पितृनावाहयिष्य इत्यनेनैवनांदीमुखत्वात्प्राप्तौ
पुनस्तद्गृहणं सर्वत्रप्रयोगार्थं तदुक्तं तत्रनांदीमुखमिति विशेषःस-
मुदाहृतइति प्रकृतिश्राद्धेष्वक्षय्योदकदानन्तु अर्घदानवदिष्यते ।
षष्ठ्यैवनित्यन्तत्कुर्यान्नचतुर्थ्याकदाचमेति कात्यायनेनप्रच्यन्तत-
न्त्रयोर्विहितत्वादत्रतन्निषेधोवाचनिकः । तेनप्रथमाविभक्त्यातन्त्रेण
चाक्षय्योदकदान मत्रक्षीरयवोदकैर्भवतीत्यर्थः । तथाच तथाक्ष-
य्योदकस्थानेदद्यात्क्षीरयवोदकमिति पितृगृहणं स्वपितृप्राप्त्यर्थं
तेनजीवत्पितृवादि कोपि स्वमातृमातामहादिभ्यएव दद्यान्नपितृ
संवन्धिभ्यइत्यर्थः अत्रैकश्राहुः अनग्निकोपिकुर्वीत जन्मादौष्टद्वि

कर्मणि येभ्यएवपिता दद्यात्तानेवोद्दिश्यपार्वं णमित्यादिवचनेषु
यत्तच्छब्दनिर्देशा त्वितृभाएवदद्यान्तस्वपितृभा इतितदयुक्तं स्व-
पितृभाःपितादद्यात्मुत संस्कारकर्मस्त्विति कात्यायनेन प्रादुर्भावि
पुत्रगृह्यो गृह्ये चन्द्रसूर्ययोः स्नात्वानन्तरमात्मीया निपतृगृह्याद्धेन
तर्पयेदिति कार्ष्णाजिनिनाच स्वपितृभ्यएवश्राद्धविधानात् नच-
मातृमातामहादिकं परित्यज्य पितृभ्यंबन्धिभग्नोदातुमुचितं अतश्च-
स्वपितृभाएवेतिसूक्तम् ॥

मू० नान्दीमुखान्निपतृन्वाचयिष्यऽइति
पृच्छतिवाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः
पितरःपितामहाः प्रपितामहाः नान्दीमु-
खा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमाताम-
हाश्च प्रीयन्तामिति ॥ ६ ॥

अत्रप्रथमोद्दिष्ट नान्दीमुखशब्देन वृद्धप्रपितामहादित्विक-
स्यैव नान्दीमुखत्वंमाभूदित्य शुभुखानामपि तत्प्राप्त्यर्थं पुनर्ना-
न्दीमुखग्रहणं एवंमाताहेष्वपि अतएवमन्त्रे पितरःपितामहाइति
बहुत्वमुक्तं चकारोमातृवर्गं प्राप्त्यर्थं तथाचब्रह्मपुराणं मातामहे-
भ्यश्चतथानांदीवक्तोभ्यएवच अथनांदीमुखीभ्यश्च मातृभ्यः श्राद्धमुत्त-
ममिति । ननुचाभ्यादधिके मातृश्राद्धस्यपूर्वंभावित्वा त्वितृग्रहणं-
किमर्थं उच्यते अग्निहोत्रं जुहोति यवागूं पचतीतिवत्पाठोर्थेनवा-
ध्यतइत्यदोषः तथाचशाठ्यायनः नांदीमुखीभ्यश्च मातृश्राद्धन्तु
पूर्वस्था त्वितृणान्तदनन्तरम् ततोमातामहानाञ्च वृद्धौश्राद्धत्रयं स्मृत-
मित्यादिच अतश्चनांदीमुख्योमातरः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेणयथा-

लिङ्गम्प्रयोगः अत्रैतत्संदिह्यते किमत्र नवदैवत्यं श्राद्धमुत्तद्वादशदैवत्य-
मिति । उभयथावचनदर्शनात्तथाहि मातृभ्रातृप्रथमन्दद्यात्पितृभ्य-
स्तदनन्तरंततोमातामहानाञ्च दृष्टौश्राद्धत्रयं स्मृतमित्यादि चतुर्विंश-
तिसतेतुमातृपूर्वाभिपतृपूज्य ततोमातामहीस्तथा मातामहन्ततः
केचिदेवंयुग्मांस्तुभोजयेत् पुराणसमुच्चयेपि शस्त्रादीमुखंश्राद्धम्पि-
ण्डैर्द्वादशभिःसदातथापि दधिदूर्वाक्षतयवैर्बदरेणविमिश्रितैःपिण्डा-
नांदीमुखे देयामातृपूर्वांश्चद्वादशेति एवंविप्रतिपत्तौ यथाशाखं-
यथाकुलन्देशंवाव्यवस्थेत्यविरोधः तुल्यविकल्पोवा अथवाधनधान्य
पुत्रपत्न्यादि दृढ्यर्थंक्रियमाणस्त्वृद्धिश्राद्धं अग्न्याधानाद्यभ्युदयनिमि-
त्तमाभ्युदयिकमितिभेदः । तत्र बृद्धिश्राद्धन्द्वादशदैवत्यं आभ्युदयिकं
नवदैवत्य मितिव्यवस्थेति अन्वष्टकायांयच्छाद्धं यच्छाद्धस्त्वृद्धिहेतुकं
पित्वादीनांपृथग्दानं स्त्रीणांपिण्डः पृथक्पृथगिति अत्रबृद्धिहेतुक-
मित्यभिधानात् तथा शरीरोपचयेश्राद्ध मर्थोपचयएवच पुष्ट्यर्थमि-
तिविज्ञेय मौपचारिकमुच्यते तथा नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नाव-
लोकने इच्छाश्राद्धानिकुर्वीत नवसस्यागमेतथेतिवचनादिति ॥

मू० नस्वधाम्प्रयुञ्जीत ॥ १० ॥

निषेधांतरोपलक्षणञ्चैतत् तेनशर्मादिकमप्यत्र नप्रयुञ्जीते-
त्यर्थः तथाचपुराणसमुच्चये नस्वधाशर्मवर्मेति पितृनामनचोच्चरेत्
नकर्मपितृतीर्थेन नकुशाद्विगुणीकृताः नतिलैर्नापसव्येन पितृम-
न्वविवर्जितं अस्मच्छब्दनकुर्वीत श्राद्धेनान्दीमुखेकचिदिति अतश्च
नांदीमुखपितरमुकगोत्रेत्यादिप्रयोगः । अन्येतुपार्वणवन्नामश-
र्मादिक मपिप्रयुञ्जते तन्निषे धदर्शनात्कथमितिचिन्त्यं पार्वणव-
दित्यतिदे शाद्वातद्विधिः अत्रकश्चिदाह प्रकृतेस्वधावाचनेस्वधान-

प्रयुञ्जोतेतिनिषेधइतितदयुक्तं सामान्येनाभुग्दधिकेतन्निषेधात् ॥

मू० युग्मानाशयेदत्त ॥ ११ ॥

अत्राभुग्दधिकेयुग्मान्विचतुरादी न्विप्रानाशयेद्भोजयेदित्यर्थः
 अस्य दैविकत्वाद्दैवे युग्मान्यथाशक्ति इतिपरिभाषयैवयुग्मत्वप्रा-
 प्तौ विशिष्टविध्यर्थयुग्मग्रहणम् तेनपित्येपि युग्मानेवप्रातर्निमं-
 न्याशयेदित्यर्थः तथाचकात्यायनः प्रातरामन्वितान्विप्रा न्युग्मा-
 नुभयतस्तथेति अन्यच्च ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मा न्कराग्रायपवित्तकान्
 कृत्वार्धसम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्प्रदीयतइति युग्मानितिपुंस्त्वम-
 विवक्षितम् तेनयुग्माभावेस्त्रियोपीत्यर्थः तथाच मातृश्राद्धेतुवि-
 प्राणाम लाभेपूजयेदपि पतिपुत्रान्विताभ्या योषितोष्टौकुलोद्भ-
 वाइति वृद्धवसिष्ठवचनात् शंखोपि पित्रादित्रयपत्नीस्तु भोज्या-
 मातृपूतिद्विजैः । स्त्रीणामेवतुतद्यस्मा न्मातृश्राद्धमतःस्मृतमिति
 आशयेदित्यपिविशिष्टविध्यर्थं तृप्तिप्रश्ने नैवभोजनोपलब्धेः अतश्च-
 गुडशर्करादिनामधुरान्नम् भोजयेदितिविशिष्टविधिरित्यर्थः तथा-
 चभविष्यत्पुराणम् ब्राह्मणेभ्यस्ततोदद्या झोजनंमधुरह्ण गुडमि-
 श्रंसितायुक्तं संघृतञ्चोदनम्परं सरत्नान्मोदकांश्चैव नचाम्लकटुकां-
 स्तथा कृष्णात्ते योपि अन्यश्राद्धेषुदातव्यं नमांसस्मातृपूजनमिति अ-
 पिच अपसव्यं जानुपात मल्लस्मांसविवारिजम् रक्तं विवर्जयेद्दर्भा-
 न्समूलांश्चतिलानपीति तथा द्राक्षामलकमूलानियवान्वाथनि-
 वेदयेत् तानेवदक्षिणार्थेतु दद्याद्विप्रेषुसर्वदेति ब्रह्मपुराणम् अ-
 तश्चद्राक्षामलकमूल यवनिष्क्रयिणींदक्षिणां युवाभ्यांसम्प्रददद्-
 त्यादिप्रयोगः नैकैकस्यावदीयतइतुक्तेः तथाभुग्दधिकश्राद्ध सन्दे-
 होनिरस्यते तत्रकातग्रायनः स्वपितृभ्यःपितादद्यात्सुतसंस्कार-

कर्मसुपिण्डानोद्वाहनात्तेषान्तस्या भावेतुतत्क्रमादिति अस्यार्थः
 पिण्डशब्दः श्राद्धं लक्षयति आउद्वाहनादित्याह भिविधौ ततश्च-
 पुत्रस्य निषेकादिप्रथमविवाहपर्यन्तेषु संस्कारकर्मसु पिता स्वमातृ-
 स्वपितृस्वमातामहेभ्यः श्राद्धं दद्यात् न पुत्रमातृमतामहादिभ्यः
 तस्य पितुरभावे तेषामपि तुर्मात्वादीनामेव नवानां तत्क्रमादेन क्र-
 मेण पित्रादीनान्तेनैव क्रमेणाधिकारौ ज्येष्ठभावादि रपि दद्यादिति
 नन्वेवं सति संस्कार्यस्य पुत्रादेष्टुं तपितोः श्राद्धादौ मुख्याधिकारित्वा
 त्तदतिक्रमो नायुक्त इति न च जीवत्पितृवोर्ह्यनुष्ठानक्रमः समृतपितो-
 रप्युचितत्वादिति वाच्यं प्रेतेभ्यो दद्यादित्यादिवचनैः प्रत्तानामवश्य-
 देयत्वात् तस्मात्तेषान्तस्याभावे तु तत्क्रमादित्यस्य तत्क्रमात्तदुपक्रमा-
 द्भृतपित्रादिमारभ्यैव श्राद्धम् भ्रातादिरप्यधिकारौ कुर्यादित्येवार्थः
 तस्याभावे मुतः क्रमादिति पाठे पितृदर्थस्य प्रतीयमानत्वाच्चेति ।
 अब्रूच्यते असंस्कृता तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैरित्यादिना भ्रा-
 तादयः पितृभावे प्रतिनिधित्वेना विधीयन्ते प्रतिनिधेश्च सतद्वर्मा-
 कर्मयोगादितिकात्यायनपरिभाषायां पितृधर्मे प्राप्ते भ्रातादिः पितृ-
 समानधर्मेति किञ्चित्तस्याभाव इति अभावः पञ्चविधः प्रागभावः
 प्रध्वंसाभावः सन्निध्यभावः अधिकाराभावः अत्यन्ताभावश्चेति
 तत्र संस्कार्ये सति प्रागभावात्यन्ताभावयोरसम्भवेन प्रध्वंसाभावसं-
 निध्यभावाधिकाराभावानां सम्भवोऽस्तीति तत्र सर्वत्रापि वचनवलात्
 पितुः पितृभ्यः प्रदानं विधीयते न संस्कार्यपितृभ्यः तथा च स्मृतिः ।
 पितरो जनकस्येव यावद्भूतमनाहितम् समाहितव्रतः पश्चात् खान्यजे-
 तपितामहान् इति पितामहानिति पित्राद्युपलक्षणम् तथा ब्राह्म-
 ण्यविहिते ताते पतिते सङ्गवर्जिते व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददा-
 त्यसावित्यादि यत्तु प्रेतेभ्यो दद्यादिति वचनन्तर्दधिकारसम्भवाविषयं

अधिकारश्च सहायत्वेन विवाहानन्तरम् स्वपितृभ्यो दातुं शक्यतीति
तथा च ऋष्यशृङ्गः नाश्नाति यो द्विजो मांसं यस्य नोदारसंग्रहः तावेतौ
सुनिभिः प्रोक्तौ अनर्हौ मखदूषकाविति नाश्नाति मांसं श्राद्धे । इति-
शेषः ननु च समाहितव्रतः पश्चात्स्वान्यजेत पितामहानित्यनेनोप-
नयनादूर्ध्वं स्वपितृभ्यो दातुं अधिकारस्तत्कथं विवाहानन्तरमिति उ-
च्यते उपनयनादूर्ध्वं स्वपितृभ्यो दातुं कर्त्तव्यं नन्तराभाव एकपुत्रविषयः
कर्त्तव्यतरसद्भावे तु प्रतिनिधिभूतः स एव तदाद्यविवाहपर्यंतं संस्कार्यस्य
पितृभ्य एव दद्यादिति तथा च सुमन्तुः श्राद्धं कुर्यादवश्यं तु प्रमातृपि-
तृको द्विजः व्रतस्थो वा व्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदीति तस्मात्पुत्रमुक्त-
स्मिन्नभावे प्रतिनिधेः प्रतिधर्मं प्राप्या संस्कार्यस्य पितृमातृपि तामहेभ्यः
श्राद्धं दद्यादिति तथा च स्मृतिः नान्दीश्राद्धं पिता दद्याद्दादेरपाणि-
ग्रहे बुधः अत ऊर्ध्वं प्रकर्त्तव्यम् स्वयमेव तु नादिकमिति । अपरमपि
पितोस्तु जीवतोः पुत्रः कुरुते दारसंग्रहम् पितुर्नादीमुखं प्रोक्तम् न पु-
त्रस्य कथञ्चनेति ननु पितोर्जीवतोरेव तत्पितृभ्यो नादीमुखं प्रोक्तं
मृतयोस्तवन्यः करोतीति तत्कथं संस्कार्यस्य पितृणामतिक्रमो युक्तः
स तत्र उद्गाहनादित्यवधिना पितृपितृभ्य एव विधाना तस्मिन् धर्मतिप-
रिभाषया प्रतिनिषेधस्तद्वक्रमस्य वाचनिकत्वात् अपि च वच-
नान्तरं कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशेन ववेश्मनः नाम कर्मणि बालानां
चूडाकर्मादिकेतया सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिसुखदर्शने नान्दीसु-
खस्मिन् गणम् पूजयेत्प्रयतो गृहो तिगृह एवोपदेशात् चूडाकर्मादि-
कइत्याद्यविवाहपर्यंतं वेदितव्यं तदूर्ध्वं तु द्वितीयविवाहादावपि
सर्वत्र जीवत्पितृकः पितृपितृभ्यो मृतक स्वपितृभ्य इति विवेकः तत-
श्चायमर्थः पिता स्वपुत्रस्य निषेकादि विवाहपर्यंतं संस्कारकर्मसु
स्वमातृपितृमातामहेभ्यः श्राद्धं कुर्यात् पितुरभावे संनिहिते वाधि-

काराभावेवा तत्प्रतिनिधिज्येष्ठभावादिर्बिवाहपर्यंतम् कर्मसुसं-
स्कार्यस्यपितृभग्नएवकुर्यात् कर्त्तृन्तराभावे उपनीतएकपुत्रःस्वयमेव
स्वविवाहे स्वमातृस्वपितृस्वमातामहेभग्नोददद्यात् विवाहानन्तरं
जीवत्पितृकः पितृपितृभग्नोददद्या न्मृतपितृकः स्वपितृभग्नएवेति स-
र्वमनवदग्रम् ।

इति श्रीश्राद्धकाशिकायां षष्ठीकण्डिका समाप्ता ।

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रात्मजन्म

कृष्णमिश्रकृतौश्राद्धकाशिकायांसूत्र वृत्तौ ।

आभुदयिकंश्राद्धं समाप्तम् ॥

इत्यभ्यर्चनादिसर्वंश्राद्धमभिधाया धुनातृप्तास्येत्यादिना तप्ते-
रकृष्टार्थत्वा त्तामन्तरेणासंतृप्ताःपितरोयांतौ त्यादिदोषदर्शना-
दनेकविधद्रव्यैस्तां प्रतिपिपादयिषुःसूत्रमारभते ॥

मू० अथतृप्तिः । १ ॥

वक्ष्यतइतिसूत्रशेषः अथशब्दोऽधिकारार्थःअनंतर्यार्थस्यसूत्रादेवल-
ब्धेः तेवग्राभ्यारण्यौषधिमूलफलमृगपक्षिमौनादिनानाविधद्रव्यै-
स्तृप्तिरशिक्षितेवक्तुमित्यर्थःतथाचादित्यपुराणं विविधान्नानिमां-
सानि पितृणान्तृप्तिकारणात् । दातव्यान्यनिषिद्धानि श्राद्धं चैवा-
क्षम्भवेत्इति ॥

मू० ग्राम्याभिरोषधीभिर्मांसन्तृप्तिः ॥ २ ॥

पितृणामितिशेषः कालाध्वनोरितिद्वितीया अत्रतृप्तिरित्य-
नुवृत्तौ पुनस्तद्ग्रहणमपांप्राप्त्यर्थं तेनौषधिजलाभ्यामेवतृप्तिर्नके-
वलौषधीभिरित्यर्थः तथाचश्रुतिः आपोहवाओषधीना ठं० रस-
स्तस्मादोषधयः केवल्यः खादितानधिन्वन्योषधय उपहायाऽरस-

स्तस्मादापःपीताः केवल्योनपिबन्ति यदैवोभयः सः सृष्टोभवंत्य-
 धैवविचिन्वन्तीत्यन्वयव्यतिरेकेणार्थवादइति ओषध्योधान्यानि ।
 तथाचश्रुतिः दशग्रास्याणिधान्यानिभवंति ब्रीहियवास्तिलमाषा
 अणुप्रियंगवोगोधूमाश्चमसूराश्च खत्वाश्चखलुकुलाश्चेति अयमर्थः
 ब्रीहयस्तण्डुलधान्यानि तानिचखेत रक्तवर्णानि श्राद्धेदेयानि
 कृष्णधान्यानि सर्वाणि वर्जयेच्छोद्धकर्मणीति निषेधात् प्रचेतास्त्वाह
 कृष्णमाषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठास्युर्यवशालयः महायवाब्रीहियवा स्तथै-
 वचमधूलिकाः कृष्णाश्चेताश्चलोहाश्च ग्राह्यास्युः श्राद्धकर्मणि ।
 एतद्व्याख्यातं माधवीये यवाः सितदीर्घशूकाः महायवाब्रीहियवा
 श्चयवविशेषाः मधूलिकाधान्यभेदः कृष्णास्थलजाः कृष्णब्रीहयः
 रोहाः रक्तशालयः अन्यस्त्वाह मधूलिकायावनालाजातिविशेषाः
 तद्विशेषणं कृष्णाः श्वेतलोहिताः महायवावेणुयवा इति अत्र कृष्ण-
 धान्यानि सर्वाणीत्यनेन विरोधान्माधवीयव्याख्यानमनुचितम् य-
 वाद्विधा महायवाब्रीहियवाश्च तिलाः कृष्णाः कृष्णानिस्तुषामा-
 षाः तथाच कृष्णामाषास्तिलाश्चेति अनेध्याः स तुषामाषानिस्तु-
 षापिमसूरिकेति च अणुः चुद्रसस्यं प्रियंगुः कांगुः स्तद्वज्जवचनं पृथग्गृह-
 णं च भेदापेक्षं तथाच निघंटुः पौततण्डुलिकाकांगुः प्रियंगुः कुक्कुरी-
 मता सितकांगुस्तुमुसटौ रक्तकङ्कुस्तुसाधिकः चनकः काककांगुः स्या-
 च्छ्यामाकस्तृणबीजक इति मसूराः स तुषानिस्तुषाश्च न श्राद्धे देयाः
 निस्तुषापिमसूरिकेतुप्रक्षेपः खत्वाः खलुकुलाश्चाप्रसिद्धाः कोद्रश्च-
 णकौवाच्यौवागास्यत्वात् दशेति ग्रामसंख्यानं किन्तु हविष्यसंख्या
 तथाच विष्णुतिलैर्ब्रीहियवैर्माषैरद्विर्मूलफलैश्चाकैः श्यामाकैः प्रि-
 यंगुनीवारैर्गोधूमैर्मासस्यीयन्त इति मसूरादिगृहणाच्च तथा मा-
 संतृप्तिः पितृणाम् हविष्यान्ते न जायत इति चुद्रधान्यानि श्यामाक

प्रियंगुतिलगौररक्तसर्षपवर्जसर्वाण्यश्राद्धार्हाणि निरस्तत्वात् तथा-
च वज्र्योमर्कटकःश्राद्धे राजमाषास्तथाश्राद्धः त्रिपूयिकामसूराश्च
श्राद्धकर्मणिगर्हिताः भारद्वाजोपि निरसान्यपिसर्वाणि भक्ष्यभो-
ज्यानिथानिच तानि स्युर्नैव देयानि सर्वत्रश्राद्धकर्मणीति अश्रावःकुट्टा-
न्नानिदृष्ट्यानि दृष्ट्याक्षवत्क्योपि भकुष्टो राजमाषाश्च मसूराश्च-
णकास्तथा कोद्रवामूलकाराजसर्षपाः श्राद्धघातका इति राजसर्षपो-
मोहरिः तथाचनिघण्टुः आसुरीराजिकाराजौष्ठिणकाराजसर्षपाः
राजिकाभद्रद्वयन्याराजिकाकृष्णसर्षपा इति चतुर्विंशतिसत्वेपि को-
द्रवाराजमाषाश्च कुलुत्याश्चणकास्तथा निष्पवांस्तुविशेषेणपञ्चै-
तान्वर्जयेत्सदा यावनालानपितथा वर्जयन्तिविप्रश्चित इति राज-
माषाःपौतगौरवर्णमाषाः लोवित्रा गौरवांस इति मध्यदेशप्रसिद्धाः ।
निष्पावावेल्हाः शिंबिसदृशादक्षिणापथप्रसिद्धाः इतिकश्चित् चर-
कावनमुद्गाः यावनालाजोधलीति प्रसिद्धाः । तथाचनिघण्टुःया-
वनालोदेवधान्यंजुंदलिंजुन्नलोनल इति अत्रनिष्पावनिषेधःकृष्ण-
विप्रयः कृष्णधान्यानि सर्वाणीति निषेधात् यवव्रीहिसगोधूमौति-
लामुद्गाःससर्षपाः प्रियङ्गवःकोविदारा निष्पावाश्चावशोभना इति
माकण्डेयेन कृष्णेतरस्यविहितत्वात् शोभनःकृष्णेतरः स्मृत्यन्तरे
मुद्गाठकीमाषवर्जद्विदलानिदद्यादिति द्विदलानिदलितुंयोग्या-
निमुद्गाःकृष्णः हरितमुद्गाकृष्णमाषश्यामाकेति ब्रह्मपुराणेपि हरि-
तस्यविहितत्वात् माषो राजमाषः तद्यहणंकुलुत्याद्युपलक्षणम् ।
तथाचमरीचिः कुलुत्याश्चणकाः श्राद्धे न देयाश्चैव कोद्रवाः कटुका-
निचसर्वाणि विरसानितथैवचेति । आठकीतुवरी अरहरीति प्र-
सिद्धाः एतान्वर्जयित्वा द्विदलानिदद्यादित्यर्थः । नेत्यनुवृत्तौ विष्णु-
पुराणे मसूरद्वारवास्तोक कुलुत्यश्राद्धशिश्रव इति श्राद्धशिश्रवादि

शाकानि शाकप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यन्ते चारोयवचारादि शेषं स्मृति-
भ्यो विज्ञेयं एतानि धान्यानि निस्तुषानि गन्धदुग्धादिसहितानि च
मासं हस्त्रिकराणि तथा च वृद्धया ज्ञवत्क्यमव्यपुराणयोः तुषहीनानि
धान्यानि यान्ति सर्वाणि मेध्यताम् वर्जयित्वा मसूरान्न मकुष्टान् रा-
जमाषकान् मसूरादिधान्यत्रयं निस्तुषमपि अमेध्यमित्यर्थः । तथा
अन्नतुसदधि क्षीरगोघृतं शर्करान्वितं मासं ग्रीणाति वै सर्वाणि पितृनि-
त्याह केशवः कलायाः सर्वेऽपि अश्राद्धेयाः कलायाः सर्वे एव वेति ब-
ध्यमाणात्वात् ॥

मू० तदभाव आरण्याभिः ॥ ३ ॥

आरण्याभाव आरण्याभिरोषधीभिर्मसन्तृप्तिः पितृणामित्यर्थः ।
आरण्या अरण्ये भवाः श्यामा कप्रभृतयः आरण्या रण्यैव क्तव्या इति
णप्रत्ययः तथा च मार्कण्डेयः राजश्यामकस्यामाकौ तद्वच्चैव प्रसा-
तिका नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानि पितृभृतय इति पुष्कलानी-
वारविशेषाः विष्णुपुराणे ब्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्गुसर्षपाः
माषामन्नासप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्थकाः श्यामाकाश्चैव नीवा-
रा जर्तिजाः सगवेधुकाः कोविदारसमायुक्ता स्तथा वेषु यवाश्च ये आ-
रण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्हंशेति आद्याः सप्तग्राह्याः ।
अष्टमाद्या आरण्याः ॥

मू० शाकमूलफलैरौषधीभिर्व्या ॥ ४ ॥

अत्रानुपूर्व्या ओषधिशब्दः प्रथमं व्याख्येयः । तथा चोक्तम् अति
रिक्तमप्यदन्त्याज्यं हीनं वाक्ये निवेशयेत् विप्रकृष्टन्तुसंदध्या दानुपू-
र्व्याञ्च कल्पयेदिति वा शब्दोऽभावे ओषध्यभावे मूलफलादिनामासं-
तृप्तिरित्यर्थः । तथा च वृद्धया ज्ञवत्क्यः अन्नाभावे तु कर्तव्यं शाकमूल-

फलादिनेति अत्रपुनरौषधिग्रहणं आरण्याौषधिभावे विहितप्र-
 तिषिद्धौषधिप्राप्त्यर्थः । तथाचमार्कण्डेयः गोधूमैरिक्षुभिर्मुद्गैश्ची-
 नकैश्चणकैरपि श्राद्धेषु दत्तैः प्रीयन्ते मासमेकस्मितामहाव्रति ।
 मुक्तावन्याः चीणकस्तृणधान्येषु कंगुभेदः उशनापि नौवारमाषमुद्गा
 प्रचगोधूमाः शालयस्तथा यवाश्च चणकाश्चैव कंगुभेदः प्रशस्यत इति ।
 ततश्च ग्रान्या आरण्या विहितप्रतिषिद्धाः फलानि मूलानि पूर्वपूर्वा-
 भावे उत्तरोत्तराणि क्रमेण ग्राह्याणीत्यर्थः अथवासमुच्चयार्थमौषधीग-
 हणं तेनौषधिसंहिताग्येव फलादीनि तृप्तिकराणि इत्यर्थः तथाहि उ-
 त्तरसूत्रं संहान्नेनेति मनुरपि भक्ष्यं भोज्यं च विविधं मूलानि च फला-
 नि च हृद्यानि चैव मांसानि सर्वन्दद्यादमत्सरीति मूलफलैरङ्गिर्वेति
 पाठः तथाच सूत्रान्तरम् मूलफलैरङ्गिर्वेति सर्वाभावेऽङ्गिस्तृप्तिरित्य-
 र्थः तथाच पराधीनः प्रवासी च निर्धनो वापि मानवः मनसा भावशुद्धे
 न श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम् अनुकल्पोपलक्षणञ्चेतत् तेनोपवासा-
 दिकमपि ज्ञेयम् आपोनिषिद्धातिरिक्ताः । तथाच भरद्वाजः नक्तोद्ध-
 ङ्गतन्तु यत्तोयम्पल्वलाम्बुतथैव च वर्जयेदिति शेषः मार्कण्डेयोपि
 दुर्गन्धिफेनिलञ्चाम्बु तथाल्पप्रदरोदकं यन्नसर्वार्थमुत्सृष्टम् यच्चा-
 भोज्यन्निपानजम् तद्वर्जं सलिलन्तातसदैव श्राद्धकर्मणीति मूलग्र-
 हणान्तशविधशाकोपलक्षणम् तथाच मूलपत्रकरीराग्रफलकाण्डा
 धिरूढकम् त्वक्पुष्पङ्गवचञ्चेति शाकान्तशविधं स्मृतमिति ।
 मूलं मूलकादि पत्रपालक्यताण्डीवादि करीरम्बुशंकुरादि अग्रं
 आम्रपुच्छवेत्रादीनां फलङ्गुष्माण्डादि काण्डं सार्पपवास्तुकादि अ-
 धिरूढकन्तालास्थिमज्जादि त्वद्घातुलिङ्गादि पुष्पान्तिन्तिडीक-
 काञ्चनादि कवचं शिलीघ्रादि ॥ मार्कण्डेयः विदार्यैश्च भुरण्डैश्च
 बिभैः शृङ्गाटकैस्तथा केन्दुकैश्च तथा कन्दैः कर्कधुवदरैरपि पालैव-

तैरानुकैश्चायत्तोऽटैः पनसैस्तथा काकोलैः क्षीरकाकोलैस्तथापि-
 ण्डालुकैः शुभैः लाजाभिश्चशिलाभिश्च वपुसीर्वारुचिर्भटैः ।
 सर्षपैराजशाकाभ्यां इंगुदैराजतन्तुभिः प्रियालामलकैर्मुख्यैः ।
 फलभिश्चातिलम्बकैः वेलाङ्कुरैस्तालकंदैश्चक्रिकाक्षीरकावचैः
 मोचैः समोचैर्लङ्कुचैस्तथावैबीजपुत्रकैः मुंजातकैः पद्मफलैः भक्ष्य-
 भोज्यैः सुसंस्कृतैः रागखाण्डववैश्यैश्च त्रिजातकसमन्वितैः दत्तै-
 स्तुमासम्प्रीयन्ते विधिवत्पितरो नृणामिति अस्यार्थः विदारीतस्याः
 कन्दमिति शेषद्वत्यन्वयः भुरण्डोजलप्रभवः कन्दविशेषद्वतिमञ्जु-
 रीकारः केन्दुकः कचूराख्यशाकः जलप्रभवः कन्दविशेषद्वत्यन्यः ।
 विसंमृणालम् शृङ्गाटकम् जलजं विकण्टकफलं सिंछारद्वति प्र-
 सिद्धः कन्दः सूरणकन्दः कर्कभुस्वादुवदरीफलम्बदरमन्यवदरफलं
 पालिवतञ्जस्वीराकारं फलङ्काक्षीरप्रसिद्धं आरुक् आरुकन्दः । अक्षौ-
 टः पार्वतेयपीलुफलम् पनसैः कण्टकिफलैः कटहरद्वति प्रसिद्धैः
 काकोलैर्मधुराफलैः क्षीरकाकोलैस्तद्भेदैः पिण्डालुकैश्चतुर्भेदैः ।
 तथाचमनुः पिण्डालुकमक्षगन्धं मध्वालुस्यात्तुरोमशं शङ्खालु शङ्ख-
 सङ्काशं काटालु स्वल्पकाष्ठकमितिलाजाभिर्भृष्टधान्यैः तथाचशंखः
 लाजव्रमधुयुतान्दद्यात्सक्तून् शर्करया सहेति शिलाशैलेयं त्रपुसं त्रपु-
 सीफलम् उर्वारुस्वादुकर्कटी चिर्भिटः कटुककर्कटी सर्षपोगौरस-
 र्षपशाकः राजशाकः शाकविशेषः कृष्णसर्षपशाकमिति माधवीये
 तन्न तस्य प्रतिषेधात् इंगुदस्तापमतस्तुः राजतन्तुः प्रियालोराजोद-
 नम् निघण्टोक्तैः प्रियालाद्राच्यावा फलुका कोटुस्वरिकाफलम्
 अतिलम्बकैस्तालकदैस्तालमूलैः कन्दैः चुक्रिकाचित्रिकाफलम् ।
 तिन्तिडीफलमित्यर्थः । नागरण्डातिन्तिडीति स्मृत्यन्तरवचनात् ।
 तिन्तिरीकाफलाध्यक्षं मोचाकदलीफलम् लङ्कुचैर्लङ्कुचफलैः बी

जपुवकैः मुञ्जातकैः पद्मफलैर्वदरद्विप्रसिद्धैः भक्ष्यं लङ्कामो-
दकादि भोज्यव्यञ्जनमोदकादिसूपयुक्तम् रागखाण्डवाः रसालादि-
पानविशेषाः तथाचनिघण्टः मार्जताशिखरिन्युक्ता रसालारभित
स्तथा ओषधिषाण्डवाख्याचचतुर्जातकसंयुतेति चतुर्जातकं वक्ष्य-
माणम् सुसंस्कृतेरिति मेलकविशेषैः तथाचसूपकारशास्त्रं अर्द्धा-
टकं सुचिरपर्युषितं स्यदध्नः खण्डस्य षोडशपलानि शशिप्रभस्य सर्पिः
पलम् मधुपलम्परिवद्विकर्षं शुभ्यापलार्द्धं मथवार्द्धं पलञ्चतुर्णां श्लक्ष्णे-
पटेललनयामृदुपाणिष्ठकप्रेरधूलिमुखभिक्षुतभाण्डसंस्था एषा-
ब्रह्मकोदरकृता सरसारसालायास्वादिता भगवता मधुसूदनेन ।
चोष्यैराम्नादिकैः फलैः त्रिजातकं लवंगं एलागन्धपत्रमेलनं । तथाच
निघण्टुः त्वगेलापत्रकैस्तुल्यै त्रिसुगन्धिचिजातकम् नागकेसरसंयुक्तं
चतुर्जातमुच्यते इत्यादि वायुपुराणे विल्वामलकमृद्वी कापनसाम्ना
तदाडिमञ्चव्यपालिवताक्षोष्ठं खर्जूराम्नाफलानि च कसेरुः कोवि-
दारश्च तालकन्द तथा विसं तमालं शतकन्दञ्च गन्धालू शीतक-
न्दकम् कालेयं कालशाकञ्च सुनिषण्डं सुवर्चला मांसशकन्दधि-
क्षीरं वेचुवेत्ताङ्कुरस्तथा वधूलः किङ्किणीद्राक्षा लकुचमोचमेव च
कर्कन्धुग्रीवकम्बारातिन्दुकम् मधुसाह्वयं नैककृतनालकेरं शृगाटक
परुषमम् पिप्पलीमरिचञ्चैव पटोलं बृहतीफलं सुगन्धिमत्स्यमांसञ्च
कलायाः सर्वे एव ह्येवमादीनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च ।
नागरश्चात्र वैदेयं दीर्घमूलकमेव चेति । अस्यार्थः मृद्वीकागोस्तनीद्रा
क्षा पनसो व्याख्यातः । आम्नातकः कपीतनः । चव्यञ्चविका । पा-
लेवतमुक्तं । आक्षोष्ठोऽयुक्तः कसेरुर्भद्रमुक्ता । तालकन्तालमूलोति
प्रसिद्धा । शतकन्दं शतावरी । गन्धालूः कर्चुरशाकम् । शीतकन्दं
शालूकम् । कालेयकन्दः सहरिद्रा । करालाख्यशाकमिति गोवि-

न्दराजः । सुनिषंम्पावितुन्नशाकं । सुरजुमीति ख्यातञ्जलभवं-
 शाकमितिकश्चित् । सुनिषंणं वांगेरीसदृशशाकञ्च । वांगेरीस-
 दृशैः पत्रैः सुनिषंणकमुच्यते । शाकञ्जलाशयेदेशेचतुः पत्नीतिगच्छ-
 न्तइति सुश्रुतोक्तेः । सुवर्चला ब्रह्मसुवर्चला । सूर्यावर्तइति गोवि-
 न्दराजः । वधुलः श्रीकर्णिका । किङ्किणीद्राक्षाक्षुद्रद्राक्षा । लकु-
 चोलिकुचः मोचाकदलीफलं कर्कश्वरुक्तः ग्रीवकञ्चकपुष्पंगार-
 म्पियालुविशेषः तन्दुकोसितसारः शृंगाटकमुक्तम् पशुकम्पे-
 लरुसइतिप्रसिद्धफलम् दृहतीविदिग्धकालं वरेहटाइतिप्रसिद्धम्
 दीर्घमूलान्तिण्डिकेरीफलम् मूलकमित्यन्यः पटोलोदीर्घपटोलोरा-
 जीफलमित्यर्थः चिचेण्डाइतिलोके यत्तु गन्धारिकापटोलाभिश्चा-
 द्धकर्मणिवर्जयेदितिपटोलनिषेधः सक्षुद्रपटोलविषयः तथाचमिव-
 ण्टः पटोलीयाद्वितीयान्याह्यादुपत्रफल्भावसेदिति शेषप्रसिद्धं कु-
 मारेश्वरसंवादेपि । पालेवतप्रमृद्धीकाखजूराम्रकसेरुका विल्व-
 मलकमाक्षोटपनसाभ्यातकानिच । वेचुर्ववांकुराः शाकलकुचम्भो-
 चमेवच शीतकन्दंविसन्नालिङ्करकस्थूलकन्तया । इत्यादिमेष्यम-
 न्यत्रप्रदेयं आह्वकर्मणि । वेचुःशणभेदः इतरस्यनिषेधात् । वेचुर्म-
 टाकंशाकमित्यन्यः वर्ज्यशाकान्याहविष्णुः भूस्तृणाशिग्रुसर्पं पसुर-
 सार्कजकूष्माण्डालांबुवाची कपालक्यतन्दुलीयककुसुमादिवर्ज-
 येदिति भूस्तृणोरोहिसः गन्धवणाख्यं शाकमित्यन्यः शिग्रुमहिज-
 नाइतिप्रसिद्धं सर्पपोराजसर्पपः इतरस्यविहितत्वात् सुरसाश्वे-
 तनिर्गुण्ठी अर्कजः श्वेतार्कजः कुहेरइतिप्रसिद्धः । पालक्यः पल-
 कीतिप्रसिद्धः तंदुलीयकञ्चोराइतिप्रसिद्धं वार्तकंश्वेतदृन्ताकं ।
 उशना । नाशिकाशण्डवाककुसुमानांबुविज्ञवान् । कुम्भोकम्बुक-
 दृन्ताकङ्कोविदारांश्चवर्जयेत् । वर्जयेद्दृग्जनंश्चाह्वकाञ्जिकम्पिण्ड-

मूलकं करंजं येपि चान्ये वैरसगन्धोत्कृष्टास्तथा । नालिकाप्रसिद्धा ।
 दीर्घनालाग्रैलापल्लवेति माधवीये कृत्वा कर्णशिलिन्ध्रः कुम्भीश्रीपरिणिका
 कम्बुकं गृत्तालाबुवृन्ताकं श्वेतं कोविदारश्च मकरकम् गृञ्जनो हरि-
 द्रावर्णः पलाण्डुविशेषः कांजिकम्प्रसिद्धम् करंजश्चिरवित्तफलम् पुरा
 णेपिवंशङ्करीरं पुरसंसर्जकम्भूस्तृणानि च अवेदोक्ताश्चनिर्यासालवणा
 न्यौखराणि च । भरद्वाजोपि स्वल्पांशुकूप्याण्डफलम्वज्जकन्दञ्चपिप्पली ।
 विविकानिकरीराणि कोविदारगवेधुकाः । कुलत्थशणजम्बीरक-
 रम्भाणितथैव च । अजादन्यद्रक्तपुष्पं शिग्रुच्चारन्तथैव च । एतानि
 नैव देयानि सर्वस्मिन् श्राद्धकर्मणीति । पैठीनसिः वृन्ताकं नालिका
 पीतकुसुंभाश्मन्तकाश्चेति शाकनामभक्ष्यादिति । स्मृत्यन्तरं पिण्डा
 लुकञ्च शुण्डीरङ्गरम हृश्च नालिकम् । कूष्माण्डं बहुबीजानि श्राद्धे
 दत्त्वा व्रजत्यधः । भविष्येपि लशुनं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुङ्गवकानि च
 वृन्ताकनालिकालाबुजानीया ज्जातिदूषिता इति । एषासर्गः । वंश
 ङ्करीरवंशांकुरः सरसंपर्णसद्व्यन्यः सर्जकं शालफलम् । पीतसा-
 रकद्व्यन्यः अवेदोक्ताः निषिद्धनिर्यासाः व्रश्चनप्रभवादयः । तथा-
 चमनुः लोहितावृक्षनिर्यासाव्रश्चन प्रभवांस्तथेति । लोहितावृक्ष
 निर्यासालाक्षादयः तेन पाटलश्चेतवर्णानां हिङ्गुकर्पूरादीनामनि-
 षेधः । हिङ्गवादीनां विषयमग्रे वक्ष्यामः औखराणि कृतलवणानि
 वर्जस्तत्र मसूराश्च कोद्रवा लशुण्णकृतमिति वचनात् । सैन्धवसामु-
 द्रादीनां विहितत्वात् । तथा च लवणे सैन्धवसामुद्रे इति अपि च
 सैन्धवं लवणं यच्च यच्च मानससम्भवं । पवित्रे परमेष्ठेते प्रत्यक्षे अपि
 नित्यशः मानससम्भवं सांभरीति प्रसिद्धमिति । हलायुधः करीरं
 गूढपत्रङ्करील इति प्रसिद्धम् कोविदारोक्तः वज्जकदम्बोद्भवः । सूर-
 णगवेधुका शणशणपत्राणि । जंवीरोदन्तशठफलम् करम्भाणि

चारयवचारसौवर्चल सौवर्चकादिलवणानि । पोतम्पौतिका-
 णकम् अश्मन्तकोमहोलीष्टद्वति प्रसिद्धस्तच्छाकम् । वृन्ताकंश्वेतं
 तथाचदेवलः कण्डूरंश्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डञ्चविवर्जयेत् । उपमन्यु-
 रपि नाश्नीयाच्छ्वेतवृन्ताकं मातुलानीतथाण्डकं अण्डकञ्छत्राकं
 मातुलानिभङ्गेति कण्डूरंकपिकच्छूः । तत्फलङ्गुर्जूरफलमित्यर्थः ।
 कुम्भाण्डं वृन्तालाबुसदृशफलम् पिण्डालुपेडसद्वतिप्रसिद्धं शुण्डीरं
 करमर्दः करवन्दफलानि । बहुबीजानिबहुबीजपूरकादीनि
 पलाण्डुःश्वेतकन्दः पलाण्डु विशेषः लशुनन्दीर्घपत्रञ्चपिच्छाग
 न्धोमहौषधम् । करयश्चपलाण्डुश्च लताकाश्चपरालिका ।
 गृञ्जनम् पतनेष्टश्च पलाण्डोदशजातय इति सुश्रुतोक्तेः । कवलं
 शिलीभूः कुमारसंवादेपि वर्ज्यास्तत्रमसूरास्तुकोद्रवालवणङ्कृतं ।
 भूस्तण्णं सरसं शिशुम्पालक्यासुमकं तथा । पिण्डंमूलञ्च वंशाग्रं
 लोहितं ब्रश्चनानिच । पलाण्डुं विड्वराहच कृत्वा कंग्रामककुटं
 लशुनं गृञ्जनं जंबूफलानिकवकानिच तण्डूलीयक मुहालराज-
 माषासुरीरपि । कृष्णाजात्यतसीतैलम्ययश्च जाविका दिकमिति
 सुमकङ्गादिरीसं ज्वक झलभवंशाङ्गुहालः कोविदारः आसुरीरा-
 जिका । कृष्णाजातीकृष्णजीरकः करोञ्जीतिप्रसिद्धश्च अतसी-
 क्षुमा शेषम्प्रसिद्धं हारीतः नवटंलक्ष्मीन्दुंवरदधित्यनेल मातुलिङ्ग-
 फलानिभक्षयेदिति । लक्षःपर्कटीः दधित्यः कपित्थः मातुलिङ्गी-
 बीजपूरकः अत्रैतच्चिन्त्यते । किम्पिप्पलीमरीचहिङ्गूनां निषेधः
 उतविधिः उक्तश्चावचनदर्शनात् । तथाचविष्णुः पिप्पलीसुमक-
 भूस्तण्णेत्यादि शंखोपि पिप्पलीमरीचञ्चैव तथावैपिण्डमूलकम् ।
 कृतन्तुलवणं सर्वसाग्रं शिशुञ्चवर्जयेत् व्यासः अश्वाद्यानिधान्या-
 निकी द्रवापुलकास्तथा हिङ्गुद्रव्येषु शाकेषुकालानाश्चशुभास्तथा

द्वयेषु हिंशुशक्तिषु कालानश्वशुभानिच निषिद्धेत्यर्थः पुलकाह-
 स्वच्छान्दसः । कालानलः कृष्णार्जकः कुहेरइतिप्रसिद्धः शुभाशुभा-
 श्वः शाकविशेषः इत्यादिनिषेधः विधिस्तु पिप्पलीमरिचञ्चैवपटोलं
 बृहतीफलमितिबायुपुराणे कुमारेश्वरसम्भादे पिप्पलीमरिचंहीगुप
 टोलंबृहतीफलमित्यादि आदिष्वेपुराणे पि मधूकं रामठञ्चैवकर्पू-
 रंमरिचङ्कुडमित्यदि रामठंहिङ्गुः एवंबचनविपतिप्रतीकेचिदाहुः पि
 प्पलीमरिचं हिंगूनांसंस्कारकत्वेनविधिर्युक्तःप्रतिभाति केवलाना-
 म्प्रतिनिषेधः अपरेतु संस्कारान्तराभावेविधिरन्यथानेत्याहुः । षोड-
 शीग्रहणाग्रहणवद्विकल्पद्वयेके एवञ्चसतिसंस्कारकत्वेन विधिर्युक्तः
 प्रतिभाति । संस्कारत्वेनस्वाटूनिमधुराणिचेतिस्वादुत्वविधित्वो
 पपत्तेः तथाच शुंठीमरीचम्विष्यल्योधान्यकाजजिहिङ्गुकम् पिप्प-
 लीमूलसंयुक्तसंस्कारइतिस्मृतमिति शङ्कः कृष्णाजाजीविडञ्चैव-
 सीतपाकीतथैवच वर्जयेत्त्ववणं सर्वंतथाजम्बूफलानिच । कृष्णाजा
 जीकृष्णजीरकः बिडंविदाख्यम् । लवणं सर्वसैन्धवसामुद्रसाम्भरि-
 व्यतिरिक्तम् ब्रह्माण्डपुराणे आसनासूटमन्नादंम्पादोपहतमेव
 चअमेध्यादागतै । स्पृष्टम्भुक्तम्पयुषितञ्चयत् द्विःस्विन्नम्परिदग्ध-
 चतथैवाग्रावलेहितम् शकंराकीटपाषाणैःकेशैर्यच्चाप्युपद्रुतम्
 पिण्याकम्मथितञ्चैवतथातिलवणञ्चयत् सिद्धाःकृताश्चयेभक्ष्याः-
 प्रत्यक्षलवणाकृताः वाग्भावदुष्टांश्चातथादुष्टैश्चोपहृतांस्तथा वास-
 साचावधुतानिवर्ज्यानिश्चाकर्मणीति आसनासूटमासनोपरिकृतं
 पादोपहतंपदास्पृष्टम् अमेध्यादागतैःचर्मकारादिअपवित्रस्थाना-
 दागतैरशुद्धैःस्पृष्टम् द्विःस्विन्नं द्विःपक्वम् परिदग्धमतिदग्धम् अ-
 ग्रावलेहितंश्चाद्वात्पूर्वमाखादितम् पिण्याकन्तिलकलकःमथितङ्कुरे-
 णविलोलितन्निर्जलन्दधि करेणमथितन्दधीतिनिषेधात् मथि-

तन्नाक्रामित्यन्यः । सिद्धाभक्ष्याः आमलकादयः प्रत्यक्षलवणे नमि-
 श्रिताः तथा दधिशकनथाभक्ष्यं शुक्रञ्चौषधिवर्जितम् वर्जयेच्च-
 तथान्यत्तुसर्वानभिषवानपि अभक्ष्यन्दधिशकञ्चवर्जयेदित्यन्व-
 यः । अन्यन्निषिद्धमित्यर्थः अभिषवाः सन्धानानिशुक्लमनम्लं वस्तु
 कालान्तरेण द्रव्यान्तरेवात्यक्तन्नस्वभावतोत्यक्तम् तथाचबृहस्पतिः
 अत्यक्तं शुक्लमाख्यातन्निन्दितं ब्रह्मवादिभिरिति अत्रापवादः श-
 ङ्गेनोक्तः दधिभक्ष्याञ्चशुक्लेषु सर्वे च दधिसम्भवम् ऋचीसपक्वम्भ-
 क्षास्यात्सर्पियुक्तमिति स्थितिः अनग्निकमुष्माऋचीसन्तेनपक्व-
 माद्यादिघृतयुक्तम्भक्ष्यमित्यर्थः । वायुपुराणे पिभक्ष्याप्येवकरम्भा-
 श्चद्वष्टकाष्टतपूरिका कृशरोमधुसर्पिश्चपयः पायसमेव च दधिग-
 व्यामसंसृष्टभक्ष्यान्नानाविधानपि । शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुकाभि-
 त्यमक्षयाः । सक्तून्लजांस्तथापूपान्कुलमाषाव्यञ्जनैः सह । सर्पिः स्नि-
 ग्धानिसर्वाणि दध्नासंस्कृत्य भोजयेत् आह्वये तानियोदद्यात्पित-
 रः प्रीणयन्ति तमिति करं भादव्यक्ताः सक्तवः द्वष्टकाः कासारखंडा-
 नि पृथुकाश्चिपिटाः असंसृष्टभक्ष्याः स्वकीयभक्ष्या लाजाभ्रष्टवी-
 हितण्डुलाः अपूपः मण्डकाः कुलमाषोयावकाः एतानि पर्युषिता-
 न्यपि घृतस्निग्धानि दध्नामधुना च संस्कृतानि भक्षयेदिति पर्युषिता
 पवादइत्यर्थः यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोक्षीरघृतपायसैः दत्तमक्षय्य-
 मित्याहुः पितरः पूर्वदेवता इति मत्स्यपुराणवचनादित्यलम्बहुना शेषं
 स्मृतिभ्यो नुसन्धेयम् अन्नाभावे फलमूलैस्तृप्तिरित्युक्तन्तत्रोपाय-
 विधिमाह ॥

मू० सहान्नं न नरास्तर्पयन्ति ॥ ५ ॥

फलमूलैरन्नेन सह नराः पितृस्तर्पयेयुर्न केवलैरित्यर्थः लटोलि-
 ङ्गत्वात् अन्नान्नं नैति तृतीययैव सहायै लब्धे सहेति ग्रहणं विस्प-

ष्टार्थन्मान्नस्याप्राधान्यार्थं अथमहयुक्तेप्रधानइतिपाणीनिस्तरण-
विरोधादस्यस्यकथमप्राधान्येनेति उच्यते अविवक्षितत्वेनास्यदो-
षपरिदूषितत्वात् तथाच विवक्षस्यहिशब्दस्यप्रधानङ्कारणन्नचा-
स्तुसतेति नचान्नमन्तरेणतृप्तौमूलफलादेःसामर्थ्याभिप्रायः प्रधा-
ननगुणसम्भावसम्भवोपत्तौ तस्माद्विष्यष्टार्थमेवसहेतुक्तं । सहा-
न्नेनोत्तरास्तुर्पयन्तीतिक्वचित्पाठस्तत्रोत्तरामूल फलादयस्तेनैवस-
हत्पयन्ति तद्वन्कुर्वन्तिनकेवलानित्यर्थः एवंनहिंस्यात्सर्वभूतानी-
त्यहिंसाधर्मेणतृप्तिमभिधायेदानींहिंसाधर्मेणाह ।

मू० छागोस्रमेषानालभ्य ॥ ६ ॥

छागोर्वर्करःउद्धस्तूपरः सचशृंगहीनछागादि तथाचश्रुतिः
स्तूपरोवाअविषाणइति,मेषोमेद्रः एतान्पितृद्वे शेनहत्वापचेदित्य-
र्थः तथाचात्रिः मधुपर्कचसोमेचदैवेपित्र्ये चकर्मणि अत्रैवपशवोहिं-
स्यान्नान्यत्वेतिकथञ्चन स्कन्दसंवादेपि अर्थेदैवपितृणांहियोहिन-
स्तिपशून्विजः सयज्ञफलमाप्नोतितेचयान्तिपराङ्गतिम् । जावालो-
पि हिनस्तिपशून्स्वार्थमुद्दिश्यैवसपापभाक् । आद्यापदेशतोहिं-
सन्नपिस्वार्थेनदुष्यतीति अत्रैकआहुः । उद्धोवलीवर्दः तथाच म-
होच्चवामहाजंवाश्रोत्रियायोपकल्पयेदिति तदयुक्तम् महोच्चत्व-
शब्देनतूपरस्योक्तत्वात् तथाचजावालः विषाणोद्धवकालेतुयोवि-
षाणविवर्जितः तंमहोच्चंवदन्त्याद्यास्तूपरञ्चापिपावनमितिमहो-
च्चःपक्षीवामहोच्चइतिप्रसिद्धः तथाचजातूकर्ण्यः क्रिञ्चिल्लोहित-
वर्णोहिदीर्घगुच्छोमुरुस्वरः ह्रस्वत्रोटित्वयःपक्षीसमहोच्चेतिपाठन-
इति किञ्च वृषस्याभक्षत्वमुक्तम् तथाचेश्वरः साक्षादमोवृषः-
प्रोक्तोमन्मूर्तिर्ममबाहनः तंयदापिहियोहन्तितेनाहंस्कन्दताडितः

बृद्धदेवलोपि वेमरांश्चगजश्वांश्चवृषभांश्चकरिमाचलं रासभम्प्राशयच-
भवेद्विद्वृमिर्वाभवेभवद्वति करिमाचलः शृगालः । उद्धःशतवक्त्रि-
क्तामद्वत्यनेऽ उद्धःशतबलादुद्धस्तूपरोक्षगभस्तिष्वित्यभिधानात् ।
तदपि न पश्वालम्भप्रकरणात् न हन्यान्मत्स्यसूकराविति निषेधात्
अतश्चोद्धशब्देन कलौष्ठागमेषावेव पशुपञ्चकमध्येतयोरेव भक्ष्य-
त्वाद्वचनोक्तत्वाच्च तथाचश्रुतिः पुरुषोश्चोर्गौरविरजोभक्तेताव-
न्तोवैशर्वेपशवद्वति गोभिलसूत्रञ्च छागोद्धमेषाञ्चालभ्याद्वति ।
ननु च छागमेषग्रहणेनैव तल्लब्धेः किमर्थमुत्सृज्यहणं उच्यते विशेष-
विध्यर्थत्वादित्यदोषः । तथाच स्कन्दसम्वादे बाध्रीनसम्पहाश
ल्लोलाहाजस्तुपरंघृतमिति । दद्यादेतद्भवेदत्तं मानन्त्यायतिला-
मधु अन्यच्च अनन्ताखड्गमांसेनलोहच्छागाञ्च नूपरादिति । अत्र-
कश्चिद्भाष्यकृदाह । छागोद्धमेषानिति पुंस्त्वमविवक्षितं उपादीय-
मानत्वा त्पशुनायजेतेतिवत् सर्वासांपशुजातीनां मारणं भक्षण-
न्तथा । विधानेतु न दोषस्यादन्यथा मरकं व्रजेदिति । अन्येत्वाहुः
पशुनायजेतेत्यत्रापि पुंस्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् पुंस्त्वव्यक्तिरेव ध्यानस्त्री-
व्यक्तिरिति । अत्रानुचानाः प्रमाणम् ॥

मू० क्रीतालब्ध्वावाऽस्वयम्भृतानाहृत्यपचेत् ७

वाशब्दः पशुवत्त्वाभावे अस्वयंभृतग्रहणम् । निषिद्धे वर्जनोप-
लक्षणं तेन पशुभावे विहितं मृगपक्षादिमांसानि क्रय लाभाभ्या-
माहृत्यपचेन्न निषिद्धमित्यर्थः । विनामांसेन यच्छादं कृतमथ कृतं भ-
वेदिति । श्राद्धवैकल्यापत्तेः पद्मपुराणे विनामांसेन यच्छादन्तं
तृप्तिकरमवेत् । क्रव्यादाः पितरो यस्मात्तस्मातेनैव तान्यज्जेदिति
अत्रैकश्रकारविश्लेषम बुध्वास्वयंभृतानपि पचेदित्याहुः । तदयुक्तं

तेषां निषिद्धत्वात् तथा स्मृतिः उच्छिष्टस्य वृतादानं ह्यतमांसस्य भक्षण-
 म् अंगुल्यादन्तकाष्ठञ्चतुल्यं गोमांसं भक्षणैः तथा शणशाकस्मृत-
 म्मांसं कृरेणमथितं दधिअंगुल्यादन्तघर्षे चतुल्यं ह्योमांसं भक्षणैरिति
 महाभारतेऽपि विषकृद्ग्रहतच्चैव व्याधितिर्यग्घेतन् तथा न प्रशंसन्ति
 वैशाङ्गे यच्च शस्त्रविवाजितम् विषकृद्धारण्येपतितपलादौ विषप्रक्षेप-
 स्तेन हतं तिर्यग्घतं संहति रित्तवृकादिहतं तयोरभ्यनुज्ञानात् ।
 तथा च सिंहव्याघ्रहतं च यत् इति प्रशस्तमिति शेषः अथवा श्राद्धे त-
 स्यापि निषेधो विधिर्नित्यभोजनविषयः एकमूलकत्वात् शस्त्रविव-
 र्जितं स्वयं मृतं अनुपाकृतमांसानि सौनं वल्लूरमेव च स्मृतिलोकनि-
 षिद्धांश्च मृगमीनाण्डजानपि सौनं हिंसास्थानं भवम् । अनुपाकृतं सं-
 स्कारहोनम् वल्लूरं शुष्कं वर्जयेदिति । पृष्ठमांसं वृथामांसं वर्ज्यमांसं
 सञ्च पुत्रक । न भक्षयन्ति सततम् प्रत्यक्षलवणानि चेति । मार्कण्डेयः ।
 पृष्ठमांसं स्मरद्विप्रसिद्धं तथा च बामनपुराणे पृष्ठमांसां शिनोमूढा-
 स्तथैव क्रौञ्चजीवनः क्षिप्यन्ते वृषभक्ष्ये ते नरके रजनीचरोऽन्त शेषम-
 न्यतोक्ष्येयम् ननु बाफलमूलैरौषधीर्भवेत्यहिंसाधर्मेण तृप्तिमुत्क्रा-
 नन्तरं छागोऽसृमेषानालभ्येति हिंसाविधायेदानीं क्रयलाभौ सूत्र-
 यतावाशब्देन हिंसानिषिद्धेति । तथा च कन्दमूलफलाभावे मांसा-
 न्याहुर्मनीषिणः पुण्यानि मुनिगीतानि लब्धानि च बधम्बिनेति । च-
 तुर्विंशतिमते महाभारतेऽपि क्रीत्वा स्वयं स्वाधुत्पाद्यपरोपहतमेव वा
 देवान् प्रतृनर्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति एष उक्तो विधिर्ब्राह्मणः ।
 सर्वकामफलप्रद इति तस्माद्वाशब्देन हिंसानिषिध्य क्रयलाभावेव
 सूत्रकाराभिमतमिति । अत्रोच्यते यदुक्तं । हिंसानन्तरं क्रयला-
 भौ सूत्रयता हिंसानिषिद्धेति । तन्न पशुबन्धासम्भवे क्रयलाभयोरनु-
 क्तत्वात् तथा च स्कन्दसम्बादे । मांसाभावे कृते श्राद्धे ध्यायन्तेऽपि त-

देवताः करिष्यति सुतो लब्ध्वाऽहं पश्चात्तस्मात्प्रियं । ददाति ल-
ब्ध्वा मांसं तत्र तं शपन्ति रूषामुहुरिति मांसाभावे पशवसंभवे । यत्त्वभि-
हितं कन्दमूलफलाभाव इत्यनेन हिंसा निषिद्धेति तदप्ययुक्तं ।
कन्दमूलफलाद्यभावे वधं विनेत्यहिंसा धर्मेण प्रतिपादकत्वात् हिंसा-
निषिद्धेति । यच्चाभ्यधायिक्रीत्वा स्वयं बाप्युष्माद्येत्यादिना ब्राह्म-
विधिरिति तदपि मन्दमिति तस्याप्यमांसभुग्दाक्षिणात्यपरत्वेन-
तद्देशविषयत्वात् दृश्यते च देशविषयात्याचारः तथा च बृहस्पतिः ।
उदुह्यते दाक्षिणात्यैर्मातुलस्य सुता द्विजैः । मध्यदेशे चर्मकाराः शि-
ल्पिनः खगवासिनः मत्स्यादाश्च नराः सर्वे गम्यान् नृणां रजस्वलाः ।
पर्वते मद्यपानार्थे नैते दण्डस्य चार्हका इत्यादि पठन्ति च पृथिव्या-
स्त्रिषु भागेषु मांसमन्नं माचरेत् यत्तु बृहस्पतेः तोबचनम् । न दे-
शानां न विप्राणां न युगानां द्विजोत्तमाः । धर्मं शास्त्रेषु वैभेदो दृश्य-
मांसमन्न इति । तद्दाक्षिण्यव्यतिरिक्तदेशविषमित्यविरोधः किञ्च-
यद्येवन्नामभविष्यत्तद्गनीषोमीयम्पशुमालभते छागोऽस्रमेषानाल-
भ्येत्यादिविहितहिंसा प्रतिपादकानि वाक्यान्वयनर्थकान्यभविष्यन्निति
तस्मात्पशुवधासंभवे क्रीत्वा लब्ध्वा देति सूक्तमिति सिद्धं । इदानीं
मृगोरभकिरिच्छागपर्षतेरुपतन्निगाम् । मांसं विशाणशशयोरु-
रुश्चक्रमतः सुरान् धिनोति च पितृंश्चैव मांसां ग्पायसमेव चेत्यादिव-
चनविहितां तस्मिन्मुपक्रमते ॥

मू० मासद्वयन्तु मत्स्यैः ॥ ८ ॥

मत्स्याः पाठौनादयो विहिता न निषिद्धाः तैर्द्विमासं तस्मिन् इति । त-
था च मनुः । द्वौ मासौ मत्स्यमांसेनेति तु शब्दो विशेषणार्थः तेन मत्स्य-
विशेषकालविशेष इत्यर्थः तथा चापस्तम्बः शतवले मत्स्यस्य मांसेना-

अथातृप्तिरिति यत्तु मत्स्यैश्चतुरो मासानिति पैठीनसि वचनन्तच्छ-
 शल्कविषयम् । तथा च यमः । शशल्काश्चतुरो मासानिति । प्रीण-
 यन्तीति शेषः । ननु च मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वासोपवासश्च ग्रहं वसे-
 दिति प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् कथमेवमिति उच्यते तस्य नित्यभोज-
 नविषयत्वाद्देवपितृनिवेदनविषयत्वाच्च तथा चागस्त्यः । ऋतेयो-
 हव्यकव्याभ्यां मत्स्यमांसं समश्नुते लभते पातकमसौ सर्वमांसाशिनां-
 नृणाम् । काण्वोपि । कालशाकञ्च मत्स्यांश्च परमान्नन्ति लोदनं ।
 अग्निवेदनमुञ्जीतपितृणां देवतैः महेति एव तर्ह्येकतः सर्वमांसा-
 नि मत्स्यमांसानि वैकतः एकतः सर्वपापानि ब्रह्महत्यातथैकतः ।
 तथा मत्स्यादः सर्वमांसादः इत्यादि वचनवृन्दं निरर्थकमिति मैवं-
 वोचः कार्तिकादिकालविशेषविषयत्वेन सामर्थ्यकत्वाद्दक्षिणादि-
 देशे निषेधकत्वाच्च । तथा च नारदीये न मात्स्यं च येन मांसं न कौर्म-
 न्नान्यदेव हीति कार्तिकादिवैष्ठावकाल इति शेषः । मत्स्यादाश्च नराः
 सर्व इति मध्यदेशे वृहस्पतिनोक्तं । किञ्च एकत इत्यर्थान्तरम् । स-
 र्वमांसानि भक्ष्यामांसाः एकैव तथा भक्ष्यमत्स्यमांसानि चैकत्र तथा
 पापानि सर्वेषां प्राणैः एकैव इत्यादि ब्रह्मज्ञानं चैकत्रेति पापायज्ञादिक-
 क्तमेति शब्दरत्नावली हलास्याद्भ्रमने ज्ञान इति चन्द्रगोभी एकत्र श-
 शादि सर्वमांसान्येकैव मत्स्या एकैव सर्वे यज्ञा एकैव ब्रह्मज्ञानमेकतस्तु-
 लायां समानमित्यर्थः । तथा च प्रचेताः याहि तृप्तिः पितृणां स्यादजवा-
 धीनसादिभिः सा भवेन्मत्स्यमांसेन दत्तेन प्राद्वकर्मण्येति तस्माच्छ-
 वे मत्स्यैः पितृन्सन्तर्प्य स्वयमपि मुञ्जीतेति निरवदम् । तथा च ब्रह्म-
 पुराणम् हव्यकव्यार्थतो विप्रान्भोजयित्वा विधानतः वैसारिणां-
 स्तुमुञ्जानो न लिख्येतेन सा द्विज इति । मत्स्यानाह याज्ञवल्क्यः राजी-
 वान् राजतुण्डांश्च शशल्कांश्चैव सर्वशः शङ्खोपि राजीवान् सिंहतु

गडांश्च सशल्कांश्चविशेषतः । पाठीनरोहितौ भक्ष्यातेमत्स्येष्वतिपा-
 वनाइति । राजीवाःपद्मवर्णाः सिंहतुण्डासिंहमुखाः सशल्काःशु-
 क्त्याकारावयवयुक्ताः जातृकर्योपि शशश्चमत्स्येष्वपिहि सिंहतुण्ड-
 का रोहिताः । चुद्रमःस्त्रेषुक्लेक्लोतिसेध्यो रोहितवन्मतइति निषि-
 द्धमत्स्यानाहसएव । गोमत्स्योगुच्छमत्स्यश्च चर्मकाराह्वयस्तथा
 नेत्रेद्विजातिभिर्भक्ष्यास्तथा चिलिचिमाभिधः । शृङ्गीन्नेकेचिदि-
 च्छन्तिप्रशस्तोन्हव्यकव्ययोः अथविकल्पोनित्यभोजने व्यवस्थितः ।
 प्राघुणकादौ तथा मत्स्यश्चिलिचिमो नाम नभज्योहिद्विजन्मनां
 श्चिलिचिमः मितगौरोनखाज्जसदृशः समुद्रजइत्यायुर्वेदः । ना-
 न्द्यावर्तलिमत्स्यइल्लिसद्वर्गं त्रिकण्टकग्राहिप्रभृतयः चुद्रमत्स्य-
 श्चस्मृत्यन्तरेतावदेवावगन्तव्याः ॥

मू० मासत्तृयन्तुहारिणेन ॥ ६ ॥

हरिणस्ताम्रमृगस्तन्मांसेन त्रिमासन्तृप्तिरित्यर्थः । एणः कृ-
 ष्णमृगः प्रोक्तस्ताम्रोहरिणउच्यतेइति सुश्रुतत्वात् । कृष्णसारे-
 णाधिकतप्तेः तथोचोशनाः चतुरोमासान्कृष्णसारणेति । यत्त्वष्टा-
 वैणेयेणेतिपैठीनसिनोक्तम् अष्टावैण्यमांसेनेतिच मनुनातत्तूपर-
 कृष्णसारविषयेभवतुमर्हति । तूपरस्यविशिष्टोक्तेः अन्यथोशनसा-
 विरोधात् । तथाचोक्तम् स्मृतिद्वैधेतुविषयः कल्पनीयः पृथक्पृथ-
 गिति । तुशक्षोविशेषार्थः तेनमृगविशेषेकालविशेषइत्यर्थः । तथा-
 चमार्कण्डेयः करोतिटप्तिन्नववैरुरो मांसंनसंशयः । रुरुःशम्बरः
 शरदिगलितशृङ्गइत्यायुर्वेदः । मनुरपि रौरवेणनवैवतु यत्तु रुरुः
 प्रीणातिपञ्चवैइति यमोक्तंयच्चपञ्चरौरवेणेति । गोभिलसूत्रम्
 तद्वज्रशाखंशृङ्गरुरुविषयं यत्पुनर्देवलेनोक्तम् । त्रीन्मासान्रुरुभि

मृगैरितितद्वरिणसदृशरुविषयम् । नचयथा गृह्यविषयो विकल्पः
 शक्यतेवक्तुं गृह्याणामनेकत्वात्विषयानुपलब्धेः । तस्माज्जीववि-
 षयोविकल्पोभवतुमर्हति । मार्कण्डेयः पुष्पातिचतुरोमासाञ्छश-
 स्य पिशितंपितृनिति यत्तु देवलेनोक्तान् शशैः प्रणमासिकौतृप्तिरिति
 शशः प्रीणातिप्रणमासानिति च यमेन तद्वृहच्छशविषयमिति अवि-
 रोधः अन्यथा विरोधाद्धर्मबाधापत्तेः । तथा च व्यासः धर्मयोवाधते ध-
 र्मो न स धर्मः कदाचन । अविरोधात्तु यो धर्मः स धर्मः स हि रक्ष्यते ।
 तस्माद्विरोधे धर्मस्य निश्चित्यगुरुत्वावयं । तयोर्भूयं स्तरं विद्वाः कुर्या
 धर्मविनिर्णयं तत्त्वे विप्रतिपन्नानां वाक्यानामितरेतरं । विरोधप-
 रिहारोऽत्र निर्णयं स्तुत्वदर्शिन इति । नच श्वापदजातेरनेकत्वादेवं
 न घटत इति वाच्यम् । तथा वामनः कदली कन्दली चीनश्च मूरुप्रि-
 यकावपि सस्रुश्चेति हरिणा अभी अजात योनयः । कृष्णसारसस्रु
 न्यकुरं कुशस्वररोहिणाः गोकर्णपृषतैणस्य रोहिताश्च मरोमृगाः
 गन्धर्वः शरतो गामशृंगयोगवयः शशा इत्यादयो मृगेन्द्रादगा इति ।
 एवमन्यत्रापि ॥

मू० चतुरऽश्रौरभ्रेण ॥ १० ॥

पितृणां तृप्तिरित्यर्थः । तथा च मनुः अरसणोऽथ चतुर इति
 उरभ्र आरण्ये मेषः नवमेषमांसेनेति ग्राम्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।
 अग्वेत्वाहुर्मेष एवेति । तदयुक्तम् श्रुतिविहितत्वात्पौनरुक्त्यदोषाच्च
 तथा च श्रुतिः । वरुणाचारण्यो मेष इति यत्तु मेषेण षञ्च मासानिति
 पैठौनसिनोक्तम् । तदारण्यरूपविषयं अत्रैतत्सन्दिह्यते किं गवय-
 मांसं भक्ष्यमभक्ष्यञ्चेति तत्रैक आहुः विहितत्वाद्भक्ष्यमिति तथा-
 यमः । गावयं रुद्रसन्नितात् एकादशमासांस्तृप्यन्तीति शेषः मार्क-

एडेयोपि गवयस्यतुमांसेनतृप्तिः स्याद्दश मासिकीति तदयुक्तम्
 श्रुतिविरुद्धत्वात् तथाचश्रुतिः । सयंपुरुषमालभन्तस किंपुरुषोभव
 द्यावश्वंगाञ्चतौगौरश्वा गवयश्वाभवनायम विमालभन्तसङ्ग्रो-
 भवद्वमजमालभन्त सशरभो भवत्तस्मादेतेषां पशूनां नाशितव्यम-
 पक्रान्तमेधाहैतेपशवइति । श्रुतिस्मृतिविरोधेतु श्रुतिरेववल्मीयसौ-
 तिश्रुतेर्वलवत्वाच्च । नचश्रुतिविरुद्धस्मृतिरादरणीया तथाचचतु-
 विंशतिमतं स्मृतिर्वेदविरोधेन परित्याज्यायथाभवेत् । तथैवल्लो-
 किकंशंकां स्मृतिवाधापरित्यजेदिति श्राद्धविषयत्वेन गवयस्यवि-
 धिरित्यन्ये । अक्षानूचानाः प्रमाणम् ॥

मू० पञ्चशाकुनेन ॥ ११ ॥

शाकुनिर्भक्ष्यपक्षीतन्मांसेनेत्यर्थः । तथाचमनुः शकुनेनाथप-
 चैवइति । यत्तु शाकुनैश्चतुरोमासानिति देवलेनोक्तम् यच्चचतुरः
 शाकुनेनेतिचगोभिलेन तद्विहितप्रतिषिद्धहारीतादि पक्षिविषयं
 यच्चशकुनेनसप्तेति पैठीनसिनोक्तम् तदतिपवित्रकपिञ्जलादि
 पक्षिविषयं सोमपानोद्भवत्वेन पावित्र्यात् । तथाचश्रुतिः सयत्सो-
 मपानमासततः कपिंजलःममभवदिति । जरत्कारुरपि गौरःक-
 पिंजलोमेध्यः कृकपालाचवर्हिणइति । वर्हिर्नीलकण्ठः सुमेधाः
 किञ्चिन्नोहितवर्णोति दीर्घपुच्छोगुस्ततरः । ऋखत्रोऽटिस्तुयःपक्षीस-
 मञ्जोचेतिपावनइति लोटिश्चञ्चुः भक्षग्रानाह शङ्खः तित्तिरञ्च-
 मयूरञ्चलावकञ्चकपिंजलम् वार्धीनसंवर्त्तकंचभक्षग्रानाहयमः
 सदा सदेतिश्राद्धादेरन्यत्रापि जावालः भक्षग्रःकपिंजलोनीलस्त्वा-
 टीवन्यपदायुधाः भक्षग्राविति नीलःकृष्णतित्तिरिः कपिंजलगौ-
 रः वन्यपदायुधोवन्यकुर्कुटः वनेजलेभवो जलकुर्कुटइत्यन्ये तन्न

कलविङ्गल्लवहंसमिति मनुना प्लवशब्देन तस्य निषिद्धत्वात् च-
क्रवाकं प्लवङ्गो कमिति शङ्खनिषेधाच्च भारद्वाज्यामांसेनेति कात्या-
यनोक्तेर्भरद्वाजो भक्ष्यः यत्तु न खादेत्तु भरद्वाजमिति सुमन्तुनोक्तम् त-
त्र भरद्वाजो न्यहङ्कुविषयः कौजिडिथा इति प्रसिद्धः तथोच निघण्टुः
वटौ बटक इत्युक्तौ भरद्वाजो न्यहङ्कुटः वटङ्को ग्योद्वितो यस्तु खंजरौ-
चित्रपुच्छकः इति सुमन्तुः भक्ष्यस्तु नौकण्डः स्याद्वरीतोलावति-
त्तिरौ हारीतो विहितप्रतिषिद्धः । कुकुटहारीत भक्ष्ये द्वादश-
रात्रमनाहार इति शङ्खप्रतिषेधात् अन्यत्स्मृतिव्योक्षेयम् वर्ज्याना-
हमनुः क्रव्यादः शकुनीन्सर्वास्तथाग्रामनिवासिनः अनिर्दिष्टांश्चै-
कशफां टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् । कलविङ्गल्लवहंसंश्चक्राह्वंग्राम-
कुकुटम् सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुक्रसारिका । प्रतुदाञ्ज-
लपादांश्च कोयटिनखविष्करान् निमज्जतश्च मत्स्यादान्सौलं व-
ल्लूरमेव च । वक्त्रं चैव वलाकांश्च काकोलङ्कुलीटकम् । मत्स्या-
दान्विड्वराहांश्च मत्स्यानैव च सर्वश इति । क्रव्यादोगृध्रादयः ग्रामवा-
सिनः पारावतादयः अनिर्दिष्टभक्ष्यत्वेनाज्ञातः एकशफाश्च-
श्वादयः टिट्ठिभो निष्ठुरशब्दभाषी टिट्ठिरीति प्रसिद्धः कलविङ्गो-
गृहवचकः प्लवोजलकुकुटः चक्राह्वः चक्रवाकः रज्जुदालो वचकु-
कुटः दात्यूहः कालकण्डः प्रतुदः श्येनः जालपादा जालाकारपादाः
कोयटिः शिखरी नखविष्किराश्च कोरादयः निमज्जन्तो मत्स्यादानि
मज्ज्य मत्स्यदा काकोलोगिरिकारः मत्स्यादा अनिमज्जन्तोऽपि अ-
न्ये प्रसिद्धः देवलः उल्लूककुररश्च श्येनगृध्रकुकुटवायसाः चकोरः को-
किलोरज्जुदालकश्च कमज्जकौ पारावतकपोतौ च नभस्याः फक्षिणे
स्मृताः । जरत्कारुः कारापिका न्कपोतञ्च स्तोतकं रक्ततुण्डकम् स-
कृः प्रजं सारिकाञ्च कलविङ्गञ्च विवर्जयेत् कारापिका शकुनशास्त्रो-

क्ताः स्तोतकश्चातकः रक्ततुण्डःशुकः सकृत्प्रजःकाकः लोमशःगु
मकुकुटः । आतापीमांसानपिवर्जयेत् आतापीचिह्नःवेदनिधिः
काकारिपिङ्गलाक्रौञ्चः वकोटोटेह्रसारसौ चांपभासौ भृङ्गराजश्चा
न्द्रज्जगध्वाव्रतश्चरेत् काकारित्वल्लुकः पिङ्गलामुखूसरद्विप्रसिद्धः
वकोटोवकः चाषोदीलपक्षी स्वर्णपक्षीतिप्रसिद्धः जगध्वाप्राश्य-
चान्द्रञ्चान्द्रायणमित्यर्थः । शङ्खःहंसःसद्गुञ्जकङ्काकङ्काकोलङ्क-
ञ्जरीटकम् मत्स्यादाश्चतथामत्स्यान्वलाकांशुकसारिके । चक्रवा-
कम्भ्रवङ्कोकम्भ्रगडकम्भ्रजगङ्गपिम् मासमेकंव्रतङ्कुर्यादेतांश्चैवनभो-
जयेत् मद्गुर्जलवायसः व्रतञ्चान्द्रायणम् मत्स्यव्यवस्थाप्रागुक्ता
निषिद्धमत्स्यावाञ्चनेत्यर्थः । धौम्यः पारावतरथांगञ्चमरालञ्चकु-
लिङ्गकम् जगध्वाहिकुङ्कुरंग्राम्यंव्रतेनापिनशुष्यति रथांगञ्चक्र-
वाकः मरालोहंसः कुलिङ्गकोव्रतेनचान्द्रायणेनेत्यर्थः अन्यत्स्मृति-
भ्योच्चेयम् ।

मू० षट्छागेन ॥ ११ ॥

पितृणां हृत्पिरित्यर्थः तथाचमनुः । षण्मासञ्छागमांसेनेतिछा-
गोमहोक्षः वार्ध्नीनसादन्यः तद्विधेर्विशिष्टत्वात् । यत्तु । छागलं-
सप्तवैमासानिति मार्कण्डेये नोक्तम् तदारण्याजविषयम् तथा-
चश्रुतिः । सोमायकुलुङ्गआरण्योजइति । यच्चनचटप्यंत्यजेनत्वि-
तिदेवलेनोक्तम् तद्वार्ध्नीनसव्यतिरिक्तपक्षिविषयं यत्पुनर्द्वादशमा-
सांछागेनेति पैठोनसिनोक्तम् तत्तूपराजविषयम् तस्य्रातिपावन-
त्वात् तथाचसमहोक्षेतिपावनइतिप्रागुक्तमित्यविरोधः ।

मू० सप्तकौर्मेण ॥ १२ ॥

कूर्मःकच्छपःस्तन्मांसेनेत्यर्थः तथाचदेवलः कूर्मैःस्यात्सप्तमासिकी

ति यमोपि कूर्मः प्रीणातिसप्तत्वितीति यत्तु शशकूर्मं योभांसेनमासैरे-
कादशभिश्चितीति मनुनोक्तम् तद्वृहत्कूर्मविषयमारण्यविषयमेवेत्य-
विरोधः यत्तु नखादेत्कूर्मसूकराविति निषेधस्तद्विषयमग्रेवक्ष्यामः ।

मू० अष्टौवराहेण ॥ १३ ॥

वाराहआरण्यसूकरस्तन्मांसेनेत्यर्थः तथाचदेवलः अष्टौमा-
सान्वराहेणेति यत्तु दशमासास्तु तृप्यन्तिवाराहमहिषामिषैरि-
तिमनुनोक्तम् । तन्मांसलवराहविषयं तस्यप्रवृत्तसम्भूतत्वेनौचि-
त्यात् । तथाचश्रुतिः अग्नौहवदेवाघृतं कुभम्प्रवेशयांचक्रुस्ततोवरा-
हाःसम्बभूवुस्तस्माद्वराहमेदुरोष्टताद्विसम्भूतइति यत्तु प्रथमासा-
च्छूकरामिषमिब्रिमाकर्ण्डेयेनोक्तम् तदमांसलविषयम्भविहमहं-
ति अथवाविरोधात् अत्रैकआहुः । नखादेत्कूर्मसूकरावितिनि-
षेधाद्वराहकूर्ममांसन्नभक्ष्यमिति । तन्न । तस्यकार्तिकादिष्वेणा-
वकालविषयत्वाच्छ्वेतवराहविषयत्वाद्वा तथाचनारदीये । का-
र्त्तिकेसूकरमांसंयस्तुभुङ्क्तेतिदुर्मतिः तद्भुक्तेर्जायतेप्रापोविष्टा-
शीप्रामसूकरः नमात्स्यंभक्षयेन्मांसन्नकौर्मनान्यदेवहिइतितद्भु-
क्तौरौरवान्भुक्ता नेत्यनुवृत्तौ हारीतः पारावतपाण्डुसूकरसारि-
केतिउपमन्युरपि ग्राम्यश्चेतवराहौतुनभक्षौद्विजपुङ्गवैरिति ।

मू० नवमेषमांसेन ॥ १४ ॥

मेषोग्राम्यभेदः तन्मांसेनेत्यर्थः । तथाचयमः मेषैः प्रीणातिवैन-
वेति यत्तु तृप्यत्येकादशाविकैरितिदेवलेनोक्तम् । यच्च तथैकादश-
मासंवाअरभ्यमितृप्तमितिच मार्कण्डेयेनतत्तू परविषयम् अच-
विकारप्रत्ययेप्रकृतेतत्परिहारेणपुनर्मांसग्रहणम् मासविकारप्रा-
प्त्यर्थं तेनतद्विकाराअपिकालान्तरसाधितादेशादित्यर्थः । तथा-

चस्कन्दसम्बादे अस्नेहाअपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः तथात्रांस-
विकाराश्चदधिक्षीरगुडस्यचेति । भक्षयेदितिशेषः ।

मू० दशमाहिषेण ॥ १५ ॥

दप्तिरित्यर्थः तथाचदेवलः । दशमाहिषमांसेनेति । यत्वे-
कादशमासान्माहिषेणेतिपैठीनसिनोक्तान्तदारण्यविषयंतूपरविष-
यंत्रामहिषभक्षणञ्चदेशविशेषेव्यवस्थितम् तथाचयमः । कासरो-
हिगिरौमेध्यादिति आहप्रजापतिरिति कासरोमहिषः । ननुचअ-
भक्ष्याः पशुजातीनाङ्गोखरोद्वाः सकुञ्जराः सिंहव्याघ्राक्षरभाः ।
सर्पाजगरकास्तथा शशमुषकमार्जारनकुलग्राथसूकराः सुगा-
लवृषभद्वीपिगोलांगूलमर्कटादिति । तथा वार्दमौर्दञ्चनारञ्चहारङ्का-
रंचरासभं । कौगं लोमशिकम्मांसं शुग्ध्वाभवतिविट्कमिः । बेशरो-
द्गजखाश्ववृषभान्करिमाचले रासभम्प्राश्यचभवेद्विट्कमिर्वाभवे
भवद्वितिदेवलव्याघ्रपादवृद्धदेवलादिवचनैरभक्ष्यमध्येमहिषानुक्तेः
सार्वत्रिकमहिषभक्षणं द्विघ्नस्यादितिचेत् सैवंभाणीः गिरिमन्तरे-
णतद्भक्षणमहादोषापत्तः । तथाचभारद्वाजः । शङ्खमुषकसर्पास्तुसै-
रभंचगिरिंविना । जग्ध्वादिजानशुध्यन्तिप्रायश्चित्तशतैरिति ।
तस्माद्देशविशेषएवतद्भक्षणं व्यवस्थितमिति सूक्तम् वार्दंवार्षभंउ-
र्दोजलपशुस्तस्य । जलमानुषद्वत्येके । नरम्माहुषम् हारंहरिश्च-
व्दवाच्यानांसिंहाश्चकथहिभेकादीनां कारङ्कारिणां कौगोवग्यः
श्वातस्य लोमशिकालोखरीतिप्रसिद्धा । तस्य लोमकम् विट्कमि-
विठ्ठाकमिः । द्वीपीव्याघ्रविशेषः गोलांगूलोवानरविशेषः मर्क-
टहगृणशवादिपञ्चनखोपलक्षणम् ।

मू० एकादशपार्षतेन ॥ १६ ॥

पृषतश्चित्रमृगस्तन्मांसेनेत्यर्थः । तथाचगोभिलः एकादशपार्ष-

तेनेति । तत्रैतद्वक्तव्यम् पृषतशब्देन किञ्चित्त्वगुणोवाच्यः किञ्चित्त्व
मृगजातिरिति तत्र यदि चित्तगुणोवाच्यः स्यात्तर्हि कुरुकागादीनामपि
पृषतः गुणे एकादशमासतृप्तिहेतुः स्यात् । ततश्च विहिताः सर्वेपि
पृषताः सन्ताः एकादशमास तृप्तिहेतव इत्यर्थः स्यात् । अथ पृषत-
शब्देन चित्तमृगजातिर्वाच्यं स्यात्तर्हि तज्जातेर्देववशात्कथञ्चिदष्ट-
षतत्वे एकादशमासतृप्तिहेतुत्वं न स्यात् प्रत्यु तविहितजातेः परि-
त्यागश्चेत्यर्थः स्यात् । तस्मात्पृषतशब्दस्य कथञ्चित्तिरित्याक्षेपः इतु गच्छ
तेष्व्याख्याततो विशेषः प्रतिपत्तिरिति न्यायेन व्याख्यातचित्तमृगसंज्ञे
वैतरन्यावर्त्तकत्वाच्चित्तमृगस्यैव तावन्मासतृप्तिहेतुनान्यसेरिति
एवं सति च पृषतशब्दस्या न्वेषणाच्छागादिवाचकत्वा भावात्पृषतत्वे
सत्यपि न तस्यान्वयो युक्तः तस्माच्चित्तमृगेणैव तावन्मासतृप्तिरिति
सिद्धम् । ततश्च पञ्चतृप्यन्तिपार्षतेः पार्षतेणेह सप्तवैनवमासान्पार्ष-
तेन एकादशपार्षतेनेति देवलमनुपैठीनसि कात्यायनवचनानां
विषयानुपलब्धे विकल्पे एव शक्यन्ते वक्तुं विषयाः । अथ वा सर्वमृ-
गजातिषु पृषतत्वं विशेषस्तेनैकादशेति सर्वेभ्यः स्मृतिराधिक्यमित्यर्थः
ततश्चैवं विषयः । पञ्चतृप्यन्तिपार्षतेरिति देवलवचनं हरिणसादृश्य
चित्तरुविषयं पार्षतेणेह सप्तवा इति मनुनोक्तं वज्रशाख शृङ्गचित्र
रुविषयं । नवमासान्पार्षतेनेति पैठीनसिनोक्तं वरचित्तरुविषयं
एकादशपार्षतेनेति चित्रतूपरविषयमित्यविरोधः अयमाशयः । या-
न्मासान् रुरुभिर्मृगैरिति त्रिमासतृप्तिविषयस्य रुरोः पृषतत्वेन पञ्च-
तृप्यन्तिपार्षतेरिति तृप्तिविशेषः रुरः प्रीणातिपञ्चकैरिति पञ्च-
मासतृप्तिविषयस्य तु रुरोः पृषतत्वेन एकादशपार्षतेनेह सप्तवै इति
तृप्तिविशेषः । रौरवेण न वैर्वात्विति नवमासतृप्तिविषयत्वेन एका-
दशपार्षतेनेति तृप्तिविशेषः । सर्वपृषतानां तूपरत्वे सति अनन्ता-

तृप्तिरिति । अनन्ताखड्गमांसेन लोहच्छागाच्चतूपरादिति वच-
चनादेवंविषयविभागा हरिणमेषवाराहमहिषशशानाम् षष्ठतत्वा-
संभवात् एवङ्कल्पनागौरवमप्यविरुद्धं । प्रमाणकल्पनेदोषाभावात्
तथाचाङ्गिराः । प्रमाणानिप्रमाणज्ञैः परिकल्प्यानियततः सीद-
न्तिहिप्रमाणानि प्रमाणैरव्यवस्थितैः भट्टोपि । प्रमाणवन्तिक-
ल्पानि सामान्यानिबहून्यपि अदृष्टशतभागोपि नकल्प्योनिः-
प्रमाणक इति ॥

मू० सम्बत्सरन्तुगव्येनपयसा ॥ १७ ॥

गव्यग्रहणमितेरव्युदासार्थः । तुशब्दोविशेषः इतरपयोनिषेधे
प्यारण्यमहिषीक्षीरं प्रशस्तमिति विशेषित्यर्थः । तथाचब्रह्मपुराणम्
आरण्यमहिषीक्षीरं शर्कराशुंठिसंयुतं । मधुयुक्तन्तुहितं दद्या-
दमृतमेवच तदिति निषिद्धमाहयाज्ञवल्क्यः । सन्धिन्यनिर्द्देशाव-
त्सागोपयः परिवर्जयेत् । औष्ट्रमैकशफंस्त्रैणमारण्यक मथाविकं
सन्धिनीवृषाक्रान्ताकामुक्ती अनिर्द्देशाऽनतिक्रान्तदशाहा अव-
त्सावत्सरहितान्यवत्साच । स्त्रैणंस्त्रीभवं द्विस्तन्युपलक्षणमेतत् यच्च
सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्जमिति शंखेनाजाक्षीरस्य
भक्ष्यत्वमुक्तम् तच्छास्त्रेतरविषयं । कृष्णाजाऽज्यतसीतैलं पयश्चा-
जाविकादिकम् । महिषज्जामरक्षीरं जलमल्पजलाशयादिति ।
स्कन्दसंवादोक्तत्वात् वर्ज्यमितिशेषः । महिषं ग्रास्यं आरण्या-
नाञ्चसर्वेषां मृगाणांमहिषींविनेतिमनूक्तेः । गौतमोपि यमसूःस्य-
न्दिनीनाञ्चेति पयोवर्जमितिशेषः । यमसूर्युग्मप्रसूः स्यन्दिनीसू-
वत्य यस्तक्षीरमपेयं विवत्साया अन्यवत्सायाश्चेति बौधायनः ॥

मू० पायसेनवा ॥ १८ ॥

पयसाशृतं पायसं पयोर्विकारश्च तेनवासंवत्सरंतृप्तिरित्यर्थः ।

तथाचविष्णुः संवत्सरन्तुपयसा तद्विकारेणवेत्ति । अपिचमार्कण्डेयः
संवत्सरन्तथागव्यम् पयःपायसमेववेति । आदित्यपुराणे विविध-
पायसन्दद्यादिति तथा मांसविकाराश्च दधिक्षीरमुडस्येतिवचनात्
पयोविकाराः कूर्चिकाक्षीरवटकादयः ॥

मू० वाध्रीनसमा० सेनद्वादशवर्षाणि ॥ १६ ॥

तृप्तिरिति शेषः वाध्रीनसस्त्रिविधः तथाचविष्णुधर्मोत्तरे ।
त्रिपिवन्त्रिन्द्रियक्षीणम् यूथस्याग्रहणन्तथा । रक्तवर्णान्तुराजन्द्र
कागम्बाद्ध्रीनसंविदुरिति मुखकर्णौजलपानेपतन्तौ जलन्त्रिपिव-
द्भूत्यर्थः । त्रिपिवन्त्रिन्द्रियक्षीणम् श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वाध्रीन
सन्तुतं प्राहु र्याज्ञिकाः पितृकर्मणीत्यन्यत्र निगमोपि । कृष्णग्रीवो
रक्तशिराः श्वेतपक्षोविहंगमः सवैवाध्रीनसः प्रोक्त इत्येषानैगमौश्रु-
तिरिति । अत्रानूचानाः प्रमाणं रक्तवर्णोवाध्रीनसो ऽक्षयतृप्ति
विषयोवेत्यविरोधः वाध्रीनसंमहाशल्को लोहाजस्तूपरोद्धतं । आ-
नन्थायभवेद्वद्वति वचनात् । लोहामिषङ्कालशाकं मांसंवाध्री-
नसस्यवेति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । वाध्रीनसशब्देणत्वोच्चारणमना
लोचितं । उष्ट्रोघृणीवान्वाध्रीनसस्तेमत्या अरण्यायस्मरोरुहुरौद्रः
इतिश्रुतेस्तवर्गीयपाठात् । आर्द्धशिष्टस्यामांसस्यावश्य भक्षणत्वम-
वगन्तव्यम् । तथाचविष्णुमित्रः धर्मशास्त्रात्तुविज्ञाय भक्ष्यञ्चाभक्ष्य-
मेववा प्रदायपितृदेवेभ्यो भुञ्जीतातिथिपूर्वकमिति । अत्ररागप्राप्ते
भोजनेभुञ्जीतेतिनियमार्थं । तथाचोपमन्युः नृगजाविचभक्ष्याणां
मांसंशाकादिमेध्यवदिति । पवित्रताभिधानादिति ॥

इति श्रीआदिकाशिकायां सूत्रवृत्तौ तृप्तिकरणसामान्यं समाप्तमिति ॥

सप्तमीकण्डिकाचसमाप्ता ॥

इत्थं ग्राम्यारण्यौषधिमूलफलै रनेकमत्स्यमांसैश्च तृप्तिमभिधाया-
धुनाक्षय्यतृप्तिं विवक्षुः सूत्रमारभते ।

मू० अथाक्षय्यतृप्तिः ॥ १ ॥

अथशब्दः प्रश्ने कात्स्न्ये वा अक्षय्यातृप्तिः कथञ्चिन्वाक्षय्यतृप्ति-
करन्द्रव्यमिति प्रश्नमित्यर्थः कात्स्न्येनाक्षय्यतृप्तिरुच्यतइतिवार्थः ।
अक्षय्योनन्तता तथाचमनुः कालशाकमहाशल्कः खड्गोलोहा-
मिषंमधु । आनंत्यायैवकल्प्यन्ते मुन्यन्तानिचसर्वशहति । प्रश्नोत्त-
रमाह ।

**मू० खड्गमांसं कालशाकं लोहच्छाग-
चमांसं ॥ २ ॥**

खड्गस्तूपरः खड्गमृगस्तृग्मांसं निषिद्धण्यादिव्यतिरिक्तम् ।
तथाचविष्णुः कालशाकं महाशल्कोमांसं बाध्नीनसस्य च विषाण-
वर्जाये खड्गानासूयतांस्तुभक्ष्यइति यत्तु खड्गमांसं न त्रयोदशमा-
सानिति पैठीनसिनोक्तान्तत्सृगविषयम् लोहः सर्वलोहितच्छागः
तथाचपैठीनसिः सर्वलोहच्छागेनानंत्यमिति लोहितशब्देनावावयव-
वृत्तिः एवमादिद्रव्यमक्षय्यतृप्तिकरमिति पूर्वप्रश्नस्योत्तरमित्यर्थः ।
खड्गलोहितयोर्मध्ये कालशाकोक्तिस्तत्तुल्यफलार्थः ।

मू० मधुमहाशल्कः ॥ ३ ॥

मधुमाक्षिकः महाशल्कोमत्स्यभेदः महसेनइति मध्यदेशे प्रसिद्धः
महाशल्कामहाकालिनोमत्स्याइति बभ्रुमस्मृतिः बृहन्निबलइति य-
स्यरूढिरिति हलायुधः टेकार्यादौ प्रसिद्धइति कल्पतरुः कंवलाख्यइ-
ति कश्चित् शल्लकोवेत्यन्ये एवमनेकविप्रतिपत्तौ पुलस्त्योक्ते एवाद्-

र्तव्यः एकशतकोर्ध्वचन्द्रश्चललाटेखड्गसंयुतः शुक्लवर्णस्तुमत्स्यो-
हिमहाशतक्रः स उच्यते इति अत्रैकआहुः । कलौश्राद्धे मधुनिषि-
द्धमिति । तथा च श्राद्धे मांसं न तथा मध्वितिलिखितम्नाक् । तन्न वि-
चारसहम् निवन्धकृद्भिर्निर्मूलप्रतिपादनादित्युक्तम् । कलौ विधाय-
कवचनोपलब्धे च तथा च पैठीनसिः परमान्नं कालशाकम् मधुमांसं-
घृतम्पयः मुन्यन्नानितिलाविषाः प्रकृत्या हविरष्टधा । शस्तान्यष्टौ-
तु सर्वेषु युगेषु मुनिसत्तमाः पितॄणां देवतानाञ्च दुर्लभानि कलौ युग-
इति । परमान्नम्प्रायसम् । देवलोपि दर्भास्तिला गजछाया दौहित्रं
मधुसर्पिषी कुतपो नीलकण्ठश्च प्रवित्राणीह पैतृके इह कलौ तथा
तुलसी मधुदर्भाश्च तिलाः सर्पिर्मृगामिषं एतन्मेध्यतमन्नित्यंसदा-
चाराश्च ये द्विजा इति सुमेधा अपि विमांसं विमधुश्राद्धं विदधत म्प्रीति
भोजनम् विना समतरङ्गामो व्योमालिङ्गं न वचयमिति ॥

सू० वर्षासुमघाश्राद्धम् ॥ ४ ॥

वर्षातो मघानक्षत्रे श्राद्धमक्षय्यतृप्तिं कृदित्यर्थः एतच्चापि ण्ड-
कं ज्येष्ठपुत्रीणां कर्तव्यं तथा च देवीपुराणम् तत्रापि महती पृजा क-
र्तव्या पितृदेवते ऋद्धे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्रीविवर्जयेदिति तथाम-
घायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यतीति अत्रैकआहुः ज्येष्ठः आ-
द्यगर्भो द्ववदति । तदयुक्तम् । तद्वतिरिक्तसग्रापि ज्येष्ठत्वात् तथा-
च शातातपः अनाद्यपुत्रो ज्येष्ठोऽपि भ्राता पुत्रो निगद्यत इति अत-
श्च ज्येष्ठपुत्ररहितेन मघायां सपिण्डमेव कर्तव्यमिति गम्यते महा-
फलत्वात् एतच्च मघान्वितदिनान्तरेन त्रयोदश्यां मघायां पिण्ड-
दानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति कनीयांस्तु त्रयोदश्यां च याहाभ्युदयादते
इतुप्रभययोगेषु त्रिमासस्य पिण्डनिषेधात् अत्र वा विभक्तभ्रातॄणां पौत्र

स्यचपुत्राभावे महाफलत्वात्पृथग्पृथगधिकारः । तथाचपैठीनसिः
 अत्रापिपितृगीतागाथा क्वागेनसर्वलोहेनवर्षांस्तुच मघासुच पुत्रो-
 वायदिवापौत्रोयोनोदद्यात्तयोदशीमिति तथाविभक्तावाविभक्ता-
 वाकुर्युःश्राद्धमदैवतम् । मघासुचततोऽन्यत्वनधिकारः पृथग्विना
 अदैवतक्षयाहैकोद्दिष्टं पृथपदमुभयत्रान्वैविभक्ताअविभक्तावादैवंस-
 घासुचश्राद्धं पृथक्कुर्युः ततोऽन्यत्पृथग्विनानधिकारद्वत्यन्वयः अथ-
 वाततद्वतिसार्वविभक्तिस्तसिः । ततोविनादैवतंमघाश्राद्धञ्चविना-
 न्यत्पृथङ्नाधिकारद्वत्यन्वयः उभयान्वयेपि क्षयाहमघाश्राद्धयोरे-
 वविभक्ताविभक्तयोः पृथक्पृथगधिकारोन्यत्वनकिंत्वविभक्तेनैवैकश्रा-
 द्धं कर्त्तव्यन्नपृथगित्यर्थः । तथाचप्रचेताः अर्वाक्संवत्सरात्सर्वेकुर्युः
 श्राद्धं समेत्यवै । संवत्सरेव्यतीतेतु कुर्युःश्राद्धं पृथक्पृथक् । पठन्ति-
 च । एकादश्यामघामशोजेष्टस्य विधिवत्क्रियां । कुर्युर्नैकैकशः
 श्राद्धमाब्धिकन्तुपृथक्पृथगिति किञ्च नवश्राद्धंसपिण्डत्वंश्राद्धा-
 न्यपिषोडश । एकेनैवतुकार्याणिसविभक्तधनैष्वपि । अपिश-
 द्वादविभक्तेष्वितिपरिगणनात् यत्तुविभक्तास्तुपृथक्कुर्युःप्रतिसंव-
 त्सरादिकम् एकेनैवाविभक्तेषु कृतेसर्वेषुतत्कृतम् यच्चभ्रातृणाम-
 विभक्तानामेकोधर्मःप्रवर्तते विभागेसतिधर्मोपिभवेत्तेषांपृथक्पृ-
 थगितिवचनादविभक्तामथदेशादविकमेव कुर्वन्तितदशक्ताविषय-
 मित्यविरोधः । वर्षांस्त्रित्तिचन्द्रमासाभिप्रायं ननुवर्षांस्त्रित्यभिधा-
 नान्मासत्रयात्मकस्यत्वेकमासेमघाश्राद्धमिति सन्देहः । मैवं ।
 अपरपक्षे श्राद्धमितुपक्रमादित्यदोषः अतश्चापरपक्षमघायामिति
 तथाचष्टद्वयाच्चवल्लभः । याभ्यंवापैतृकंवापिपितृपक्षेविशेषतः तत्र
 सङ्कल्पनंकुर्यात्पितृणांपुष्टिदःसदेति ।

म० हस्तिच्छायायाञ्च ॥ ५ ॥

श्राद्धमक्षय्यकृदिति शेषः । साचात्रगजस्यैव छाया पूर्वदिशि वर्तते सामुख्या । तथा च विश्वामित्रः परमानन्तुयोदयात्पितृणां मधुना सह छायायान्तु गजेन्द्रस्य पूर्वस्यान्दक्षिणामुख इति परिभाषिकी तु सागजस्य छायेव छायायस्याः सागजच्छाया व्युत्पत्त्या गौणी । तथा च । नानावचनानि ब्राह्मादिषु सैहिके यो यदा सूर्यङ्गसते पर्वसम्बिषु हस्तिच्छायानुसाप्रोक्ता तत्र श्राद्धं प्रकल्पयेत् । प्रचेताः हंसे हस्तस्थिते यातुमघायुक्ता त्रयोदशीति तिथिर्वैश्रावणीयातुसाच्छाया कुञ्जरस्य तु तथा हंसे हस्तस्थिते यास्रादमात्रास्याकरान्विता साक्षेया कुञ्जरच्छाया इति बौधायनी स्मृतिः वायवीये ववस्पतिगबे सोमे छायाया प्राङ्मुखी भवेत् गजच्छाया तु साप्रोक्तेति चकारोरक्तवार्ध्नीनसादिद्रव्यसमुच्चयार्थः तथा चापस्तं वः खड्गोपस्तरणेन खड्गमांसेनेवाऽनन्तकालांशतवलेर्मत्स्यस्य मांसेन बार्ध्नीनस्य चेति खड्गोपस्तरणं खड्गासनं बार्ध्नीनस आरक्तः । तथा च मार्कण्डेयः । बार्ध्नीनसामिषं लोहं कालशकलं तथा मधु । अनन्ताश्च प्रयच्छन्ति तृप्तिं गौरमुतस्तथा । अष्टवर्षा विवाहिता गौरौ तत्सुतो गौरः । महाभारते । वर्धमानतिलं श्राद्धमक्षय्यं मनुरवबोत् सर्वकामैः सयजते यस्ति लैर्यजते पितृन् नवाकामेन दातव्यं तिलश्राद्धं । कथञ्चनेति वर्धमानतिलं निलवहुलम् स्कन्दसम्बादेऽपि कालशकं महाशल्को लोहाजस्तूपरोष्ठं आनं त्यायैव भवति तथा पैठीनरोहिताविति घृतं घृतवहुलं घृतेन भोजयेद्विप्रांश्च तन्ममू सौ समुत्सृजेदिति वायवीयवचनात् । भूमौ समुत्सृजेदिति । तथा पात्रम्पूरणी यं यथा घृतम् विपततीति घृतवहुलमित्यर्थः एवमक्षय्यतृप्तिद्वयमुक्त्वा तत्तृप्तिहेतुं पक्तिपावनानाह ॥

मू० मन्त्राध्यायिनःपूताः ॥ ६ ॥

पङ्क्तिपावना इति शेषः । मन्त्रशब्दः संहितावचन बहुवचनमेकद्वित्रियथापेक्षं ऋग्वेदाद्यानेकसंहितापेक्षं वा मन्त्राध्यायित्वमात्रेणैव केवलमपङ्क्तिपावना एते पूता इति विशेषणं । तच्चौचित्यादुत्तरत्रापि सार्वत्रिकम् मनोवाक्यायकर्मभिः । शास्त्रोक्तवृत्तातिशयेन निषिद्धवर्जनेन च बाह्याभ्यन्तः शुद्धियुक्ताः पूताः इत्युच्यन्ते । अथवा पूताः पञ्चविधाः । तथाच विष्णुः । तीर्थपूतो यज्ञपूतः पयःपूतः सप्तपूतो मन्त्रपूत इति उच्यते ॥

मू० शाखाध्यायी ॥ ७ ॥

पूतः पङ्क्तिपावन इति शेषः शाखाशब्दे मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदापेक्षः । अंगानां वक्ष्यमाणत्वात् । तथाच शङ्खः यजुषां पारगो यश्च ऋचां साम्नाश्च पारगः अथर्वशिरसो ध्वेता ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावना इति ।

मू० षडङ्गवित् ॥ ८ ॥

षडङ्गो वेदस्तु मर्थतः पाठतश्च यो वेत्ति स पूतस्तादृश इति शेषः अनूचान इत्यर्थः तथाच स्कन्दसंवादे अनूचानाः श्रोत्रियाश्च ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावना इति शिक्षाकल्पो व्याकरणनिरुक्तज्योतिषांगतिः कन्दो विवित्तिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते । अत्र मन्त्राध्यायिनः प्रभृत्येतावत्पर्यंतं गुणाधिक्योपक्रमादुत्तरोत्तरं प्राशस्त्यं सूचितंम् । अत्र कश्चिदाह षडङ्गानि तेषामेकं वापि यो वेत्ति स एवेति । तन्नोचितं । बहुव्रीह्युपलब्धेः । अनूचानोक्तिपरित्यागप्रसक्तेश्च । एवं वेदाध्ययनेन पङ्क्तिपावनत्वमुक्त्वा तदसंभवेऽप्याह ॥

मू० ज्येष्ठसामगः ॥ ९ ॥

ज्येष्ठसामगशब्दोद्देधाविवक्षितः तथाहि ज्येष्ठसामसंज्ञकं साम-
वयंयोगायतिसतथा अथवा ज्येष्ठसामसंज्ञकं वृतं तद्योगच्छत्याचरि-
तुञ्जानाति सज्येष्ठसामगः ज्ञानार्थस्य गमेर्ङप्रत्ययः । ततश्च ज्येष्ठसा
मत्रयंगायतायेन तद्वृतं चीर्णं सज्येष्ठसामगस्तावन्मात्रेणैव पावनद्वत्यर्थः

मू० गायत्रीसारमात्रोपि ॥ १० ॥

गायन्तन्वायतद्वति गायत्री ॥ सैव गायत्रीतां देदसारत्वेनो-
पादायतज्जपादिमात्रपरो गायत्रीसारमात्रः । तथाच विष्णुः । गा-
यत्रीजपनिरतद्वति अथवा गांयाः प्राणास्तां स्थायते गायत्रा सैव गाय-
त्रीसारमात्रं सर्वमन्त्रभूतं यस्य नमन्तान्तरं स गायत्रीसारमात्रः ।
तथाच श्रुतिः । माह्वेषा गवा ७ स्तत्र प्राणो वैमयां स्तत्र प्राणां स्तत्र त-
दग्नयां, स्तत्रैतस्माद्गायत्रीनामेति । अनुरपि । गायत्रीसारमात्रोपि-
वरं विप्रः सुयंक्षितः नोयंक्षितस्त्रिवेदेऽपि सर्वाण्यैः सर्वविक्रयौति ।
गायत्रीव्रतचारीति कश्चित् अपिशब्दादन्ये पिशास्त्रोक्ताः तथाच-
यमः ये सोमपाविरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः व्रतिनो नियमस्याश्नन्
तु कालाभिगामिनः अथर्वशिरसोध्येता सर्वे ते पंक्तिपावनाद्वति ॥

मू० पञ्चाग्निः ॥ ११ ॥

पूतस्तादृशद्वतिशेषः सभ्यावसथ्यौत्वे ताचयस्यस्युः सपंचाग्नि-
होत्री अथवा पञ्चाग्नयो मनुष्येण परिचर्यः प्रयत्नतः । मातापिता-
चाग्निरात्मागुरुं श्वभरतर्षभेति महाभारतोक्तः पञ्चाग्निः पञ्चा-
ग्निर्वृत्तचारीति कश्चित् । उपनिषत् पठ्यमान पञ्चाग्निविद्याचे-
त्यर्थः पञ्चाग्निरेकान्तरूपलक्षणम् तथाच मनुः त्रिनाचिकेत-
एकाग्निरिति ।

मू० स्नातकः ॥ १२ ॥

व्याख्यातचरः इहपुनस्तद्गृहणञ्चान्द्रायणादिब्रतचारिप्राप्त्यर्थम् । तथाचयमः । चांद्रायणादिब्रतचरः सत्यवादिपुराणवित् । निष्णातः सर्वविद्यासुशान्तो विगतकल्मषः । गुरुवेदाग्निपूजासुप्रसक्तो ज्ञानतत्परः । विमुक्तः सर्वदा धीरो ब्रह्मभूतो द्विजोत्तमः । अनभिद्वोनचाभिद्वोमैव आत्मा विदेवच । स्नातको जपनिरतः सदा पुष्पवलिप्रियः ऋजुर्दुःक्षमादान्तः शान्तः सत्यव्रतः शुचिः विद्वज्ज्ञः सर्वशोखज्ञः उपवासपरायणः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतुर्वेदविदेवच वेदविद्याव्रतज्ञातावाह्यणाः पंक्तिपावना इति ।

मू० त्रिणाचिकेतः ॥ १३ ॥

पंक्तिपावन इति शेषः अत्राहुः । तउशन्हवैवाजश्रवसः सर्ववेदसन्ददादित्यादावनुवाके च श्रुतौ पठ्यमाने त्रिणाचिकेतनाम्नो सुनिपुत्वस्य प्रश्नत्रयविषय उच्यते इति व्युत्पत्त्या त्रिणाचिकेतस्तत्पाठरूढर्थाभ्यां वाह्यणोपि त्रिणाचिकेत इति । त्रिंश्वितो नाचिकेतोऽग्निर्येन सह त्यग्यः । तन्नोचितम् । त्रिणाचिकेतशब्दस्य यौगिकस्य परिभाषिकस्य वा विवक्षितत्वात् । तथाहि कितज्ञानेधातुः ब्रतातिशयेन तपोविशेषेण च ह्यणवत् सर्वमाचिकेति जानातीति तृणाचिकेतः तथाच बृह्मपुराणम् । आचिकेतौ त्रियो विश्वं ह्यणवत् सर्वं निस्पृहः तृणाचिकेतः स गृहीरागद्वेषविमत्सर इति पठन्ति च फलमूलदधिक्षीरगोमयां बुधताशनः त्रिणाचिकेत उक्तो सौ यो न्न त्यजति नित्यश इति । अथवा अध्वर्युर्वेदभागस्तद्वृत्तौ नियतो द्विजः त्रिणाचिकेतः स ज्ञेयस्तद्गोगात्पुरुषोऽपि यद्विवृह्यपुराणोक्तो वा ।

(१) त्रिणाचिकेतो यजुर्वेदैकदेशस्तद्व्रतचरन्स इति कर्कः ।

गदाघरस्तु अध्वर्युर्वेदभागस्तद्व्रतं तदुभययोधो ते यश्च करोति सोऽपि तद्योगात् त्रिणाचिकेतः ॥

मू० त्रिमधुः ॥ १४ ॥

तादृशइतिशेषः त्रिमधुः ऋग्वेदैकदेशस्तद्वृत्तञ्चतदाचरणेनत-
दध्यायीत्येके त्रिमधुरथर्ववेदवृत्तन्तच्चारौत्यन्ये । अपरेन्यथोचुः
त्रौणित्रौणिप्रिशुद्धानिविद्व्रायोनिश्चक्रमच ॥ पुरुषत्रयविख्याता-
स्त्रिमधुः परिकीर्तितइति ॥

मू० त्रिसुपर्णी ॥ १५ ॥

पङ्क्तिपावनइतिशेषः । त्रिसुपर्णमृगयजुषयोरेकदेशस्तद्वृत्तञ्च
तदाचरणेनतद्वृत्ताध्यायीत्रिसुपर्णीत्येके तैत्तिरीयशाखापठितस्य-
ब्रह्ममेनुमात्यादिब्राह्मणास्त्रिसुपर्णी पठन्त्याश्वासहस्रात्पङ्क्तिंपुन-
रितैः सोमस्याप्नुवन्तितस्यामुवाकत्रयस्यार्थतो गृह्यतश्चाध्येतास्त्रिसु-
पर्णीइत्यन्यथोचुः पितरः सप्तपूर्वेचयज्वानोभूरिदक्षिणाः । यस्ये-
दृशोमातृवंशस्त्रिसुपर्णीतिसस्मृतइति ॥

मू० द्रोणपाठकः ॥ १६ ॥

पूतस्तादृशइतिशेषः । द्रोणशब्दोऽवयववृत्तिः । धर्मद्रोण-
इत्यर्थः । तथाचगोभिलसूत्रम् धर्मद्रोणपाठकइति धर्मद्रोणो धर्म-
शास्त्रं । तथाचस्कन्दसम्बादे । पुराणस्मृतिवेत्तारः कृतव्याकरण-
श्रमाः अनूचानाः श्रोत्रियाश्चब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः यमोपि
मन्त्रब्राह्मणविज्ञैवयश्चस्याद्धर्मपाठकइति ॥

मू० ब्राह्मोठापुत्रश्चेतिपङ्क्तिपावनाः ॥ १७ ॥

ब्राह्मविवाहेनोठा ब्राह्मोठास्तत्पुत्रः पूनः पङ्क्तिपावनइत्यर्थः
चकारोब्रह्मोठापत्यादिसमुच्चयार्थः तथाचशङ्खः । ब्रह्मदेयानुसं-
तानोब्रह्मदेयाप्रदायकः । ब्रह्मदेयोपतिश्चैवब्राह्मणाः पङ्क्तिपाव-
नाइति । ब्रह्मदेया ब्रह्मविवाहेनदत्तातदनुसन्तानस्तत्सन्ततिः ।

इतिशब्द आद्ययै न समाप्तौ इत्याद्यन्ये पीत्यर्थः । तथाचमनुः । वेदा-
र्थवित्पवक्ताचब्रह्मचारीसहस्रदः शतायुश्चेति विज्ञेया ब्राह्मणाः पं-
क्तिपावना इत्यादि । ब्रह्मचार्यधीयानः जटिलम्बानधीयानमित्यन-
धीयानस्य तेनैव प्रतिषिद्धत्वात् । यमोपि । गृहस्थो ब्रह्मचारी च चतु-
र्वेदविदेव चेति चतुर्वेदविदिति ब्रह्मचारिविशेषणत्वात् सहस्रदोगवां
सुवर्णस्य वा स्कन्दसंवादोपि अग्न्याः सर्वेषु देवेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
दानयज्ञतपः सत्यतीर्थपूताः कुलान्विताः श्रोत्रियान्वयजाश्चैव-
विज्ञेयाः पंक्तिपावना इति

मू० वागीश्वरो याज्ञिकश्च पावनाः ॥ १८ ॥

उच्यते सर्वमनयेति वाक्क्याकरणं ईश्वरशब्दः समर्थव्याख्यातपरः
यज्ञवेत्तीति याज्ञिकः क्रतूक्यादित्वाङ्गु पुनः पावनग्रहणस्य पंक्तिपा-
वनेष्वपि पावनत्वज्ञापनार्थं तथा चोक्तं यश्च व्याकुरुते वाचं यश्च मी-
मांसते ध्वरम् । उभौ तौ पुण्यकर्माणौ पंक्तिपावनपावनाविति च का-
रोन्यञ्चसमुच्चयार्थः तथा च वृहस्पतिः यदेकस्मिन् जयेच्छास्त्रं द्वंदोगन्त-
वभोजयेत् ऋचो यजुंषि सामानि त्रितयन्तत्र विद्यते अष्टे तु ष्ठयि वीस-
र्वांसशैलवनकाननां यदि लभ्येत पितर्ये साम्नामक्षरचिन्तकम् ऋचा-
तुष्टयति पिता यजुषा तु पिता महः । पितुः पितामहमास्माकन्दोगेभ्यो
धिको ह्यत इति अक्षरचिन्तकः सामविभागज्ञः तथा च गोभिलः आ-
मन्त्रितेजपेद्दोहान्नि युक्तस्तृषभांजपेत् अतिषङ्गांश्च तत्रैव तयत्वा
श्रीयात्समंततः भुक्त्वा च भ्यपदस्तोभांजपेत्तत्र समाहितः गोसक्तञ्चा-
श्वसूक्तञ्च चन्द्रसूक्तञ्च सामनौ तरत्समस्य यत्सामतच्च जहैरक्षधौर्वुधः
गां त्रासीनः शुचौ देशे ग्रामदेव्यन्ततो जपेत् एवं सामभिराकृन्नोभुं-
जानस्तु द्विजोत्तमः आह भोजनदोषैश्च महद्भिर्नोपलिप्यते । अन्यथै

दहिभुञ्जामोहव्यकव्येषुमन्त्रवित् आत्मानमन्त्रदातृंश्चगमयत्यासु
रौक्कतिमिति । आज्यदोहंविदोहद्वयाद्या आज्यदोहाःसुरूपकान्तुसु
तयेपिवासोममिन्द्रमन्दतुत्वा । स्वादोरित्याविविषूतइति अश्वान्त-
र्गदितासूत्पन्नानि सोमानौत्यनुत्यन्नानि सामानिऋषभाःस्त्रियः पु-
राजितोवान्वसइति । असर्जिवक्कारध्येयधानाविति अमीनवतेअन्दु
हइति अश्वान्तर्गदितासूत्पन्नानि सामानिअनिषङ्गाचत्वारः घर्ता
दिवःपचते रथ्योत्तरसइत्यादि ऋगुत्पन्नानि सामानिपदस्तोमाः
गोमूक्तानिसर्वसामगप्रसिद्धानि । अश्वसूक्तंप्रसिद्धं यदिन्द्राहं ।
यदारवमस्थांगीति भेदेनेन्द्रशुद्धेसामानी । एतोन्विन्द्रंस्तवामेत्य-
सांसामद्वयंतरत्तसमन्दोधावतीत्येकम् । कथानश्चित्वाभुवेत्यादि
वामदेव्यम् । एवंसामभिराच्छन्तोरक्षितः । आहभोजनदोषैर्नलि
प्यते मन्त्रविदित्यर्थः ।

मू० नियोज्याभावेप्येकंवेदविदम्पङ्क्तिम्
ईनिनियुञ्ज्यात् ॥ १६ ॥

नियोज्याः पूर्वोक्ताःस्मृत्युक्ताश्च तेषामभावप्राप्तौ एकस्वेद-
विदविदंवेदार्थज्ञमेव मुख्यपंक्त्यादौनियुञ्ज्यादुपवेशयेत् । तेनैवेतरपं
क्त्युपविष्टाअमुख्याः पूताभवन्तीत्यर्थः । अथवावेदविदंवेदपारगस् तस्य
क्षणञ्च उत्पत्तिप्रलयौचैव भूतानामगतिङ्कृतिम् वेत्तिविद्यामविद्या
ञ्चसभवेद्वेदपारगइति अपिशब्दोभावेनुकल्प विशेषसमुच्चयार्थः ।
तथाचाप्रस्तंशः । ब्राह्मणान्भोजयेद्ब्रह्मविदो योनि गोत्रमन्त्रान्तेवा
स्यसंवन्धीनिति योनिसंवन्धाः मातुलश्वशुरादयः । गोत्रसंवन्धाः
सपिण्डसगोत्रादयः मन्त्रसंवन्धावेदमन्त्रादि अनुशिष्टाः । अन्तेवा-
सिसंवन्धाः शिष्यानुशिष्टादयः एवंविधसंवन्ध रहितानभावेभो-

जयेदित्यर्थः । ननुचाभावोपिशिष्यानित्यत्वापि शब्देनानुकल्पसंगृ-
हीतस्तत्कथं पुनरिहापिशब्देनानुकल्पे विशेषाभिधानमिति ।
उच्यते अनुकल्पेपिविशिष्ट विध्यर्थमित्यदोषः । तेनमातामहमातु-
लश्चस्वस्त्रीयंश्चशुरंगुरुं दौहित्रं विट्पतिंवन्धु सृत्विग्याजौचभोजये
दित्यत्र मन्वादिवचनेद्वितीयेति विशेषेणवन्धुमातुलंशिष्याणां मनुकल्प
उक्तस्तद्विशेषविधिः पुनरपिशब्देनगृहीतइत्यर्थः । तथाचपराशरः
पञ्चभिःपुरुषैर्युक्ता अश्राद्धेयाश्चगोविणाः । षड्भ्यस्तुपरतः पुद्भ्यः
श्रोद्धेभोज्याःस्वगोविणः । पञ्चभिर्युक्ताः पञ्चपुरुषपर्यन्तं अश्राद्धेया
इत्यन्वयः । मातुलेतुस्कन्दसंवादः स्वसांहिमातुलसुतां यस्तामुद-
हतेद्विजः गुरुतल्पगएवासौ सचास्यात्पङ्क्तिदूषकः सचेतिमातुलः
शिष्यस्त्वधनहारीति विशिष्टविधिरिति । श्वसुरस्वस्त्रीयादीनां
गुणत्वविधिर्निर्गुणत्वे योनिसंबन्धत्वेननिषेधइत्यविरोधः । नियो-
ज्याभावेवेदत्रिदेकेनैव सिद्धिरित्यत्रहेतुमाह ॥

मू० आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनातीतिवचनात् । २० ॥

यतः सहस्रविप्रयुतांपङ्क्तिमेको वेदवित्पुनातीतिवचन न्तस्मा-
देकमपितादृशंपङ्क्ति मूर्धन्युपवेशयेदित्यर्थः वचनञ्चात्रभवति तेषा-
मेकंपङ्क्तिमूर्धनियुक्तो वेदवित्सहस्रैरप्युपकृत्युतां पङ्क्तिंपुनातीति ।
नित्ययोगपरोविद्वान्समलोष्टा श्मकाञ्चनः । ध्यानशीलोयतिः
शान्तोब्राह्मणः पङ्क्तिपावनइति । वज्यानाहमनुः यस्तेनाःपतिताः
क्लीवायेचनास्तिकवृत्तयः । तान्द्व्यकव्ययोर्विप्राननर्हामनुरव्रवीत्
जटिलंवानधीयानन्दुर्बलम् कितवन्तथा । याजयन्तिचये पूगां
स्तांश्चश्राद्धेनभोजयेत् । धिकित्सकान्देवलका न्मांसविक्रयिण
स्तथा विपश्येनचजीवन्तो वज्यांस्युर्हव्यकव्ययोः । प्रेष्ठोग्राम्यस्यरा-

अथ कुनखीश्यावदन्तकः । प्रतिरोद्धागुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुषि
स्तथा यक्ष्मीचपशुपालश्चपरिवेत्तानिराकृतिः ब्रह्मद्विष्टपरिवि-
त्तिश्चगणाभ्यं तरएवच कुशीलवोवकीर्णीच वृषलीपतिरेवचपौ-
नर्भवश्चकाणश्चयस्य चोपपतिर्गृहे भृतकाध्यापकश्चैवभृतका-
ध्यापितस्तथा । ब्राह्मैर्योनैश्चसंबन्धैःसंयोगम्यतितैर्गतः आगार-
दाहीगरदःकुण्डाशीसोमविक्रयी । समुद्रयायीवन्दीचतैलिकःकू-
टकारकः पित्वाविवदमानश्च(१) कितवोमद्रापस्तथा पापरोग्यभि-
शस्तश्चदांभिकोरसविक्रयी धनुःशराणांकर्त्तायचयश्चाग्नेदिधिषूप-
तिः मितधुग्द्रूतवृत्तिश्चपुत्राचार्यस्तथैवच भामरीगण्डमालीच-
शिवश्चथोपिशुनस्तथा । उन्मत्ताधश्चवर्ज्यास्युःवेदनिन्दकएवच ह-
स्तिगोश्वोष्ट्रदमकोनक्षत्रैर्यश्चजीवति पक्षिणांपोषकोयश्चयुद्धाचा-
र्यस्तथैवच स्रोतसांभेदकश्चैवतेषांचावरणेरतः गृहसंवेशकोद्रूतो
वृक्षारोपकएवच । श्वक्रीडीश्येनजीवीचकन्याद्रूपकएवच हिंस्रो-
वृषलवृत्तिश्चगणानांचैवयाजकः आचारहीनःक्लीवश्चनित्ययाच-
नकस्तथा कृषीजीवीशिल्पजीविसङ्गिर्निन्दितएवच औरभिकोमा-
हिषिकः परपूर्वापतिस्तथा प्रेतनिर्यातकश्चैववर्जनीयाःप्रयत्नतः ।
एतान्विगर्हि ताचारानश्चाज्ञेयान्नराधमान् । द्विजातिप्रवरोविद्या-
नुभयवविवर्जयेदिति एषामर्थाः स्तेनोब्रह्मस्त्रान्यद्रव्यहारी तस्य-
पतितत्वेनोपादानात् नास्तिकानास्तिकधर्मफलमित्यभिमानि-
नस्तेभ्योवृत्तिर्येषांते जटिलोब्रह्मचारीअनधीयानस्तद्विशेषणम्
अधीयानसग्राह्यत्वात् दुर्बलःखल्वाटकःकपिलकेशोवा दुश्च-
र्मैतिकश्चत् कितवोद्रूतासक्ताः पूगयाजकागणयाजकाः चिकि-
त्सकाभिषजः देवलकाधनार्थदेवार्चकाः देवार्चनपरोविप्रोबित्ता-
र्योवत्सरत्रयम् असौदेवलकोनामहव्यकव्येषु गर्हितइतिवचनात्

मांसविक्रयिणश्चाप्यपि विपण्येन च जीवन्तद्वत्त्वेनैव निषेधसिद्धौ-
 प्रेष्यो धनार्थमादेशकारी प्रतिरोद्धाविरोधी त्यक्ताग्निविहितत्याग-
 स्त्विनैवोभयाग्नित्यागी बाधुंषिः द्रव्यशुभ्रपजीवीययासमर्षधास्य-
 मुद्धृत्य महर्षयः प्रयच्छति सर्वे वाद्भुंषिको नामेति यक्ष्मीक्षयी पशु-
 पालो नापदिष्टत्यर्थः । परिवेत्ताऽकृतविवाहाधाने जेष्ठे भ्रातरि-
 कृतदाराग्निसंग्रहः निराकृतिरधीतनष्टवेदः अधीत्य विस्मृते वेदे-
 भवेद्विप्रो निराकृतिरिति देवलोक्तेः यस्त्वाधायाग्निमालस्याद्देवा-
 दीन्नेभिरिष्टवान् निराकृत्ता मरादीनां सविज्ञे यो निराकृतिरिति वा-
 व्रह्मद्विष्टास्त्राण्येषी नानाजातीया अनियमकृतयोगणास्तन्मध्य-
 वर्त्ती गणाभ्यन्तरः ग्रामीण इतिकश्चित् कुशीलवो नटवृत्तिः अब-
 कीर्णीस्त्खलितवृहत्तचर्यः वृषल्यनेकविधा तत्पतिः । तथा च वंध्यातु-
 वृषलीक्षेत्रावृषलीचमृतप्रजा चाण्डालीचरिताया च कुमारीयार-
 जश्चलेति । स्कन्दसंवादोक्तेः कस्य गृहे भार्यायाः उपपतिर्जरिः ।
 वाग्दुष्टो निष्ठुरः । पुनर्भूरनेकविधात्पुत्रः पौनर्भवः भृतको भृत्या-
 परिक्रीतो ध्यापकः तेनैवाध्यापितस्तच्छिष्यः गुरुश्चेति शूद्रस्येत्यनुष-
 ङ्गः अकारणमपातित्यक्ते नपि त्रीगुरोश्च त्यागी ब्राह्मैरध्ययना-
 ध्यापनैर्योनैर्वैवाहिकैः संवन्धैः पतितैः सावित्रपतितैर्वात्यैश्च यः संयो-
 गंगतः स विवक्षितः गरदो विषदो विप्रादन्येषां तस्य दाने महापात-
 किञ्च न संग्रहात् कुण्डं प्रष्टिपलान्मितावत्परिमितान्नभोजी जार-
 जान्नभक्षीत्यन्यः । समुद्रयायी नौकया वन्दीस्तावमानः । केकरो-
 ध्याद्दृष्टिरितियावत् । मद्यपो द्राक्षादिमद्यपः । पापरोगो कुष्ठा-
 दिनिन्द्यरोगी । अभिगस्तो वाच्यमुक्तः । दाम्भिकः पाखण्डकुटध-
 र्मधारी रसविक्रयी गुडलवणादिविक्रेता अग्नेदिधिषूपतिर्ज्यैष्ठा-
 यामनूठायां कनिष्ठोऽष्टातत्पतिरिति दूयतवृत्तिजीवकः । पुत्राचार्यो-

चरपाठकः । पुत्रानुशिष्टइतिकश्चित् । भामरीभ्रमरवदर्थार्जकः ।
 अपस्मारीतिकश्चित् । गृहसंवेशकोवाङ्मिक्षिधर्मेवर्त्तमानः मूल्यो-
 गृहकारीत्यन्यः हस्तिगोश्वोद्धदमकोदमनेनजीवनः नक्षत्रैर्ज्योति-
 षष्ट्याजीवकः युद्धाचार्योयुद्धोपदेष्टातदुपायी स्त्रोतसांभेदकःस्त्रो-
 तोनिरोद्धातेषामाचरणेरतः सेतुकृत् दूतोदूत्यवृत्तिः वृत्तारोपकः-
 वृत्त्यर्थः श्वःक्रीडौश्वभिः क्रौडावान् कन्याद्रूषकोमूल्यादिनायोनि-
 विदारकः वृषलपुत्रोवृषलएवपुत्रोऽस्यनान्यः क्लीबोधर्मोदामशून्यः
 षष्ठस्योक्तत्वात् सङ्घिर्निन्दितोऽकारणेपिअथवाकृषिजीवीविशेषणं
 चीर्णवृतागुणैर्युक्ताभवेयुर्येपिकर्षकाः सावित्रीज्ञाःक्रियावन्तस्ते-
 राजन्केनराधमादति धार्मिककृष्णकाभ्यनुज्ञानात् औरभि-
 कोमेषपोषकः माहिषिकोमहिषोपालः व्यभिचारिणीपुत्रः महि-
 षीत्युच्यतेभार्यासाचैवव्यभिचारिणी तस्यांयोजायतेगर्भःसवैमा-
 हिषकःस्मृतइतिवचनात् परपूर्वाप्रागन्यस्मैदत्तातस्याःपतिःपरि-
 णेताद्वितीयविवाहेनसंस्कृत्येत्यपौनरुक्तांपुनर्वा प्रेतनिर्यातकोमू-
 ल्येनप्रेतहारकः अपांक्तेयानित्येषांपंक्तावपिनभोक्तव्यमित्यर्थः उभ-
 यत्रेतिदैवेपिअथे यमोपि काणाःकुडाश्चषण्ठाश्चकृततन्नागुरुतल्प-
 गाः ब्रह्म ब्राह्मसुरापाञ्चस्तेनगोघ्नाचिकित्सकाः राष्ट्रकामास्तथोन्मत्ताः
 पशुविक्रयिणश्चये मानकूटास्तुलाकूटाःशिल्पिनोग्रामयाजकाः रा-
 जभृत्यन्धवधिरामूकखल्वाटपुंगवाः वाणिज्योमधुहतीरोगरदावन
 दाहकाः समयानांचभेत्तारः प्रदानांयेनिवारकाः प्रवृज्योपनिवृ-
 त्ताश्च वृथाप्रवृजिताश्चये यश्चप्रवृजिताज्जातःप्रवृज्यावसितश्चयःस-
 मुद्रयायीवांताशीकेशविक्रयिणश्चये अवकीर्णचवीरघ्नोगुरुघ्नःपितृ-
 दूषकः अस्यार्थः गुरुतल्पगः गुरुराजमुहृद्दधूत्तमाधमजनस्त्रियःसु-
 तास्वसृसखीर्गच्छन्गुरुतल्पगउच्यते इत्येवंलक्षणः राष्ट्रकामानृप-

धर्माभिलाषकः मानकूटाधान्यादिमानपात्रवञ्चकाः सधुहर्तारो-
 माक्षिकबोराः प्रव्रज्योपनिवृत्ताः संन्यासिनः वृथाप्रवृजितः पुत्रा-
 ननुत्पादैवसन्त्यासीप्रवृजगवसितोनवविधप्रत्यवसितोपलक्षकः वां
 ताशीभुक्तं वमितत्रालालसयापुनर्भोजी केशविक्रयीचामरादिवि-
 क्रोता वीरघ्नस्त्यक्ताग्निः पुत्रहाशाऽपाठयता । शासनाप्रदानान्मृ-
 तपुत्रस्यस्मृतिष्वदोषात् स्कन्दसंवादे । वर्जयेत्कुण्डगोलौतुना
 स्त्रिकरंगजीवनम् । जपहोमविरक्तञ्चशाकुनंराजसेवकम् चिकि-
 त्सकञ्चगणकक्षितवंहेतुवादिनम् वृथामिषपरित्यागिवृथापाकभु-
 जौद्विजौ ब्राह्मणायैविकर्मस्थवैडालव्रत्तिकाःशठाः रोगहीनाति-
 रक्तांगाःक्रूरोधूर्त्तपुरोहितौ अनध्यायेष्वधीयानाः सूचकश्चनियाम-
 कः स्त्रीजितश्चकदर्यश्चसुदूष्यश्चाहितुण्डकः ग्रामयाजीशूद्रया-
 जीवेदसोमोपजीवकइत्यादि । अस्यार्थः कुण्डगोलौप्रसिद्धौ रंगजी-
 वीवस्त्रादिरञ्जकः शाकुनःपक्ष्यपजीवी हेतुवादीतर्कवलेनसर्वत्रसं-
 शयकृत् वृथेतिश्राद्धादौमांसत्यागी एवंपाकरुचिः विकर्मस्थोनि-
 पिष्वकर्मा वैडालव्रतिकःपारिभाषिकः तथाचयस्यधर्मध्वजोनि-
 त्यंशुरध्वजद्वयोद्धितःप्रकृन्नानिचपापानिवैडालंनामतद्व्रतं तदस्या-
 स्तीतिवैडालव्रतीकोलोकदम्भकइत्यर्थः । तथाच । धर्मध्वजीसदा-
 लुब्धःकृद्विकोलोकदंभिकः । वैडालव्रतिकोक्षेयोहिंस्रः सर्वातिस-
 न्धकइति शठोवञ्चकः । अनध्यायेष्वपूर्वपाठी सूचकोराजकर्णे-
 जपः नियामकोविवादद्रष्टा कदर्यः पारिभाषिकः यथा आत्मान-
 न्धर्मकृत्यञ्च पुत्रदारांश्चपीडयेत् । लोभाद्यःपितरोभृत्या न्सकदर्य-
 इतिस्मृतइति । सुदूष्यःकुत्सिताचारः अहितुण्डकःसर्पदन्तोत्पाटी
 वृथयाज्ञवलस्योपि । सदासेवीचखल्वाटः कुप्रतिग्रहकारकः अज्ञात
 कुलगोत्रोयोद्भिर्नग्नः शिल्पिकर्मकृत् । अव्रतानामुपाध्यायः काण्ड-

पृष्ठाश्रयेद्विजाः । अयतिर्मोक्षवादी च चतुर्थाश्रमवर्जितः कृष्णपायु-
धजीवी च पुत्रप्रतिनिधिश्चयः । धर्माचारविहीनाये श्राद्धेष्वेतान्वि-
वर्जयेत् । अस्यार्थः अत्रतानामुपाध्याय इत्यक्षरादिशिचकः काण्ड-
पृष्ठा मातुलस्यभुतोद्वाही विप्रोद्यश्राद्धजीवकः । काण्डपृष्ठस्तुवि-
ज्ञेयः श्राद्धेयश्रातिनामिषमित्युक्तः । तथा द्विजशाधनिकाये च
पुत्रप्रतिनिधिस्तथा सर्वेतेह्यविनाप्रोक्ताः काण्डपृष्ठानराधमाः ।
हारीतोपि शुद्रापुत्रश्चदत्तश्चये तथाक्रीतकासुतः । सर्वेतेमनुना-
प्रोक्ताः काण्डपृष्ठाद्विजाधमा इति अयतिर्गृहस्थोमोक्षवादी
मुक्तिवादेरतः तथाचब्रह्माण्डे । श्राद्धार्हगुणयोगेपिनैतेजातुकथञ्चन
निमन्त्रिणीयाश्राद्धेषु सम्यक्फलमभीप्सतेति । श्राद्धार्हगुणावेदा-
ध्ययनादयः । शेषंस्मृतिभ्योविज्ञेयमित्यलं प्रपञ्चेन ।

इतिश्रौतकर्ममिश्रकृतौश्राद्धकर्मश्रियांसूत्रवृत्तौ

अथयद्विप्रकरणं समाप्तम् ॥

अष्टमी कण्डिका च समाप्ता ।

इत्थंश्राद्धोपयोगि सर्वमभिधायद्वदानीं गृहस्थस्यकाम्य कर्मो
चित्याच्छ्राद्धेषु काम्यकालानुपचिक्रंसुः सूत्रमारभते ॥

मू० अथकाम्यानिभवन्ति ॥ १ ॥

श्राद्धानीतिशेषः तत्रायशब्दःकार्त्स्न्यार्थः । नकेवलन्तिथयएव
काम्यकालाःकिन्त्वन्येपि स्मृत्युक्ताच्चेयाद्वत्यर्थः । तथाच संक्रान्तिवि-
षुवच्चैव विशेषेणायनद्वयं । व्यतीपातो जन्मकृच्छ्रं चन्द्र सूर्यग्रहौ तथा
तिथिनक्षत्रवाराश्च उद्दिश्याभ्युदयन्तथा । एतांसुश्राद्धकालान्वैका-
म्यानाह प्रजापतिरिति । संक्रान्तिविषुवायनादित्यनयोः पुण्या-
तिशयेन विशेषोपादानात् । व्यतीपातस्त्रिविधः महाल्पनित्यभेदेन

तथाच सिंहस्थौगुरुभौमौच मेषस्थौचरबिसितः । द्वादशीहस्तसंयु
 क्ताव्यतीपातो महांस्तुसः अत्यस्तु । श्रवणाश्लिषनिष्ठा द्रौणागदैवत
 मल्लके यद्यमारविवारेणव्यतीपातः सउच्यते । इत्युक्तेः नित्योनि-
 त्ययोगः अभ्युदयःशरीरोपचयादिः । अन्येपि स्मृत्यन्तरोक्तायोगाच्चा-
 तव्याः एतेषुश्राद्धविधानं स्मृत्यन्तरेभ्यउपलब्धव्यम् गृन्थगौरवभया
 नेहलिखितम् । ननुचायशब्दोनस्मृत्युक्त कालस्यासंगृहीतत्वादत्र
 भाद्रपदीमारभ्यकिमिति श्राद्धं सूत्रकृताबुद्धिस्थ एवेत्यविरोधः । त-
 स्मात्यौर्णमास्यामेवोपक्रमः श्राद्धषोडशकस्येति प्रागुक्तम् । तथाच
 वायुपुराणं पुष्टिभ्रजांस्मृतिंसेधां पुत्रानैश्वर्यमेवच । कुर्वाणःपौ-
 र्णमास्यान्तुसम्पूर्णफलमश्नुते । प्रतिपद्नलाभायेत्युपक्रमस्य अमा-
 याञ्चप्रयत्नेन श्राद्धङ्कुर्याच्छुचिःसदा । सर्वान्कामानवाप्नोति स्वर्ग-
 स्थानंसमश्नुतइति श्राद्धषोडशकम्प्रतीतं । प्रपञ्चितञ्चास्माभिरादि
 सूत्रइत्यलम्पौनस्त्येनेति । फलानितितिष्याह ॥

मू० स्त्रियोऽप्रतिरूपाःप्रतिपदि ॥ २ ॥

श्राद्धकृत्प्रभतइतिशेषः । अप्रतिरूपाः अद्वितीयरूपाः स्त्रियो-
 भार्याः एतच्चकामनान्तरोपलक्षणम् । तथाचमनुः कुर्वन्प्रतिपदि
 श्राद्धं सुरूपांलभतेसुतामिति । वायुपुराणेपि प्रतिपद्न लाभाय-
 लब्धञ्चास्यननश्यतीति । कन्यामिति याज्ञवल्क्यइत्यादि अत्रैत-
 द्चिन्त्यते । स्मृतपितृकोजीवन्मातामहः किंषट्पिण्डकंश्राद्धङ्कुर्या
 द्रुतविपिण्डकमिति । अत्रैकेश्राद्धः द्विपार्वणस्यविहितत्वा जीव-
 न्मातामहमतिक्रम्यापिकुर्वीतेति । तथाचमनुः म्रियमाणेतुपितरि
 पूर्वेषामेवनिर्वपेत् । विप्रवद्वापितंश्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् पिता-
 यस्यतुष्टतः स्याज्जीवेद्वापिपितामहः पितुः सनामसङ्कीर्त्यकीर्तये

त्वपितामहं । पितामहोवातच्छाब्दम् भुञ्जीतेत्यब्रवीन्ममुरिति
 तद्विज्ञारितरमणीयं । अथ नाहंलोकद्वयस्य साग्नेरन्वाहार्या-
 दिनियतश्राद्धविषयत्वात् । तथाचनिगमः योवाजीवत्पितृणा-
 न्तंपिषडस्यानवृत्त्येके जीवतांवादेयमिति हिरण्यकेतुः । कस्मा-
 दश्राद्धविधित्वाद्दशाङ्गत्वादिति । नन्वेवञ्जीवत्पितृकस्य होमा-
 न्तमनारंभोवेति कात्यायनेनान्वाहार्यादिनिषेधात्कथमेवमिति
 सत्यम् कात्यायनेनोक्तेर्वाजसनेयि मात्रनिषेधविषयत्वा दित-
 रसाग्नीनाममुवचनैर्जीवदतिक्रम्यविहितत्वात् । किञ्चार्थान्त-
 रंसूत्रस्यवाजसनेयि मात्रस्यपितास्वांशेजीवति तदाहोमान्तमना-
 रंभोवाविकल्पितः । यदिचसंन्यासीपतितोवा जीवति तदावाज
 सनेयिभोपिजीवदतिक्रमः सूत्रकृतोभिप्रेतइति । तथाचकात्या-
 यनः ब्राह्मणादिहतेताते पतितेसङ्गवर्जिते । व्युक्तमाच्चमृतेदेयं
 येभ्यएवददात्यसाविति । किञ्च नजीवत्पितृकःकुर्याच्छ्राद्ध मग्नि-
 मृतेद्विजः येभ्यएवपितादद्यात्तेभ्यो दद्याच्चसाग्निकद्वत्यनेनसाग्नि
 जीवत्पितृकस्यैवातिक्रमोविहितो ननिरग्नेरिति । अपिच दर्शश्राद्धं
 गयाश्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकं नजीवत्पितृकःकुर्यात्तिलैः कृष्णैश्चत-
 र्पणमित्यादौपितृग्रहणम् जीवन्मातामहादुपलक्षणमृतेनापिजीव-
 न्मातामहस्यनिषेधः अन्यच्च । उद्वाहेपुत्रजननेद्वत्यवापिषड्ग्रहणे-
 नापरपक्षिकमन्विहितम् । यत्तु जीवत्पितरिवैपुत्रः श्राद्धकालंवि-
 वर्जयेत् तेषांवापिपितादद्यात्तेषामेके प्रचक्षतेइतिहारीतोक्तेः यच्च
 पितुः पितृभ्योवादद्यात्सपितेत्यपराश्रुतिरिति । कात्यायनादिभिरु-
 क्तम् तत्सपिण्डीकरणविषयमाभ्युदयिकविषयंवा तथाच दृष्टौतीर्थेच
 सन्यस्तेतातेचपतितेसति । एभ्यएवपितादद्यात्तेभ्योदद्यात्स्वयंभु-
 तःयत्पुनः पितरोयत्पूजंतेतत्तवमातामहभ्रुवम् अविशेषेणकर्तव्यं-

विशेषान्तरकं ब्रजेत् यच्च पिण्डास्यः षडिति स्थितिरित्यादिवचनम्
 वृद्धमातामहश्राद्धविधायकं तन्मातृवर्गद्वयविषय मित्यविरोधः ।
 तस्माज्जीन्मातामहकर्तुः पितृवर्गोद्देशेनैव त्रिपिण्डकं श्राद्धमित्यु-
 चितं तथाच स्मृतिः । पितृवर्गे मातृवर्गे तथा मातामहस्य च जीवेत्स-
 यदिवर्गादौ तद्वर्गं च परित्यजेत् । चशब्दो मातामहौ संग्रहार्थः प्र-
 जापतिरपि संक्रान्ता बुपरागे च वर्षोत्सवमहालये । निर्वपेदत्र पि-
 ण्डांस्त्रीनिति प्राह प्रजापतिरिति । अतएव प्राप्ते कवर्गे श्राद्धस्य व-
 योदश्यानिषेधः । श्राद्धत्रैकस्य वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेदिति एव-
 मन्यपंक्तावपि । अत्र च जीवेत्स यदिवर्गादावित्यनेन वर्गादावेव जी-
 वतो नातिक्रमो न जीवत्पितामहा देरपीत्यर्थादुक्तम् । तेन मृतपि-
 तृको जीवत्पितामहादिकमति क्रम्यापि दद्यादित्यर्थः । तस्मान्निर-
 ग्निजीवत्पितृकस्य सपिण्डनाभ्युदयिक श्राद्धयोरेव साग्नेस्तु सर्वं
 श्राद्धेषु जीवदतिक्रमेण श्राद्धं नेतरवेति चतुरस्रम् ॥

मू० द्वितीयायां स्त्रीजन्म ॥ ३ ॥

श्राद्धकर्तुः स्यादिति शेषः स्त्रीजन्मेति कन्याजन्मेत्यर्थः । तथाच
 मनुः कन्यका तु द्वितीयायामिति उपलक्षणञ्चैतत् । तथाच वायु
 पुराणम् द्वितीयायान्तुयः कुर्या द्विपदाधिपतिर्भवेत् । मार्कण्डेयोपि
 द्वितीयाहिप्रजाप्रदेति । कन्यावेदिन इति याज्ञवल्क्यद्वत्यादि क-
 न्यावेदीजामाता । अद्वैतच्चिन्त्यते किमत्र पितामहादि त्रिथौ पौ-
 त्रेण श्राद्धकार्यमुतनेति । तत्रैकेधिकाराभावान्नैत्याहुः तदयुक्तम्
 विहितत्वात् । तथाच स्वल्पमात्रं नान्दीमुखानामप्रत्यब्दं कन्यारा-
 शिङ्गतेरबौ पौर्णमास्याञ्च कर्तव्यम् वाराहवचनं यथेति । नान्दीमु-
 खाः पितामहादयः चकारादन्यतिथावपि । तथाच वृद्धयाज्ञवल्क्यः

कुरुपूर्णेन्दुपञ्चम्यांयः श्राद्धकुरुतेनरः । कामिकन्तुवरंपुत्रं लभतेना-
वसंशयः । तथाच कांचन्तिपुत्रपौत्रेभ्यः पायसंमधुसंयुतम् तस्मा-
च्छीस्तत्रविधिनातर्पयेत्पायसेनत्विति । पूर्णेन्दुप्रौष्ठपदी अयन्तु-
विशेषः पितृपूर्वमिति ॥

मू० अश्वास्तृतीयायाम् ॥ ४ ॥

श्राद्धकर्त्तुरितिशेषः । उपलक्षणञ्चैतत् तथाचमनुः । तृतीया-
यांसंवन्धिनइति वायुपुराणे पि नरार्थिनांतृतीयाचशत्रुघ्नीपापना-
शिनौति । अत्रैतदुच्यते भरण्यादावत्रकिमपिण्डकस्यादुतनेति ।
तत्रनिषेधादपिण्डकमित्येके तन्न तिथिनिमित्तकत्वात् तथाच
चक्षुयोगादियुक्तेपितृदिनेपिण्डपातनम् । तथा तिथिनक्षत्रयो-
गेषुप्राधान्यन्तुतिथेऽस्मृतं । तिथिमूलानिसर्वाणियथाद्रव्येगुणादि-
कमिति । यत्तुभरण्यादौतन्निषेधः सनक्षत्रादिनिमित्तकविषयः
प्रपञ्चितन्तदादिसूत्रे ॥

मू० चतुर्थ्यांचुद्रपशवः ॥ ५ ॥

कर्तुं स्युरितिशेषः । चुद्राअजादयः । उपलक्षणञ्चैतत् । त-
थाचवायुः । श्राद्धचतुर्थ्यांकुर्वाणः शशिशिखुद्राणिपश्यतीत्यादि अत्रै-
तच्चिन्त्यते किमत्रमातृतिथौमातृश्राद्धं पृथक्स्यादुतनेति । तत्रै-
केआहुः । अन्वष्ट कासुष्टद्वौचगयायाञ्चक्षयेहनि । मातृश्राद्धं
पृथक्कुर्यादन्यत्रपतिनासहेति महालयेगयाश्राद्धेष्टद्वावन्वष्टकासुच
नवदैवतमवस्थाच्छेषंप्राङ्पौरुषंविदुः चतुर्विंशतिमतेपि । सर्वेभ्य-
श्चपितृभ्यश्चतत्पत्नीभ्यस्तथैवच पिण्डांस्तेभ्यःपृथग्दद्यात्सदाभाद्रप-
देद्विजइति स्मृतिसमुच्चयेपि पृथक्श्राद्धेतुमातृणांप्रकर्त्तव्यंविचक्ष-
णैः । नवम्यांपितृपक्षेतुष्टद्वौतीर्थेमहालये स्मृतार्थसारेपि तत्तुमा-

तृषाद्वस्मृथक्प्रशस्तमिति रेणुरपिमातुर्गयाष्टकाष्टौस्मृताहेचम-
हालये अत्रश्राद्धं गृथग्देयंतन्त्रं चानुगतापदीति अयंविशेषः स्मृतेपि-
तरितमूर्ध्वं कजीवतितुमृतवर्गस्यैवेति पृथक्श्राद्धं जीवत्यितृकस्यने
तेरकेनवर्मविषयमितान्ये ।

मू० पुत्राः पञ्चम्याम् ॥ ६ ॥

कर्तुः स्युरिति शेषः पुत्रशब्दः पुन्नामनरकमः पुत्रहेतुः पूर्णाति-
थित्वात् । तथाचमनुः । पञ्चम्यां शोभनान्मुतानिति उपलक्षणं चै-
तत् तथाचवायुः पञ्चम्यांचैवकुर्वाणः प्राप्नोति महतीं श्रियं मार्कण्डे-
योपि श्रियम्प्राप्नोति पञ्चम्यामिति अत्रैको मातुः क्षयाहे पार्वणं स्या-
दित्याहुः तथाचष्टयान्नवल्क्यः पितृपक्षेत्वमायां वापितृमातृक्षये-
यदि पितृस्तु पार्वणं कुर्यादेकोहिष्टं तु मातृकं तथापितृस्तु पार्वणं कु-
र्यादेकोहिष्टं तु मातृकम् तथापितृस्तु पार्वणं कुर्यात्प्रेत पक्षे मृतस्य तु
पितृश्रमातृमातृणामेकोहिष्टं सदैव हि प्रेतपक्षेति धियं स्य पितुरेक-
स्य पार्वणम् मातृश्रमातृपितृव्याणामेकोहिष्टं सदैव हीत्यादिवचनेभ्यः
तदयुक्तम् एकोहिष्टस्य सापत्नविषयत्वेनाविरोधात् तथाचपुराण-
समुच्चये अमायाञ्चक्षयोयस्य प्रेतपक्षे तथाभवेत् निरग्निरपि कु-
र्वीत मातापित्रोस्तु पार्वणम् अनग्निः पार्वणं योनमातापित्रोः क्षयेह-
नि करोति बुद्धिमोहेन स भवेत्पितृघातकः जमदग्निरपि आप-
द्यसहपिण्डत्वमौरसौविधिवत्सुतः कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातोपित्रो-
क्षयेहनि गौतमोपि आपाढ्याः पंचमे पक्षे प्रेताख्ये तु क्षयो यदि पा-
र्वणन्तत्र कुर्वीत वर्जयित्वा च तर्दं शौम् हेमाद्रावपि सपिण्डीकरणादू-
र्ध्वं पित्वोरेव हि पार्वणम् पितृव्यन्मातृमातृणामेकोहिष्टं सदैव हीत्य-
लं वज्जना ॥

मू० षष्ठ्यांदातर्द्धिः ॥ ७ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः ऋद्धिर्द्युतविजयः उपलक्षणञ्चैतत् ।
तथाच वायुः षष्ठ्यांश्राद्धं तु कुर्यात्तद्विजास्तं पूजयन्ति हि मार्कण्डे-
योपि षष्ठ्यां पूज्यो भवेन्नर इति अत्र विशेषः पुराणसमुच्चयेपि एक-
मातृद्विपितकौ भ्रातरावन्यगौ तजौ मातुः श्राद्धन्तु कुर्यातां षष्ठ्यां पुत्रा-
वुभावपि स्मृतिसमुच्चयेपि देयं श्राद्धन्तु षष्ठ्यां तैर्ये द्विरंशायनाः सुताः
क्षेत्रिणश्च पितुश्चादौ ददुः पञ्चाक्षुर्वीजिनः अनेकमातृकस्य विशेषो-
गालवेनोक्तः अनेकामातरो यस्य श्राद्धे चापरपक्षिके । अर्घदानं पृथ-
क् कुर्यात्पिण्डमेकं सन्निर्वपेदिति ।

मू० कृषिः सप्तम्याम् ॥ ८ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः उपलक्षणञ्चैतत् तथाच वायुः कुरुते य-
स्तु सप्तम्यां श्राद्धानि सततन्नरः महामन्त्रमवाप्नोति गणानां चाधिको-
भवेत् मार्कण्डेयोपि गणाधिपत्यसप्तम्यामिति अत्रैतन्निबन्धते
रजस्वलायां पत्न्यामत्र श्राद्धं कार्यं न वा । तत्रैकश्राद्धः नेति तथाच ।
श्राद्धीयाह्निसंप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला । श्राद्धन्तं च न कर्त्तव्यं क-
र्त्तव्यम्यच्च मेहनीति तन्न मृताहेच पुत्रपत्न्याः स्वयङ्कर्त्तृकानिषे-
धतयात् तथाच गौतमः न पुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुरादिके ।
रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेहनीति ।

मू० वाणिज्यमष्टम्याम् ॥ ९ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः वाणिज्यशब्देन यथावाणिजोऽनेकलाभः
सप्ताष्टमीश्राद्धेनानेकफलमित्यर्थः तथाच वायुः संपूर्णं ऋद्धिमाप्नो-
तियोष्ठभ्यां कुरुते नरः मार्कण्डेयोपि अष्टभ्यां ऋद्धिमुत्तमामिति
उपलक्षणञ्चैत् ते गयाफलमपीत्यर्थः । तथाच ब्रह्माण्डे आपादयाः

पंचमेपक्षे गयामध्याष्टमीस्मृता चयोदशी गजच्छाया गया तुल्यन्तुपे-
तृप्तमिति अत्रैतदुच्यते किमपरपक्षिकं श्राद्धं सूतकान्तेष्वाहुतनेति
तत्रैकश्राद्धः सासिकेन्द्रे तु सम्प्राप्ते अन्तगामृतसूतके वदन्ति शुद्धौ-
तत्कार्यं दर्शेनापि विचक्षण इत्यादि वचनान्मासिकाब्धिकयोरेवाशी-
चान्ते विहितत्वादपरपक्षिकत्वेन तदयुक्तम् अस्यापि विहित-
त्वात् तथाच पुराणसमुच्चये पक्षश्राद्धे समारब्धे सूतकान्तिपतेद्यदि
समाहृता हि पितरः सूतकान्ते विसर्जयेत् यदि नैवं नरः कुर्यात् सूतकां-
ते क्षमापनम् प्राग्दत्तानि मनुष्येण श्राद्धान्यसुरतृप्तये इति पक्ष-
श्राद्धं इत्यापरपक्षकोपलक्षणम् ऋष्यशृङ्गोऽपि शुचीभूतेन दातव्यं-
यातिथिः प्रतिपद्यते सातिथिसम्बन्धकर्तव्यानन्वया वैकृदाचनेति ।

मू० एकशफन्नवम्याम् ॥ १० ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः एकशफा अश्ववेसरादयस्तेषां हृन्दमेकश-
फम् समृहेत्युपलक्षणं चैतत् तथाच वायुः श्राद्धं नवम्याङ्कत्तं व्यमेष्व-
र्यं स्त्रीषुकांक्षतेति स्त्रियो नवम्याम् प्राप्नोतीति मोर्कण्डेयः अत्रैत-
त्संदिह्यते जीवत्पितृकः किञ्चातुः श्राद्धन्नवम्याङ्कुर्यादुतनेति तत्रै-
के श्राद्धः अमाश्राद्धज्ञया श्राद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् न जीवत्पितृकः
कुर्यात्पितृहादुपजायत इत्यादिवचनान्निरग्निर्नेति अन्ये त्वाहुः ।
अन्वष्टक्यस्य विहितत्वात् कुर्वीतेति तदेतद्विचारणीयम् न जीवत्पि-
तृकशब्दे न किम्मुख्यजीवत्पितृकमातृविव क्षयापरपक्षिकश्राद्धस्यैव-
निषेधः आहोस्विज्जीवत्पितृकशब्देन जीवन्मातामहादुपलक्षकेन
जीवद्वर्गश्राद्धनिषेधः तत्र यदि जीवत्पितरि मुख्याधिकारिणो दाना-
भावाच्छ्राद्धमात्रस्यैव निषेध इत्युच्यते तदा जीवेत्सयदिवर्गादौ तद्व-
र्गं तु परित्यजेदित्यस्य मृतवर्गश्राद्धविधायकस्यैव व्यर्थं स्यादित्यत्र क्षया-

हेपिमाहृश्राद्धस्याकरणाप्रसङ्गश्चसत्तात् अथक्षयाहृत्वेनतत्कर्त्तव्य-
 नार्हिमृतवर्गेविधायकवचनस्यवैयर्थ्यंतदवस्थमेव यदिजीवत्पितृक-
 शब्देनजीववर्गश्चाद्विनिषेधः इत्युच्यते तर्हिमृतमातृकेसदाचारप्रा-
 प्ताकरणस्यपरित्यागस्यादितितस्मात्कथमत्रसमाधिः उच्यते य-
 द्यपि धर्मजिज्ञासमानानांप्रमाणस्यरमंश्रुतिः द्वितीयधर्मशास्त्रं-
 तुतृतीयलोकसंग्रहइतिपराशरेणलोकसंग्रहस्यप्रमाणमुक्तम् तथा-
 पिस्मृतिसदाचारयोर्वाधेश्रुतिविरोधं विनास्मृतिवाधस्यान्याय्यत्वं-
 स्मृतिविरुद्धाचारस्यवाधोन्याय्यइत्युक्तम् । तथाचचतुर्विंशतिमतम्
 स्मृतिर्वेदविरोधेनपरित्याज्यायथाभवेत् तथैवलौकिकंवाक्यंस्मृति-
 वाधात्परित्यजेत् । वसिष्ठोपि श्रुतिस्मृतिविहितोधर्मस्तदविरोधि-
 शिष्टाचारःप्रमाणमिति तस्मात्सर्वोपिजीवत्पितृकोमृतमातृवर्गंन-
 वमोश्चाद्वेस्वीकुर्यादित्यर्थः तथावचनमपि अन्वष्टक्यांगयाप्राप्तौ-
 सत्यायच्चमृतेहनि मातुःश्चाद्वंसुतः कुर्यात्पितर्यपिचजीवति गया-
 प्राप्तःप्रासङ्गिकीनतूद्देशतः । ननुचैवमन्वाद्यादौसर्वत्रजीवत्पि-
 तृकःकुर्यादिति नचवाच्यम् अन्वष्टकादिकालत्रयस्यैवविशेषविधे-
 रितरत्रनिषेधसिद्धेः यत्वन्वष्टकासुनवभिःपिण्डैःश्चाद्वमुदाहृतमि-
 तिनवदैवतमुक्तम् तत्साम्नेरन्वष्टकात्रयविषयम् जीवन्मातामही-
 विषयंवा नवभ्यांविपिण्डकादिनिबोरकंवा अतश्चात्रविदेवत्यादि
 कंयथाधिकारकर्त्तव्यमिति सिद्धं । अन्यथाजीवत्पितृकोऽत्रक्षया-
 हादिकं कुर्यान्मृतमातृकोनवस्थानेत्यनुचितापत्तेः एवमेकादशा-
 हादावपिनियतश्चाद्वेष्वेवगन्तव्यमिति सर्वसमञ्जसं द्वादशदैवत्यं-
 वात्रप्रपञ्चितमस्माभिरादिसूत्रइतिनात्रपुनरुक्तम् । निमित्तवज्रत्वे-
 त्वत्रप्रतिनिमित्तंश्चाद्वानिकुर्यात् । तथाचकात्यायनः । द्वेवहनि-
 निमित्तानिजायेरन्नेकवासरे । नैमित्तिकानिकार्याणिनिमित्तो-

त्पत्यनुक्रमात् । यत्तु नैकः श्राद्धद्वयंकुर्यात्समानेह निकुलचिदिति प्र-
चेन सोक्तो निषेधः स एकनिमित्ते नैव पुनः करणविषयः । तथा च जा-
वालः । श्राद्धद्वत्वात्तत्रैव पुनः श्राद्धन्नतद्दिने नैमित्तिकन्तुकर्त्त-
व्यन्निमित्तानि क्रमेण त्विति ।

मू० दशम्यांगावः ॥ ११ ॥

गावद्वतिद्विशफादुपलक्षणम् । तथा च मनुः दशम्याद्विखुरंव-
हुः । वायुरपि । कुर्वन् दशम्यांतनरोवा ह्यौ श्रियमवाप्नुयादिति अत्र-
गवांसर्वसम्पत्तिमूलत्वात्तदभिधानेन दशम्यांप्राशस्त्यं सूचितम् ।
तथा च पुराणसमुच्चये प्रशस्ताः पूर्णिमासु ख्यास्तिययः षोडशैवताः ।
तासां श्रेष्ठतमा प्रोक्ता दशमी श्राद्धदायिनामिति दशम्यांपूर्णकाम-
तामिति मार्कण्डेयः गवांसम्पत्तिमूलत्वाच्छ्रुतिराह । गौर्वाद्दृष्टं
सर्वविभर्त्तोति दुग्धजजादिना देवादितृप्तेरित्यर्थः तदुक्तं ह्यग्नौ-
प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्न-
न्ततः प्रजाइति । अत्रैतदुच्यते पार्वण्यैकोद्दिष्टयोरेकदिनसम्पत्ति-
स्यार्वण्यं पूर्वकर्त्तव्यमुतैकोद्दिष्टमिति तत्रैकश्राद्धः । यद्येकन्नभवेत्ता-
वदेकोद्दिष्टन्तु पार्वण्यम् । पार्वण्यं त्वभिनिर्वर्त्य एकोद्दिष्टं समाचरे-
दिति जावालोक्तत्वात्पूर्वपार्वण्यमिति । तन्न । पाठादर्थस्य बलव-
त्वात् अतश्चैकोद्दिष्टं निर्वर्त्य पार्वण्यं समाचरेदिति तद्वान्वयः ।
तथा च दृष्ट्याह्नवल्क्यः एकाहिके समुत्पन्ने पार्वण्ये च क्षयाहिके प्राक्-
क्षयाहं प्रकुर्वीत पश्चात्प्राक्ने पार्वण्यम् । अन्यच्च दर्शक्षयाह आस-
ग्ने कथं कुर्वीत यान्निकाः । पूर्वं क्षयाहं निर्वर्त्य पश्चाद्दर्शं समाचरे-
त् । अथवा पार्वण्यस्य पूर्वमुक्तिः पित्रोः पार्वण्यविषयः एकोद्दिष्टस्य
पश्चादुक्तिः सपिण्डैकोद्दिष्टविषयेयुक्तमेव न चैकपाकेन श्राद्धद्वय-

माशङ्कनीयम् । एकपाकेनयः कुर्यादेकोद्दिष्टञ्चपार्वणम् सम्-
वेद्गाम्यवाराहोविष्टाशौसप्तजन्मस्थितितेनैवोक्तत्वात् ।

मू० परिचारकाएकादश्याम् ॥ १२ ॥

भवन्तीतिशेषः परिचारकादास्यादुपजीविनः । उपलक्षणञ्चै-
तत् तथाचमनुः । एकादश्यान्तथारूढं ब्रह्मवर्चस्विनः सुतानिति
वायुरपि वेदाश्चैवाप्नुयात्सर्वान्विप्राणांसंपदन्तथा । एकाश्यांपरं
स्थानमैश्वर्यंसन्ततिन्तथेति । अत्रैतच्चिन्त्यते अपुत्रादीनामेकोद्दि-
ष्टेवकिन्तिथिनियमोस्ति वानवेति तत्रैकत्राहुः संबन्धिवान्धवा-
दीनामकोद्दिष्टंसदैवहि । अपुत्रायेमृताकेचित्पुरुषावा स्त्रियोपिवा
तेषामपिचदेयंस्यादेकोद्दिष्टंनपार्वणम् । सपिण्डीकरणादूर्ध्वंयत्र
यत्रप्रदीयते । भात्रेभगिन्यैपुत्रायस्वामिने मातुलायच मित्राय-
गुरवेश्राद्धमेकोद्दिष्टं महालयइति कात्यायनापस्तंबादि वचना-
न्महालयेयत्रतत्वापीति । तदयुक्तं तिथिनियमस्योक्तत्वात् तथाचपु-
राणसमुच्चये अपुत्राणाञ्च वन्धूनामृत्विगाचार्ययोगुरोः । एकोद्-
दिष्टंसदाकार्यंपितृपक्षे विशेषतः । नपार्वणेऽधिकारोस्तियेषा
ङ्गन्यागतेरवौ । एकादश्यांतुक्कणायां तेषांश्राद्धंसमाचरेत् अन्यच्च
एकादश्यांनकुर्वीत एकोद्दिष्टानिहत्तशः । यस्माद्विदेवतौविष्णुः
पितृवर्गस्यनित्यशः । वृद्धशतातपोपि पितृस्वसृमातृस्व सखादिपितृ-
व्यभ्रातृमातुलैः अनपत्यासुभार्यासु एकोद्दिष्टंसमाचरेत् । मातु-
लोभागिनेयाश्चस्वस्त्रीयोभ्रातृजस्तथा । श्वशुरश्चगुरुश्चैव सखामा-
तामहस्तथा एतेषाञ्चैवभार्याणांस्वसुर्मातुः पितुस्तथा । श्राद्धमात्र-
नुकर्तव्यमिति वेदविदांस्थितिरिति । भागिनेयःपितृव्यपुत्रीपुत्र-
वृत्त्यपौनरुक्त्यं मातामहःसपत्नमातृ पितासाग्नेरग्न्यत्रैकोद्दिष्टमेव ।

तथाचपुराणसमुच्चये अग्निमन्तोद्विजायोतु तेषांकन्यागतेरवौ ।
पितृव्यभातः वन्धूनामेकोद्दिष्टमशस्यतइति ॥

मू० धनन्धान्यमुत्तपशून्रौप्यं हिरण्य
न्द्वादश्याम् ॥ १३ ॥

कर्तुः स्यादिति शेषः धनं रजतादि । तथाचमनुः द्वादश्यां जात
रूपन्तुरजतं ह्ययमेव चेति । उपलक्षणञ्चैतत् तथाचवायुः द्वादश्यां
जनलाभञ्च राज्यमाहुर्वसूनि चेति । अत्रैतदुच्यते दैववशात्पित्रोः
क्षयाहैक्ये कथं क्रमइति । तत्रकाष्णीजिनिः पित्रोः श्राद्धे च सम्राप्तेन वे
पर्युषितेपि वा पितृपूर्वसुतः कुर्यादन्यत्वासन्नियोगतः । अन्यत्वासपि-
ण्डश्राद्धेषु आसत्तिः संवन्धासत्तिः संवन्धनैकटङ्कक्रमेणेत्यर्थः । तथाच ऋ-
ष्यशृङ्गः भवेदादिसपिण्डानान्तन्त्रेण श्रपणन्तथा । संवन्धासत्तिमालो-
च्य तत्क्रमाच्छ्राद्धमाचरेदिति । ननु चापत्नोः क्षयाहैकिमेकपाकेनोत-
पृथक्पाकेन श्राद्धद्वयमिति । तत्रैके एककाले गतासूनां बहुनामथवा
द्वयोरित्यादिना एकपाकेनेत्याहुः । तदयुक्तम् तस्य एककालविष-
यत्वात् अन्यदैकदिने तु पृथग्विधिः । तथाच पठन्ति मातापितृमृता
हैक्यंकालेनापि भवेदादि । पृथक्पाकं पितृश्राद्धं मातुश्च तदनन्तर-
मिति सपिण्डान्तु नृसिंहपुराणे । एकेनैव तु पाकेन सपिण्डानां म-
हालये तन्त्रेण श्रपणं कुर्याच्छ्राद्धं दद्यात्पृथक्पृथगिति । विष्णुध-
र्मोत्तरे च प्रेतपक्षे गयायाञ्च गतासूनां समेहनि । तन्त्रेण श्रपणं कुर्या-
च्छ्राद्धं दद्यात्पृथक्पृथगिति ॥

मू० कुप्यं ज्ञातिश्रेष्ठञ्च त्रयोदश्याम् ॥ १४ ॥

कर्तुः स्यादिति कुप्यं हेमरजतेभ्योन्यधातुजम् । उपलक्षणञ्चैतत्

तथाचमार्कण्डेयः । प्रजांमेधाम्पशूगुष्टिम् स्वातन्त्र्यंष्टिमुत्तमाम्
 दीर्घमायुरथैश्वर्यं कुर्वाणस्तुतयोदशीमिति । ननुचतयोदश्यांशुणा
 पक्षे यःश्राद्धंरुतेनरः । पञ्चत्वंतस्यजानीयाज्जेष्टपुत्रस्य निश्चित-
 मिति अङ्गिरसांश्राद्धस्यैव प्रतिषिद्धत्वात्कथंफलश्रुतिरितिउच्यते
 तस्यैकवर्गश्राद्ध विषयत्वादित्यदोषः । तथाचकार्षाणिजिनिः श्राद्ध-
 नैकस्यवर्गस्य तयोदश्यामुपक्रमेत् । अतृप्ताअस्ययेऽत्रस्युःप्रजांहिंसंति
 तत्रतद्वतिअत्रैतच्चिन्त्यते । किमनुगमनमृतानां स्वमृताहेश्राद्धं
 स्यादुतभर्तृमृताहइति । तत्रैकेआहुः मासपक्षतिथिस्मृष्टे यस्मि-
 न्याभियतेहनि । प्रत्यद्भूततथाभूतंक्षयाहं तस्यतद्विदुरित्यादि-
 वचनात्स्वमृताहएवेति।तदयुक्तम् भर्तृक्षयाहेविहितत्वात् तथाच
 पुराणसमुच्चये अग्रतःपृष्ठतोवापितङ्गत्या भियतेतुया । तस्याः
 श्राद्धप्रदातव्यस्तर्तुरेवक्षयेहनि । रेणुरपि एकचित्यांसमारूढादि-
 तीयेङ्गिपतिव्रता । तस्याःपिण्डोदकम्पुत्रः प्रकुर्यात्पितृवासरे ।
 पठन्तिच प्रत्यक्षेवापरोक्षेवातङ्गत्याभियतेतुयः । तस्याःश्राद्धप्रकु-
 र्वीत भर्तुरेवक्षयेहनि । अत्रैतत्सन्दिह्यते भर्तृक्षयाहेकिन्तस्यापृथ-
 क्पिण्डतैक पिण्डेद्वयोरुद्देशः । तत्रलौगाक्षिः मृतेहनिसमासेन
 पिण्डनिर्वपणमृथक् । नवश्राद्धन्तुदम्पत्योरन्वारोहणएवतु अस्यार्थः ।
 दम्पत्योरन्वारोहणमृता हेसमासेनपिण्डनिर्वपण नवश्राद्धमृथगित्य-
 ग्वयः नवश्राद्धंषोडशोपलक्षणम् । समासःपाकादौक्यन्तुशब्दोविशेषः
 ततश्च दम्पत्योरेकचि ताग्वारोहणे षोडशश्राद्धेष्वेवपृथक्पाकैः
 पिण्डौअन्यत्र पाकैक्येनैकपिण्डेद्वयोरुद्देशः मृततिथौभिन्नेत्वाब्दिक-
 प्रेतश्राद्धयोः पृथक्पिण्डएवेति । निश्चितप्रेतदिनेत्येव शब्दार्थः । त-
 थाच एकचित्यांसमारूढौ दम्पतीनिधनंगतौ । पृथक्श्राद्धन्तयोः ।
 कुर्या दोदनञ्चपृथक्पृथगिति तथा । एकचित्यधिरोहेच तिथिरेकौ

वजायते एकपाकेनैकपिण्डेद्वयो गृहीतनामनीद्विति देशकालद्रव्य-
 देवकर्त्रे कोतान्त्रिकोविधिरिति च । अत्रैके भर्तुः क्षयाहेसर्वासामेव
 पृथक्पिण्डइत्याहुः । तन्तु तस्यपतिव्रताविषयत्वात् तथाचभृगुः
 यासमारोहणकुर्याद्वर्तुः श्रित्यांपतिव्रता । तांमृताह्निसंप्राप्ते पृथक्
 पिण्डेनियोजयेत् । प्रत्यब्दञ्चनवश्राद्धं युगपत्समापयेत् । अपिच
 पुराणसमुच्चये । याकाचिन्म्रियतेनारी पत्यासहपतिव्रता तस्याः
 श्राद्धं पृथक् कुर्यादेकोद्विष्टविधानतः । विधानतइति युगपत्समा-
 पयेदिति च । भर्तुः क्षयाहेपूर्वं भर्तुर्द्विजोपवेशनं पश्चात्स्त्रिया इत्ये-
 वक्रमेणैकदैवतसर्वं श्राद्धमित्यर्थः । पतिव्रतत्वात् तथा अथकेचि-
 न्नचेच्छंतिपृथक् श्राद्धन्तुयोषितां । वदन्तिपतिनासाद्धं मूढास्तेमेम-
 तेनतु सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पृथक्कामविधीयते । नबालिशानांतेषां
 वैशाह्यंवाक्यमजानतां पृथक्श्राद्धञ्चमातृणां कर्तव्यंवाप्रदक्षिण-
 मिति । पठन्ति परदेशेऽमृतोभर्ताश्रुत्वानारीपतिव्रता तिथिरेकावि-
 शुद्धौस्यात्पिण्डन्दद्यात्पृथक्पृथगिति । अत्रविशेषः अनेकस्त्रीभिर-
 नेकभृत्यैर्वास्वामिना सहस्नेहान्मरणेपाकैक्येनैव स्वाभिगोत्रेणैव
 पृथक्पिण्डदानं कर्तव्यम् । तथाचपुराणसमुच्चये मृतानामथभृत्या-
 नांभार्याणांपतिनासह । तन्त्रेणश्रपणंकृत्वा श्राद्धंस्वामिन्क्षयेहनि
 श्राद्धमपृथक्पृथक्कुर्यात्स्वामिगोत्रेणकृतस्नशः । स्वाभिचित्यधिरोहे
 णभृत्याः तस्यस्वगोत्रतइति । भृगुरपि एककालेगतासूनां वरूना-
 मथवाहयोः तन्त्रेणश्रपणंकृत्वा श्राद्धंकुर्यात्पृथक्पृथक् । पूर्वकस्य
 मृतस्यादौद्वितीयस्यततः पुनः । तृतीयस्यततः कुर्यात्स्मृतिपातेष्व-
 यंक्रमः पूर्वकस्यमृतस्येति वयेष्ठानुक्रमेणलघूना मुत्तमाधमक्रमेणे-
 त्यर्थः । यत्वेकचित्यांसमारूढाविति वचनेपृथक्पिण्डदानमुक्तम्
 तदेकपतिव्रतस्त्रीविषयमित्यविरोधः । स्मृत्यर्थसारे सहदहनेतुपि-
 ण्डश्राद्धादौ पाकैक्यङ्गालैक्यङ्कर्तव्यमिति ।

मू० युवानस्तत्रम्रियन्ते शस्त्रहता- श्चतुर्दश्याम् ॥ १५ ॥

युवानोऽग्रेम्रियन्तेतेशस्त्रहताश्च तत्रापरपक्षेचतुर्दश्यामेको-
द्दिष्टप्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तथाचस्मृतिचन्द्रिकायां । चतुर्दश्यां-
तुयच्छात्रं सपिण्डीकरणेकृते । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्याच्छ-
स्त्रेणघातिनइत्यादि । मार्कण्डेयोपि युवानःपितरोयस्यमृताः श-
स्त्रेणवाहताः तेनकार्यंचतुर्दश्यान्तेषामृद्धिमभीप्सतेति । ननु-
चात्रशस्त्रहतस्यैवनान्यस्येति मिताक्षरादिनिबन्धकृद्भिर्नियमित-
त्वात्कथंयुवानइत्युक्तम् । तत्रचतुर्दश्याञ्चवलक्यः । श्राद्धदानेचतु-
र्दश्यांविनाशसहृतंमृतम् । ज्येष्ठपुत्रोत्रिनश्येतपितृणाञ्चाप्यधो-
गतिरिति अतोयुवानइतित्रयोदश्यांयोजनीयमितिचेन्मैवम् युव-
शब्दस्यविशेषादिनादंशसर्पहताद्युपलक्षकत्वात् । तथाचतुर्दश्याञ्च-
वलक्यः । मृत्काष्ठोपललोहेषुविदुर्द्व्यालविषादिभिः नखिदंष्ट्रिवि-
पन्नायेतेषांशस्ताचतुर्दशी जलादिषुविपन्नायेवन्हौवाकरकान्वि-
ताः पक्षिसर्पविपन्नायेतेषांशस्ताचतुर्दशी कण्ठपाशविपन्नायेयोगि-
नीचापमृत्युना लूतादृष्टिविपन्नायेविप्रेशापहताश्चये शीतवातवि-
पन्नायेशस्त्रघातहतास्तथा पापमृत्युहतायेचतेषांशस्ताचतुर्दशी ।
अथवायुवानस्तत्रम्रियन्तेइतिपाठस्तत्रयतस्त्रयोदश्यांश्राद्धं प्रशस्तम्
तस्मात्तद्गृह्येयुवानो नम्रियन्तइत्यर्थस्ययोदश्यामेव । तथाचमहा-
भारते जीतौनांतूतरेश्रेष्ठः कुर्याच्छात्रं त्रयोदशीम् नावश्यन्तुयुवानो-
स्यप्रमादायतनिग्रहइति शस्त्रहतइत्येकत्वन्तत्रैकपार्वणंसूचय-
ति तेनपित्रादित्रयेशस्त्रहतेपार्वणमित्यर्थः अत्रैकश्राद्धः । त्रया-
णामपिशस्त्रहतत्वे पृथक्पृथगेकोद्दिष्टमेवेति तदयुक्तम् । पार्वण-

स्यैवातिदेशात् तथाचस्मृतिदर्पणे एकस्मिन्वाद्भयोर्वापिविदुश्च-
 स्त्रेणवामृतौ एकोद्दिष्टं सुतः कुर्यान्नयाणां दर्शवद्भवेत् तथापिवा-
 दयस्त्रयोयस्यशस्त्रघाताद्यनुक्रमात् समुतः पार्वणं कुर्यात्त्रिचादेर्न-
 पृथक्पृथगिति एकोद्दिष्टमिति शेषः स्मृतिचन्द्रिकायामपि ।
 एकस्मिन्द्भयोर्वैकोद्दिष्टविधिरिति त्रयाणां पार्वणमित्यर्थः अत्रै-
 कश्चाहुः । रणे संमुखप्रहारैर्हतशूराणामपिशस्त्रहतत्वाच्चतुर्दश्या-
 मेवेति । तदयुक्तम् । तेषां परमगतिश्चात् तथाचपुराणसमुच्च-
 ये वितत्यरण्यज्ञेयोगो ब्राह्मणहितैषिणः स्वामिपादाग्रसंलग्नायां-
 ति शस्त्रैश्च खण्डशः नतेशस्त्रहतैस्तुल्या पुराणज्ञैरुदाहृताः । नच-
 तिर्यक्त्वा मायांति प्रयांति सुरमन्दिरम् । श्रूयते चाब्रगाथेयं भार्गवांगि-
 रसोर्मते द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्त-
 श्वरणे चाभिमुखो हत इति । यत्तु म्रियन्ते पितरश्चास्यये शस्त्रै-
 श्चरणे हता इति मनुना चतुर्दश्यामुक्तम् । तत्पराङ्मुखहतादिवि-
 प्रयमित्यविरोधः । नचसंमुखपराङ्मुखादिशस्त्रहतयोः साम्यसूचि-
 तम् तस्मात्संमुखरणहतानां चतुर्दश्यांश्चाहुनेति । अत्रात्राप्यपवा-
 दापुराणसमुच्चये मृताश्चान्याश्च वज्रशो ब्रह्मक्षत्रिविशांस्त्रिषः मृता-
 श्चपतिभिः सार्द्धं प्राप्ता लोकं सनातनम् । नैताश्च हतैस्तुल्याः प-
 श्यात्याः पतिना सह म्रियन्ते पतिभक्त्या तु दुर्गलोकं प्राप्नुवन्ति ता नच-
 सन्यासिनांश्चाहं कर्त्तव्यञ्च चतुर्दशीं तपः सन्यासयोगेन नतेयां-
 ति परांगतिं ये म्रियन्त्या तु रत्वेन भृग्वग्न्यनशनां वुभिः नैव शस्त्रहता-
 स्ते पि अवस्थांतरगर्हिताः नशस्त्रहतिभिस्तुल्या आतुरत्वात्समृता-
 यतः एतेषां नापमृत्युतं पुराणज्ञावदन्ति हि अत्यातुरत्वात्सन्यासे
 नात्र श्रुतिविरोधनम् । यथात्र श्रूयते गीतं पुराणज्ञैः पुरातनैः न वेदव-
 चनात्तातनलोकवचनादपि । सतिरुत्क्रमणी जाते प्रयागे मरणं प्रति

एतद्व्यतिरिक्तेऽन्यश्चतुर्दश्यां श्राद्धकरणेतत्रैवोक्तः जन्मांधपंगु-
विकलावाग्जडालुबुब्बुकाः नकुर्वन्तिचयेश्राद्धकृष्णपक्षेचतुर्दशीम्
ज्ञात्वाशस्त्रहतान्वधूंस्तेम्रियन्तेचिरायुषः प्रयांतिपरमंधोरन्तेषामे-
वहिशस्यतइति नचैतेचतुर्दश्यामेवप्राप्नुवन्तीतिवाच्यम् पिताम-
हाद्यदक्षिप्राप्तेः तथाचतत्रैव अदत्वाषण्माषंप्राग्वै योददातिच-
तुर्दशीम् पितृहाचोच्यतेसद्भिरिहलोकेपरत्रच तस्माच्छ्राद्धम्पितृ-
णान्तुप्राक्पश्चाच्चतुर्दशीम् दद्याच्छस्त्रहतभ्यश्चइति प्राहपुराशु-
तिरितिच । चतुर्दश्याम्पूर्वमष्टम्यादौपश्चादमायामित्यर्थः । का-
त्यायनोपि शस्त्रादिभिर्हतस्यापि कुर्यात्प्रतिदिनंमुतः । पार्वणकृष्ण-
पक्षेतुवर्जयित्वाचतुर्दशीम् उशनाः । यदिकालान्तरेवापिय-
दांशस्त्राद्विपद्यते सोपिशस्त्रहतोज्ञेयः तस्यशस्ताचतुर्दशी दृह-
न्मनुः महालयेचतुर्दश्यां मघायांपुत्रवानपि पिण्डनिष्कपणं वु-
र्यादास्यशस्त्रहतः पिता । तथा कृष्णपक्षेचतुर्दश्याम्मघायु-
क्तंदिनंयदि पिण्डनिर्वपणंकुर्यात्तृतीयस्य शस्त्रघातिनइति अत्र-
विशेषोवृत्तयाज्ञवल्क्येनोक्तः । शस्त्रमृत्युः पितायस्यशस्त्रघातिपि-
तामहः । पार्वणन्तस्यविज्ञेयन्तयस्तेशस्त्रघातकः । यथाविहङ्गप-
क्षाभ्यामङ्गमाश्रित्यतिष्ठति तथापिताचवृद्धश्चपितामहसमाश्रिता
वितितत्सदाचाराभावोच्चिन्त्यम् । यदात्वस्यामेवचतुर्दश्यांपितृोः
क्षयाहस्तदापिप्रेतपक्षमृतत्वात्पार्वणमेवेतिकेचित् तन्न आपाद्याः
पञ्चमेपक्षेप्रेताख्येतुक्षयोयदि । पार्वणन्तत्रकुर्वीतवर्जयित्वाचतु-
र्दशीमिति गौतमोक्तेः । साग्निविषयंपार्वणमेत्यविरोधः ॥

मू० अमावास्यायां सर्वमित्यमावास्या-
यां सर्वमिति ॥ १६ ॥

* इति श्रीकात्यायनविरचितं श्राद्धसूत्रम् *

सर्वमितिसर्वकामाः अस्याममावास्यायां श्राद्धकरणेन सर्वकामां
लभत इत्यर्थः । तथाच पुराणसमुच्चये श्राद्धं कुर्वन्मावास्यायत्नेन पुरुषः
शुचिः सर्वान्कामानवाप्नोति तिथ्यान्तिथ्यामुदायुत इति । अस्या
निरुक्तिस्तत्रैव । कलानामाप्यायनार्थं रविं विंशतिचन्द्रमा सुषुम्ना-
स्याकलायासौ सूर्यस्या नवमास्मृता । विंशतिद्वौ लवौ तस्यां चन्द्रमाः
सूर्यमण्डले । अमान् चन्द्रस्य संयोगादमावास्यां विदुर्बुधा इति । अप-
रपक्षे श्राद्धासंभवेयमः । हंसे वर्षासुकन्यास्थेशाकेनापि गृहे वसन् ।
पञ्चम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोः । सुमन्तुः कन्याराशौ महाराज
यावत्तिष्ठे द्विभावसुः । तावत्कालमभवेद्देयं दृष्ट्वि कन्यावदागतम् ।
येयन्दीपान्विताराजन् स्थातापञ्चदशीभुवि । तस्यां देयन्ने चेद्दत्तं
पितृणाञ्चेन्महालय इति । अत्र शुक्लापञ्चमी तुलासंक्रान्तिर्दीपामा-
वास्या दृष्ट्वि संक्रान्तश्चेति पूर्वं पूर्वासम्भवे उत्तरोत्तरा श्राद्धकालाः
इत्यर्थः । द्विरुक्तिर्मङ्गलार्था इति शब्दः समाप्तौ अत्रैतच्चिन्त्यते ।
विधवेव कर्त्तव्ये तदा किमपरपक्षे श्राद्धं न्विपिण्डकंकुर्यादुत षट्पि-
ण्डकमिति । तत्रैकआहुः स्वपितृणादिभ्यो दातुमनधिकारा त्विपि-
ण्डकमेवेति । तदयुक्तम् जयाह श्राद्धं विना षट्पिण्डकस्यापि वि-
हितत्वात् । तथाच स्वभर्तृप्रभृतित्विभ्यः पितृभ्यश्च तथैव च विध-
वाकारयेच्छ्राद्धम् यथाकालमतन्द्रितेति । षट्पिण्डकमित्यर्थः ।
कारयेदिति स्वार्थे णिच् । अधिकाराविषयो वा अपरआहुः मृता-

हश्चाद्वमपिपत्नीकर्तृकं सर्वत्रपार्वणमेवेति । तथाचलौगाक्षिःस-
र्वाभावेस्वयं पत्नीस्वभर्तृणाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणद्वुर्यात्सुतः
पार्वणमेवचेति । सुमन्तुरपि अपुत्रेप्रस्थितेकर्तानास्तिचेच्छाद्वकर्मणि
तत्रपत्न्यापिकुर्वीत सपिण्डम्पार्वणन्तयेति । तदप्ययुक्तं अनयो
र्वचनयोःक्षयाहव्यति रिक्तविषयत्वाद्दर्शा परपक्षमृतिविषयत्वाद्वा
तथाच भर्तुःश्राद्धञ्चयानारीमौढ्या त्पार्वणमाचरेत् । नतेनाप्या-
यतेभर्ताकृत्वाच नरकं ब्रजेदिति । पार्वणनिषेधस्यक्षयाह विषय-
त्वावगमात् । दर्शापरपक्षमृतौतुल्यन्यायत्वेन उचितत्वादित्यल
मतिविस्तरेणेति भद्रम् ॥

स्मृतेरनेकविषयात् अनन्तत्वाच्चसर्वथा । तत्त्वंज्ञातुमशक्यन्तद-
लञ्चानल्पजल्पितैः ॥१॥ स्ववृद्धिकल्पितग्नेह वचनंलिखितंमया ।
दृष्टंश्रुतममूलंवा समूलम् मेनदूषणम् ॥ २ ॥ दृष्टंयच्चाल्पदीर्घेषु
निबन्धेषुचयद्दृतम् । श्रुतंस्मृत्यविरुद्धं यत्तत्पठन्तीत्युदाहृतम् । ३ ॥
प्रमाणमप्रमाणंवा सर्वज्ञः कर्तुर्मर्हति । दृष्टेश्रुतेचविश्वासी-
मादृशैः कर्तुमिष्यते ॥ ४ ॥ कर्त्ताचेन्नचिरन्तनः किमियता
दोषोनिबन्धेभवेत् । सूरिस्त्रेदधूना तनैरपिकृते ग्रन्थेकथन्नादरः ॥
इत्थं ये कथयन्त्यनल्पमतय स्ताग्रत्यदोषज्ञधीः क्षन्तां सन्तमिमन्नि
बन्धमखिलं किंवा द्रीयन्तां हृदि ॥५॥ बाणव्योमेषुबिध्वङ्गे १५०५
वर्षेकार्तिकमासके । कृष्णमिश्रोऽकृतग्रन्थं शूक्तपक्षद्रुमंशुभम् ॥ ६ ॥

इत्यावसथिक श्रीमदतिसुखात्मज श्रीविष्णुमिश्रतनूजम्भनः

कृष्णमिश्रस्यकृतौ श्राद्धकाशिकायां सूत्रवृत्तौ

काव्य श्राद्धप्रकरणं समाप्तम् ।

समाप्ताचेयं श्राद्धकाशिकासूत्रवृत्तिः ॥

[* शिवः शिवन्तो विदधातु *]

अपरपक्षेऽप्राङ्कुर्वीतोर्ध्वं वा चतुर्थ्याः यदहःसम्पदेततदहर्वा-
 क्षणानामग्न्यपूर्वेदुर्वास्नातकानेकेयतीन्गृहस्थान्साधून्वाश्रोति
 याग्विद्वाननवद्यान् ब्रह्मकर्मस्थानभावेपिशिष्यान्स्वाचाराग्निर्गन्गशुक्ल-
 विक्लिधः श्यावदन्तविद्वज्जननव्याधितव्यङ्गिभिवत्तिकुष्टिकुनखी-
 वर्ज्जमनिन्देनामन्वितोनापक्रामेदामन्वितोवान्यदन्नन्नप्रतिगृह्णी-
 यात् स्नाताञ्कुचीनाचांताग्राङ्मुखानुपवेशयदैवेयुग्मान्यथाशक्ति ।
 पितॄऽएकैकस्योदङ्मुखान्द्वौ वा दैवेतीन्पिच्य ऽएकैकमुभयत्र वामा-
 तामहानामप्येवन्तन्त्रं वा वैश्वदेविकं ऽश्रद्धान्वितः प्राङ्कुर्वीतशक्ते-
 नापिनापरपक्षमति क्रामेन्मासिमासिवीशनमिति श्रुतेस्तदहः शुचि
 रक्रोधनोत्त्वरितोप्रमत्तः सत्यवादीस्यादध्वमैथुनश्रमस्वाध्यायान्वर्जं
 येदावाहनादिवाग्यतऽश्रौपस्पर्शनादामन्विताश्चैवम् ॥१॥ दैवपूर्वं
 ऽप्राङ्गम् पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पितृद्विगुणास्तुदर्भाः पवित्रपाणि
 र्दद्यादासीनः सर्वत्रप्रणेषुपङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छतिसर्वान्वाऽसनेषुदर्भा
 नास्तीर्यविश्वान्देवानावाहयिष्यऽइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातो वि-
 श्वेदेवासऽआगतेत्यनयावाह्या ऽवकीर्य्यविश्वेदेवाः शृणुतेममिति-
 जपित्वापितृनावाहयिष्यइति पृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातउशन्तस्त्वे-
 त्यनयावाह्यावकीर्य्यायन्तुनइति जपित्वायज्ञियवृक्षचमसेषुपवि-
 त्वान्तर्हितेष्वेकैकस्मिन्नपश्चासिञ्चतिशन्नोदेवीरित्येकैकस्मिन्नेवयवा-
 नावपतियवोसीत्येकै कस्मिन्नेवतिलानावपतितिलोसिसोमदेव-
 त्योगोसवोदेवनिर्मितः प्रत्नमग्निः पृक्तःस्वधयापितृं लोकान्प्रीणा-
 हिनः स्वाहेति सौवर्णराजतौ दुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणाम-
 न्यतमेषुयानिवाविदन्तेपलाशपत्रपुटेष्वेकैकस्यै कैकेनददातिसप-
 वित्रेषुहस्तेषुयादिव्या ऽआपः पयसासम्बभूवुर्यान्तरिक्षाउत्पा-
 र्थिवीर्याहिरण्यवर्णायज्ञियास्तान्आपः शिवाः स ऽ स्योनाः
 सुहवाभवन्त्वित्यसावेष्टतेर्घइति प्रथमेपात्रे स ऽ स्रवांसमवनी-
 यपितृभ्यः स्नानमसीतिन्युजं पात्रन्निदधात्यतगन्धपुष्पधूपदीपवा-

ससाञ्चप्रदानम् । २ ॥ उदृत्यवृताक्तमन्नम् पृच्छत्यग्नौ करिष्यदिति
 कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवद्ब्रुत्वाहुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य-
 जपति पृथिवीतेपात्रंदगौरपिधानं ब्राह्मणस्य मुखे अमृतं अमृतं जुहो
 मिस्वाहेति वैष्णव्यर्चा यजुषावाङ्मन्त्रेवगाह्यापहतादिति तिला-
 न्विकीर्योष्ण ठं० स्विष्टमन्नन्दद्याच्छक्त्यावाश्रत्सुजपेद्ग्राहति ।
 पूर्वाङ्गायत्री ठं० सप्रणवा ५ सकृत्त्रिवारक्षोघ्नीः पितृमन्त्रान्पु-
 रुषसूक्तमप्रतिरथमन्यानि च पवित्राणि तृप्तान् ज्ञात्वा न्नम्पृकीर्य संकृ-
 त्स कृदगोदत्वा पूर्ववद्गायत्रीञ्जपित्वासधुमतीर्षुमध्विति च तृप्तास्थेति
 पृच्छति तृप्तास्तद्वत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्य सर्वमन्नमेकतो धृ-
 त्योच्छिष्टसमीपे दर्भेषु वीस्वीन्पिण्डानवनेज्यदद्यादाचांतेष्वित्येके-
 आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यादधोराः पितरः
 सन्तु संत्विच्युक्ते गोवन्नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते दातारो नो भिवर्द्ध-
 न्तां वेदाः सन्ततिरेव च श्रद्धाचनो माव्यगमद्वहुदेयञ्च नो स्विद्या-
 शिषः प्रतिगृह्यस्वधावाचनीयां सपवित्रान्कुशानास्तीर्यस्वधां वाच-
 यिष्यदिति पृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः
 प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च
 स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने स्वधावाचनीयेष्वपो निषिञ्चत्यु-
 र्जमित्युत्तानम्पात्रद्वृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्याद्ब्राह्मणेभ्यो विश्वे-
 देवाः प्रियन्तामिति दैवे वाचयित्वा वाजे वाजेव तेति विहृज्यामा
 वाजस्येत्यनुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्योपविशेत् ॥ ३ ॥ अथैको हिष्टमेकोर्ध्व-
 कं मपविव्रमेकः पिण्डो नावाहनं नाग्नौ करणं नात्र विश्वे देवाः स्वदि-
 तमिति तृप्तिप्रणाः सुस्वदितमितीतरे ब्रूयुरुपतिक्षतामित्यथ्यस्था-
 नेऽभिरम्यतामिति विसर्गोभिरतास्तद्वतीतरे ॥ ४ ॥ ततः संवत्सरे
 पूर्णं विपक्षे द्वादशाहे वा यदहर्वाष्टद्विरापदेयत चत्वारि पात्राणि सति-
 लगन्धोदकानि पूरयित्वा वीणि पितृणामेकम्प्रेतस्य प्रेतपात्रम्पितृ-
 पात्रेष्वसिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेतेनैव पिण्डो व्याख्यातो त-

ऊर्ध्वं ठं० संवत्सरे सम्वत्सरेप्रेतायान्नन्दद्राद्यस्मिन्नहनिप्रेतः
 स्यात् ॥ ५ ॥ आभुदयिकेप्रदक्षिणमुपचारः पूर्वाह्णे पितृमन्त्रव-
 र्जंजपञ्चजवोदभायवैस्त्रिलार्थाः सम्पन्नमितितृप्तिप्रष्णाः सुसम्पन्न-
 मित्तीतरे ब्रूयुर्दधि वदराक्षतमिश्राः पिण्डानां दीमुखान्पितृनावा-
 हयिष्यद्वतिपृच्छत्यावाहयेत्यनुज्ञातोनां दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामि-
 त्यक्षय्यस्थानेनां दीमुखाग्निपूतं वाचयिष्यद्वतिपृच्छतिवाच्यतामि-
 तानुज्ञातोनां दीमुखाः पितरः पितामहाः प्रपितामहामातामहाप्र-
 मातामहाबृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुंजीत युग्माना-
 शयेदत्र ॥ ६ ॥ अथ तृप्तिर्ग्राभ्याभिरोषधीभिर्मांसंतृप्तिस्तदभावश्चा-
 रण्याभिर्मूलफलैरोषधीभिर्बासहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्ति कागोरुमेषा
 नालभ्यक्रीत्वा लब्ध्वा वा स्वयं मृतानाहृत्य पचेन्मांसद्वयन्तु मत्स्यैर्मा-
 सत्रयन्तु हारिणेन चतुरश्रैरभ्रेण पञ्चशकुनेन षट्कागेन सप्तकौर्मै-
 णाष्टौ वाराहेण नवमेषमा ७ सेन दशमाहिषेणैकादशपार्षतेन संव-
 त्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन वा वाङ्मनसमा ७ सेन द्वादशवर्षाणि ॥ ७ ॥
 अथाक्षय्यतृप्तिः खड्गमा ७ सङ्कालशाकं लोहकागमा ७ सम्मधुमहाश-
 लको वर्षासु च मघाश्चाद्वर्गं० हस्तिच्छायायां च मन्त्राध्यायिनः पूताशाखा-
 ध्यायिषडङ्गविज्जेष्टसामगो गायत्री सारमात्रोपि पञ्चाग्निः स्नात-
 कस्त्रिणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णीद्रोणपाठको ब्राह्मोढा पुत्रश्चेति पंक्ति-
 पावना वागीश्वरो याज्ञिकश्च नियोज्यावभावेऽप्येकैकं वेदविदम्यं त्रि-
 मूर्धनि नियुज्यादासहस्रात्पंक्तिम्युनातीति वचनात् ॥ ८ ॥ अथ का-
 म्यानि भवन्ति स्त्रियो प्रतिरूपाः प्रतिपद्वितीयाया ७ स्त्रीजन्माऽश्वारुह-
 तीयायां चतुर्थ्यां चतुर्दशवः पुत्राः पञ्चम्यां द्युतर्द्धिः षष्ठ्या ऋषिः सप्तम्यां
 वाणिज्यमष्टम्यामेकशफन्नत्रम्यां दशम्याङ्गावः परिचारकाप्यएका-
 दशम्यन्धान्धाव्यं द्वादश्यां पुत्रपशून् रौप्यं हिरण्यं कुप्यं ज्ञातिश्चैत्रश्च व-
 यो दश्यां युवानस्तत्रमियन्ते शस्त्रहतस्य चतुर्दश्याममावास्याया ७ स-
 र्वमित्यमावास्या ७ सर्वमिति ॥ ९ ॥

इति श्राद्धकल्पसूत्रज्ञात्यायनाचार्यकृतम्परिशिष्टं समाप्तम् ॥

अथ पार्वण श्राद्धस्यानुक्रमणिका ॥

सेकःप्रतिज्ञागायत्रीदेवताभ्यस्तथासनम् आवाहनार्घदाना-
निगन्धादीनांसमर्पणम् ॥ १ ॥ मण्डलान्याहुतं द्विचाप्यन्नंभूखा-
मिनेतथा परिवेषोमधूत्सर्गापोत्तालम्भोन्नदानकम् ॥ २ ॥ अन्न-
हीनंचगायत्रीमधुवातांततोजपेत् विकाराचमनञ्चाथगायत्रीम-
धुवेतिच ॥ ३ ॥ वेदिकांचततःकुर्यात्तत्रोल्लेखनकंतथा उत्तमुक-
भामणञ्चाथरेखयोःकुशधारणम् ॥ ४ ॥ देवताभ्यस्तथापिण्डस्था-
नेतत्रावनेजनम् पिण्डदानमुपस्पर्शीद्विःश्वासयमनेन्तथा ॥ ५ ॥
पिण्डोपरिप्रक्ष्यवनेजननीय्याश्चशंसनं सूत्रदानमपिण्डपूजाजलपु-
ष्पाक्षतान्क्षिपेत् ॥ ६ ॥ अक्षय्यवादोवार्धारागोत्राशीःप्रार्थनन्ततः
पितृप्रीणनमाघ्राणमपिण्डोत्थापनकन्तथा ॥ ७ ॥ चालनञ्चार्घपा-
वाणांदक्षिणाचविसर्जनं देवताभ्योजपोरक्षादीपनिर्वापनंततः ॥
८ ॥ आचम्यव्रततोब्रूयात्प्रमादात्कुर्वतमिमि एषःपार्वणश्राद्ध-
स्यानुक्रमःकथितोबुधैः ॥ ९ ॥

इति पार्वण श्राद्धस्यानुक्रमणिका ॥

श्रीः ।

अयङ्गन्योयत्नादतिबहुतरीत्साहभरतः
समेत्यप्राचीनप्रवरविलसत्पुस्तकचयम् ।
मवावाराणस्यामुपकृतिकृतेस्वच्छमनसा
स्वकल्याणेषूनामपिचविदुषाम्मुद्रितद्रुह ॥ १ ॥

यहग्रन्थ अत्यन्त दुर्लभ औ— अतीवश्लाघनीयहै
आइके विषयमें ऐसा संग्रहका और ग्रन्थ नहीं है ।
इसको वैदिक पण्डित प्रभुदत्तजीने अति शुद्धता पूर्व
क सारस्वत वर श्रीमत्पण्डित ठाकुर दत्त जी की ।
सहायता से लोगों के उपकार के वास्ते प्रकाशित
किया ॥

ठिकाना श्रीकाशी ।

सरस्वती फोटक ।

सत्यनारायणकामन्दिर ।

पण्डित प्रभुदत्तजी ॥

सं० १८५० फाल्गुन सं० २ बु० ।

